

Соціально-педагогічні основи захисту прав дитини

Навчально-методичний посібник

Адреса для листування: 03113, Київ, а/с 26
E-mail: info@lastrada.org.ua
Консультації online: www.lastrada.org.ua

Міністерство освіти і науки України
Інститут інноваційних технологій і змісту освіти
Міжнародний жіночий правозахисний центр "Ла Страда-Україна"

Соціально-педагогічні основи захисту прав дитини

Навчально-методичний посібник

Київ – 2008

ISBN 978-966-8765-58
ББК 67.312.1я7
С69

Авторський колектив

С. В. Зінченко (3.2, 3.3), М. В. Євсюкова (1.1, 2.1), О. А. Калашник (1.5), Л. Г. Ковальчук (упоряд., 1.1, 1.3, 1.6, 3.1, 3.2), С. В. Колесникова (3.2), К. Б. Левченко, д-р юрид. наук, канд. філос. наук (заг. редакція, передмова, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5, 1.6, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.5; 4.4; дод. 2.), І. І. Огороднійчук (дод. 2, словник термінів), В. В. Покладова (3.4), І. М. Трубавіна (1.2, 3.1, 3.4, 3.5), О. А. Удалова, канд. пед. наук (заг. редакція, 3.1, 3.5, 4.1), О. Ю. Удалова (1.5), О. В. Швед (1.4)

За загальною редакцією К.Б. Левченко та О.А. Удалової

Рецензенти

В. М. Оржеховська, д-р пед. наук, зав. лабораторії превентивного виховання Інституту проблем виховання АПН України,

В. Ф. Орлов, д-р пед. наук, проф., старш. наук. співробітник Інституту педагогічної освіти АПН України,

В. Є. Сорочинська, канд. пед. наук, доцент Вінницького національного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Рекомендовано до друку Міністерством освіти і науки як навчально-методичний посібник (лист МОН України - №1/11-5 302 від 18.07.07)

Соціально-педагогічні основи захисту прав дитини: навч.- метод. посіб./ С. В. Зінченко, М. В. Євсюкова, О. А. Калашник [та ін.]; за заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової. - К: Скайдек, 2008. - 224 с.

ISBN 978-966-8765-58

У посібнику висвітлено актуальні проблеми у сфері дотримання прав дитини, розкриваються соціально-педагогічні основи протидії жорстокому поводженню і насильству щодо дітей, їх сексуальній експлуатації, експлуатації дитячої праці, питання торгівлі дітьми. Аналізуються причини виникнення існування таких явищ, характеризується ситуація щодо їх поширеності в різних країнах світу та в Україні. Подається інформація про законодавче забезпечення діяльності органів державної влади, неурядових та міжнародних організацій у сфері захисту прав дитини. Значне місце відведено методичним рекомендаціям з організації та здійснення навчально-виховної роботи з питань запобігання порушенням прав дитини.

Для соціальних педагогів, практичних психологів, класних керівників, студентів вищих навчальних закладів, соціальних працівників, представників неурядових організацій та широкої громадськості.

ББК 67.312.1я7+74.6я7
ISBN 978-966-8765-58

©Міжнар. жіночий правозахисний центр
„Ла Страда-Україна”, 2008

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Розділ 1. Права дитини та основні ситуації їх порушення.....	6
1.1. Права людини і права дитини.....	6
1.2. Жорстоке поводження і насильство: визначення понять, стан проблем.....	14
1.3. Тілесні покарання дітей: ефективний засіб виховання чи порушення прав дитини.....	24
1.4. Сексуальна експлуатація дітей.....	35
1.5. Експлуатація дитячої праці.....	43
1.6. Торгівля дітьми.....	50
Розділ 2. Законодавча база щодо захисту прав дитини.....	60
2.1. Міжнародне законодавство щодо захисту прав дітей.....	60
2.2. Положення українського національного законодавства щодо захисту прав дітей.....	66
2.3. Захист дітей від насильства та жорстокого поводження.....	70
2.4. Протидія торгівлі дітьми, сексуальній експлуатації.....	80
2.5. Право на захист від найгірших форм дитячої праці – гарантії міжнародних та національних документів.....	84
Розділ 3. Методичні основи організації та здійснення навчально-виховної роботи з попередження різних видів порушень прав дитини.....	88
3.1. Форми та методи навчально-виховної роботи з учнівською та студентською молоддю.....	88
3.2. Загальні методичні рекомендації до проведення занять із запобігання порушенням прав дитини.....	99
3.3. Професійне вдосконалення педагогічних кадрів з питань захисту дітей від насильства та експлуатації.....	105
3.4. Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з сім'єю.....	112
3.5. Організація просвітницької роботи з батьками.....	122
Розділ 4. Методичні розробки навчально-виховної діяльності із запобігання порушенням прав дитини.....	132
4.1. Програма спецкурсу «Соціально-педагогічні основи захисту прав дитини».....	132

4.2. Уроки з проблем запобігання порушенням прав дитини, насильству та експлуатації.....	142
4.3. Робочий зошит для учнів «Знай та захищай свої права».....	144
4.4. Заняття з Конвенції ООН про права дитини. Питання для обговорень, диспутів, дискурсів.....	175
Додатки.....	181
Додаток 1. Основні суб'єкти захисту прав дитини.....	181
Додаток 2. Національна «гаряча лінія» 8 800 500 33 50 з питань захисту прав дитини та запобігання насильству.....	192
Додаток 3. Конвенція ООН про права дитини.....	193
Словник термінів з проблеми.....	211

Передмова

Діти – це окрема частина суспільства, якій притаманні особлива поведінка, своєрідні життєві стереотипи, що забезпечують її розвиток і становлення та перетворення в дорослу частину суспільства.

Унаслідок свого становища діти потребують особливого підходу, соціального захисту та поваги до їхніх прав. На жаль, у сучасному українському суспільстві бракує й особливого підходу, і соціальний захист в багатьох випадках задекларований в нормативних документах, але внаслідок браку коштів та безмежної бюрократії є неадресним та неефективним. Але головне, що заважає будувати партнерське та гуманістичне суспільство, – це тотальне нерозуміння прав людини і прав дитини зокрема, нерозуміння можливостей та потреб дітей щодо відстоювання та захисту власних прав.

Якось моя донька, відпочиваючи в дитячому оздоровчому таборі, потелефонувала мені і дуже схвильованим голосом запитала: «Мамо, чи не могла б ти мені вислати факсом текст Конвенції ООН про права дитини?» На моє запитання, навіщо в таборі знадобився текст Конвенції, вона відповіла: «Наші права порушуються, але я не можу згадати за якою статтею!». Тоді я гостро відчувала, що в душі пишаюся своєю дитиною, бо вже в десять років вона намагається говорити правозахисною мовою, бути активною та небайдужою, захищати не тільки себе, але й інших, бути учасницею, а не спостерігачем соціальних подій. Хотілось би, щоб усі діти в Україні також знали та розуміли свої права. Знали, що є право, закон, який не тільки захищає, але й говорить про важливість участі дітей в процесі розбудови демократичного, цивілізованого суспільства, суспільства, яке враховує інтереси кожного із своїх членів.

Роль, яку відіграють педагоги, вихователі, вчителі в цьому процесі – процесі передачі знань та формування навичок є не просто важливою, а вирішальною. Сподіваємося, що книга, яку ви тримаєте в руках допоможе в структуруванні інформації з прав дитини, допоможе глибше розуміти та застосовувати на практиці принципи та норми міжнародних та національних правозахисних документів.

«Будуємо суспільство для дітей та спільно з дітьми» – такий лозунг як програмну ціль проголосила у 2006 р. Рада Європи. Приєднаймося до цієї копіткої, але дуже важливої роботи!

Левченко Катерина, президент

Міжнародного жіночого
правозахисного центру «Ла Страда-Україна»,
народний депутат України V скликання,
доктор юридичних наук, професор

РОЗДІЛ 1.

ПРАВА ДИТИНИ ТА ОСНОВНІ СИТУАЦІЇ ЇХ ПОРУШЕННЯ

1.1. Права людини і права дитини.

Основні поняття підрозділу: права людини, права дитини, свободи, правова освіта, правова культура, дитина, обов'язок, громадянські права, економічні права, культурні права, політичні права, соціальні права, правове виховання.

Права людини набули універсальної цінності і отримали обґрунтування в міжнародному праві як правовий стандарт, до якого повинні прагнути усі народи і держави. Вони дають можливість людині реалізувати свої потреби - їжа, житло, сім'я, розвиток, недоторканість, свобода від насильства, спілкування, робота, здійснення мрій тощо.

Права людини мають ряд важливих ознак:

1. *Природні права.* Людина має права від народження. Їх не можна купити, заробити чи успадкувати.
2. *Універсальні права.* Права людини є однаковими для всіх людей незалежно від раси, статі, віросповідання, національності, соціального статусу. Всі ми народжені вільними і рівними в гідності та правах. Це також означає, що чоловіки та жінки, хлопчики та дівчатка мають однакові права.
3. *Невід'ємні права.* Права людини не можна відібрати. Люди наділені ними навіть тоді, коли закони якихось держав не визнають їх. Коли в країні панує рабство, раби все одно мають права, хоч ті й порушуються.
4. *Неподільні.* Усі люди наділені сукупністю прав для гідного життя – громадянських, соціальних, політичних, економічних, культурних.

Основні права і свободи людини задекларовані в багатьох міжнародних документах, основним з яких є Загальна декларація прав людини (1948 р.), на національному рівні – в Конституції України (1996 р.)

Таблиця 1.1

Деякі з основних прав і свобод людини та їх відображення в правових документах

	Громадянські права і свободи	Конституція України (статті)	Загальна декларація прав людини (статті)
	Право на життя, на свободу, особисту недоторканність	27, 29	3, 9, 10
	Право на гуманне і гідне людини стосовно неї поводження	28	5
	Рівність усіх перед законом	24	2
	Право на відновлення в правах, на судовий захист	55, 56, 59, 63	7, 8
	Право на об'єктивний розгляд судом справи стосовно людини, звинуваченої в здійсненні злочину	55, 56	7, 8
	Право на визнання винності людини тільки за рішенням суду	62	11
	Право на особисте й сімейне життя	32	12
	Недоторканність житла, таємниця кореспонденції, заборона посягання на честь і репутацію	30, 31	12
	Право на вільне пересування й вибір місця проживання, виїзд з території України й повернення	33	14
	Право шукати притулок і користуватися притулком	26	13, 14
	Право на громадянство	25	151
	Право на укладання шлюбу і створення сім'ї	51	16
	Право на власність	51	17
	Свобода думки, совісті, релігії	34, 35	18, 19

Складовою системи прав людини є система прав дитини. Дитина – особа віком до 18 років. Сьогодні ставлення до дитини значно відрізняється від того, що було прийнятним раніше. Байдужість до дітей панувала аж до кінця середньовіччя. Зanedbanня і навіть вбивство дітей були повсякденною практикою в ранні періоди людської цивілізації, особливо це стосувалось дітей з вадами або тих новонароджених, котрі багато плакали. Лише з початку XVI ст. дорослі почали цікавитись дітьми, визнаючи їх відмінності від себе. Розпочався процес “відкриття” дитини як окремої категорії. Проте спочатку дітей як окрему категорію вирізняли тільки представники вищих верств населення, та й то хлопчиків. Наприклад, французькі фермери ще і в XIX ст. казали: „У мене немає дітей. Лише дівчатка”.

З часом людство збагнуло необхідність виділення окремо прав дитини, оскільки діти складають особливу групу, яка проявляється, перш за все, у тому, що діти мають специфічні потреби, зокрема потребу опіки батьків або осіб, що їх замінюють, потребу в іграх. Ці особливості призвели до необхідності створення механізму захисту саме дітей¹.

У 1989 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла **Конвенцію про права дитини**. Конвенція базується на новому розумінні становища дітей у суспільстві *не як майбутніх дорослих, а як рівноправних учасників суспільного життя*, звичайно, з урахуванням того, що дитина потребує спеціальної охорони та піклування

Серед прав дитини, проголошених Конвенцією, є права громадянські (на життя і розвиток, на отримання громадянства, свободу від фізичного та психічного насильства та ін.), соціальні (на охорону здоров'я, відпочинок та ін.), культурні (право на освіту). Старшим дітям Конвенція надає і політичні права (право на об'єднання). Натомість в Конвенції фактично відсутнє тлумачення економічних прав дитини, бо пріоритетом визначено освіту — дитина повинна вчитись, а не працювати.

---

¹ Основні міжнародні документи щодо захисту прав дитини: Женевська декларація прав дитини, 1924 р.; Декларація прав дитини, 1959 р.; Конвенція ООН про права дитини, 1989 р.; Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, 1990 р.; Факультативний Протокол до Конвенції про права дитини, що стосується торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, 2000 р.

Основні національні документи щодо захисту прав дитини: Конституція України, 1996 р.; Закон “Про охорону дитинства” 2001 р.; Закон „Про освіту”, 1991 р.; Національна програма “Діти України”, 1996 р.; Кримінальний кодекс України, 2001 р.; Сімейний кодекс України, 2002 р.; Кодекс Законів про працю України, 1971 р.

Таблиця 1.2

Конвенція ООН про права дитини

Права дитини	Приклади
Громадянські права	Право на ім'я та національність Право на самобутність Право на життя Право на захист від фізичного насильства Право на приватне життя
Політичні права	Свобода думки Свобода висловлювання Свобода зібрань, переконань та віросповідання, вільний доступ до інформації
Економічні права	Захист від експлуатації
Соціальні права	Право на освіту Право на охорону здоров'я Право на соціальне забезпечення
Культурні права	Відпочинок, дозвілля, участь у культурному та мистецькому житті
Специфічні права	Не розлучатися з батьками Право на гру Особливі потреби

Захист прав дитини на міжнародному рівні. Стаття 25 Європейської конвенції про захист основних свобод і прав людини (1950 р.) закріплює право особи на скаргу як за дорослими, так і за дітьми. Неповнолітні вважаються правомочними звертатися до Європейської Комісії з прав людини та Європейського Суду з прав людини. Стаття 6 даної Конвенції гарантує рівне право на справедливий суд для всіх, у тому числі для неповнолітніх, які повинні мати доступ до Суду. А на підставі ст.13 Конвенції неповнолітні, які згідно з їхнім національним законодавством не мають самостійного доступу до національного суду, можуть передавати свої скарги до Європейського Суду з прав людини. Таким чином, Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р. не лише змінює правовий статус дітей, але й підносить їхню правову дієздатність.

Індивідуальне та міждержавне право на звернення до Європейського Суду з прав людини, у тому числі з питань захисту прав дитини, також передбачено Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (1966 р.) з відповідними протоколами до них.

Проте слід зазначити, що до Європейського Суду з прав людини можна звертатися лише тоді, коли вичерпано всі можливості щодо захисту прав особи в межах національної правової системи ².

Після набуття чинності Конвенції про захист прав та основних свобод людини в Україні спостерігається характерна тенденція до збільшення індивідуальних звернень від особи – резидентів України до Європейського Суду з прав людини. До того ж, приєднавшись у 1990 р. до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966), Україна також визнала і компетенцію Комітету ООН з прав людини щодо розгляду індивідуальних скарг громадян України на порушення їх прав і свобод, гарантованих цим пактом.

Говорячи про українське законодавство, слід зазначити, що відповідно до ст. 9 Конституції України міжнародні договори, які ратифіковані Україною є частиною національного законодавства і підлягають виконанню всіма фізичними і юридичними особами, які знаходяться під юрисдикцією нашої держави.

Виходячи з принципу примату міжнародного права, який закріплено у ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, де зазначається, що „державна – учасниця Конвенції не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання нею договору», органи державної влади, які безпосередньо реалізують міжнародно-правові зобов'язання України, у разі виникнення колізій з національним законодавством (включаючи Конституцію України) повинні дотримуватися пріоритету норм міжнародного права, до яких належить, зокрема, і Конвенція ООН про права дитини.

Конституція України деталізує принципи захисту прав дітей, таких як рівність прав дітей (ст. 24, 52), охорона дитинства (ст.51), заборона насильства над дитиною та її екс-

плуатації (ст. 52), право на життя (ст. 27), захист і допомога держави дитині, позбавлений сімейного піклування (ст. 52), право на освіту (ст. 53) тощо.

Конституція окреслює важливі засади для захисту власних прав і свобод, серед яких право на звернення до державних інституцій (ст. 40); право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю (ст. 41); право на житло (ст. 47); принципи рівності кожного з подружжя у правах і обов'язках в шлюбі та сім'ї (ст. 51); судовий захист прав і свобод людини і громадянина (ст. 55); право знати свої права і обов'язки (ст. 57).

Функцію захисту конституційних прав та свобод громадян, у тому числі й неповнолітніх, покладено на судову владу. Право на судовий захист має універсальний характер, адже згідно зі ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Оскільки чинне законодавство України не дає малолітнім права самостійно звертатися до суду, обов'язок щодо захисту прав та інтересів дітей, згідно з Сімейним кодексом України, покладено на їхніх батьків, осіб, що їх замінюють, а в разі їх відсутності – відповідні державні органи та установи.

Використання людиною своїх прав одночасно передбачає її обов'язок захищати і зміцнювати ці права. Права людини і громадянина не є безмежними, оскільки їх використання не повинно завдавати шкоди іншим людям, суспільству в цілому. Права визначають ступінь свободи, обов'язки – ступінь відповідальності. Саме для того, щоб зміцнити свої права, громадяни демократичного суспільства беруть на себе зобов'язання.

Таблиця 1.3

Класифікація обов'язків

Обов'язки людини в суспільстві	Приклад
Особисті (фізичні, духовні)	Утримувати дітей, шанувати національні почуття людини
Економічні	Сплачувати податки, працювати
Політичні	Додержуватись законів, брати участь у виборах
Соціальні	Дбайливо ставитися до пам'ятників культури
Культурні	Охороняти навколишнє середовище
Екологічні	

Обов'язки громадян, задекларовані в Конституції України: сплачувати податки (ст. 67), охороняти природу (ст. 66), захищати Вітчизну (ст. 65). Батьки зобов'язані піклуватися про дітей, а дорослі діти — про непрацездатних батьків (ст. 51). Отже, у нас є обов'язки перед Вітчизною, перед своїм народом, перед іншими людьми, перед своїми рідними і близькими, а також і перед собою. Наприклад, бути достойною людиною – це обов'язок, який не закріплено законодавчими актами, але він є одним з основних перед самим/самою собою.

Знання своїх прав є структурним елементом правової культури особи. До неї також відносять переконаність у необхідності і соціальній корисності дотримання прав людини, законів та вміння користуватися правовим інструментарієм (законодавством)

у практичній діяльності. Змістом правової культури особи є правосвідомість і правове мислення, правомірна поведінка, результати правомірної поведінки і правового мислення. Показником правової культури особи є її активність. Формування правової культури є важливою складовою діяльності педагогічних працівників, а навчально-виховний процес має стимулювати та виховувати правову активність особи.

Процес, спрямований на формування правової культури і активної правомірної поведінки, називається правовим вихованням. Воно реалізується шляхом правової освіти, правової пропаганди, юридичної практики, правомірної поведінки, самовиховання.

Умовою успішної реалізації завдань правового виховання є висока правова культура педагогічних працівників та активна соціально-педагогічна робота щодо забезпечення захисту прав дитини. Діяльність педагогічних працівників, безсумнівно, посідає важливе місце у системі захисту прав дитини.

Це дуже непроста робота, оскільки в українському суспільстві ще не сформувалося розуміння цінності прав людини і прав дитини зокрема. Цей висновок підтверджується багатьма спостереженнями, практичною роботою з дітьми, батьками, педагогами, контент-аналізом публікацій в ЗМІ та телепередач, науковими дослідженнями.

В одному дослідженні, проведеному в 2007 р., наводилися приклади ситуацій і ставилося запитання «Чи вважаєте Ви порушенням прав дитини вказане в нижченаведених твердженнях?»². Результати представлені в таблиці 1.4

Таблиця 1.4

Розподіл відповідей на запитання: **“Чи вважаєте Ви порушенням прав дитини вказане в нижченаведених твердженнях?”**

	Так, % (Сума відповідей перевищує 100%, тому що респондент міг об- рати декілька варіан- тів відповідей)	Ні, %
Використання та зберігання зображень дитячої порнографії	59	41
Виробництво дитячої порнографії	74	26
Спільне жебракування з дітьми	52	48
Припинення, образа з боку батьків з виховною метою	45	55

² Дослідження проводилося в 2007 р. Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка на замовлення Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна» з метою вивчення громадської думки з актуальних соціальних проблем для ведення подальшої інформаційної, освітньої та превентивної роботи. Опитування здійснювалося в усіх областях України, АР Крим та місті Києві у 132 населених пунктах України: 67 містах та 65 селах. Усього опитано 2024 респонденти віком від 18 до 70 років. Дослідження є репрезентативним.

Спільне розпиття спиртних напоїв батьків з дітьми	56	44
Недбале ставлення батьків до дітей	50	50
Отримання сексуальних послуг від неповнолітніх	84	16
Фізичне покарання батьками власної дитини з виховною метою	44	56
Експлуатацію дитячої праці	50	50

Для успішного проведення заходів, спрямованих на формування правової культури учнівської та студентської молоді, педагогічні працівники мають володіти знаннями з правових документів. Наводимо перелік найголовніших з них та звертаємо увагу, що більш детально вони будуть розглянуті у розділі 2.

1. Міжнародне законодавство: **Конвенція ООН про права дитини, конвенції Міжнародної організації праці**, які регламентують трудові та економічні права дитини.
2. Національне законодавство: Конституція України, Сімейний кодекс України (відповідальність батьків за виховання дітей, права дітей на спілкування з батьками, **основи позбавлення батьківських прав**); **Закон України «Про охорону дитинства»** (права дитини, забезпечення яких гарантовано державою); Кримінальний кодекс України (відповідальність за злочини проти неповнолітніх, відповідальність неповнолітніх за скоєння злочинів, відповідальність батьків та осіб, які їх замінюють, за недбале ставлення до дітей); Кодекс України про адміністративні правопорушення (відповідальність батьків за невиконання батьківських обов'язків); Законодавство про освіту.

Питання для обговорення:

1. Що таке права людини?
2. Які є види прав людини?
3. Які основні характеристики прав людини?
4. Чому є необхідність у виділенні прав дитини як окремої категорії?
5. Які є специфічні права дитини?
6. У чому полягає співвідношення прав і обов'язків?
7. Які основні порушення прав дитини в сучасній Україні?

Список літератури до підрозділу

1. Права дитини: сучасний досвід та інновації / Заг. ред. Г. Лактіонової. – К.: Либідь, 2005.
2. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей. – К., 2002.
3. Знай та захищай свої права : робочий зошит. – К.: Юристконсульт, 2006. – С. 4 – 13.
4. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / пер. з рос. – Харків: Консум, 2006. – 656 с.

1.2. Жорстоке поводження і насильство: визначення понять, стан проблем

Основні поняття підрозділу: жорстоке поводження, види жорстокого поводження, тортури, образи, насильство, інституціональні види жорстокого поводження, поводження, що принижує людську гідність, особлива жорстокість, толерантність, діагностика жорстокого поводження з дітьми, насильство,

Не визначивши будь-який соціальний феномен, важко моделювати стратегії протидії та попередження його. Це стосується будь-яких явищ, особливо нових, які потрапили до поля зору вчених в останні роки – гендерне насильство, насильство в сім'ї, торгівля людьми, комерційна сексуальна експлуатація дітей, найгірші форми дитячої праці тощо. Це стосується й поняття «жорстоке поводження з дітьми».

Жорстоке поводження з дітьми – „безжальне”, „нешадне”, „надзвичайно суворе”, як тлумачить словник. В «Енциклопедії соціальної роботи» зазначається, що „типова модель сімейної жорстокості являє собою застосування сили сильнішого до слабшого. Сила може бути фізичною чи визначатися статусом”. Жорстоке ставлення до дітей зумовлюється як недієздатністю і залежністю дитини, її невмінням себе захистити, її слабкістю, так і позицією сильного, дорослого, який самореалізується на дитині, відстоює свою позицію сильного: „Бий своїх, щоб інші боялись”.

Складність полягає в тому, що відсутнє юридичне визначення поняття “жорстоке поводження”. Це явище є свідчення реального відставання юридичного дискурсу та правової науки від потреб практичної роботи, в тому числі й педагогічної та соціальної. Якщо спробувати дати визначення через схожі явища, які вже визначені в праві, то варто звернутися до таких, як “тортури”, “поводження, що принижує людську гідність», «насильство» (фізичне насильство, психічне насильство, сексуальне насильство).

Як зазначає Ф. Буше-Сольньє, жорстоке поводження – це правова категорія, “яка ширше, ніж тортури та жорстоке нелюдське та принижуюче гідність поводження” .

Єдине існуюче визначення поняття “жорстоке поводження з дітьми” надається у спільному Наказі Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти та науки України, Міністерства охорони здоров'я України про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення (від 16.01.2004 № 5/34/24/11). В ньому жорстоке поводження визначається як будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім'ї або поза нею. Це визначення, з нашої точки зору, є не досить вдалим, оскільки воно тлумачить досліджуваний феномен через факти здійснення насильства. Але жорстоке поводження не обмежується насильством, воно є більш широким поняттям.

Для формування більш чіткого розуміння того, що являє собою жорстоке поводження, проаналізуємо такі поняття: тортури, насильство, поводження, що принижує людську гідність.

Тортури. Відповідно до ст. 1 Конвенції ООН проти тортур та інших видів жорстокого, нелюдського та принижуючого гідність поводження та покарання від 1984 р., “термін “тортури” означає будь-який акт, яким будь-якій особі свідомо причиняється сильний біль або страждання, фізичне та/або моральне, для того, щоб отримати від неї або третьої особи свідчення чи повідомлення, покарати за дії, які здійснила ця особа або третя особа або в здійсненні яких вона підозрюється; а також залякати або примусити її або третю особу”. До цього визначення не включають біль або страждання, які виникають в силу законних санкцій, невід’ємні від цих санкцій або викликаються ними випадково. Тортири належать до тяжких та свідомо жорстоких, нелюдських та принижуючих людську гідність видів поводження. Це визначення було прийнято як норму міжнародного права. У довіднику для персоналу ОБСЄ «Попередження тортур» уточнюється, що для того щоб дії кваліфікувати як тортури, вони мають: задавати сильних фізичних або моральних страждань; здійснюватися свідомо; здійснюватися офіційною особою або з відомою такої особи.

Принижуюче людську гідність ставлення. Різниця між тортурами та жорстоким ставленням (поводженням) все частіше стає темою обговорення в судових справах, які виносяться на розгляд. Підсумовуючи висновки цих дискусій, можна сказати, що “існує певна шкала за ознакою серйозності, у вищій точці якої стоять тортури, а в нижчій – принижуюче гідність ставлення. Усі позиції на цій шкалі є незаконними та порушують міжнародні юридичні та політичні зобов’язання”. І далі: іноді складно відрізнити тортури від жорстокого нелюдського та принижуючого гідність поводження (ставлення)... Якщо чітко розмежування не можливо зробити, пропонується увесь ряд існуючих виявів у подальшому розглядати як жорстоке поводження”³.

У самому терміні “жорстоке поводження” є щось віддалене від строгого правового дискурсу, в якому поняття зазвичай тлумачаться однозначно, як щось емоційне. Побиття, вбивство, зґвалтування – за всім цим стоять абсолютно однозначно ідентифіковані факти. За поняттям “жорстоке поводження” не стоїть якийсь один-однісінький факт. Воно несе в собі також оціночний момент – на основі певних ознак можна характеризувати поводження як жорстоке або інакше. Це призводить до необхідності тлумачення та відсутності однозначності.

Доцільно нагадати, що у праві використовується також таке визначення, як “з особливою жорстокістю”. З чого витікає, що, наприклад, вбивство – це жорстокість, але за певних обставин, воно може додатково характеризуватися як вчинене з особливою жорстокістю.

Уточнимо, що в цьому посібнику мова йде про попередження жорстокого поводження з дітьми. Дуже часто як синонім використовують поняття «жорстоке ставлення». У таких ситуаціях виникає низка питань: жорстоке поводження та жорстоке ставлення – це одне й те саме чи ні? Чи можна ці два терміни розглядати як синоніми? Якщо ні, то в чому полягає їх відмінність? В яких випадках різниця їхнього змісту не є суттєвою?

Жорстоке ставлення – це складова жорстокого поводження. Друге поняття є більш широким, включає всебі не тільки наміри та ставлення, але й практичне їх здійснення.

Проаналізуємо поняття “жорстоке поводження” із соціально-педагогічної точки зору.

Найчастіше вважається, що жорстокість – це лише ті випадки, про які розповідають ЗМІ: побиття дитини, занехаяння дитини, яка помирає з голоду, не відповідає розвитку за віком; діти, яких батьки виганяють на заробітки, які самі шукають собі їжу. Але такий погляд на жорстоке поводження з дітьми робить непомітними інші вчинки: виховання у страху перед ремнем, регламентацію життя дитини у відповідності до поглядів батьків; лайку за будь-яку провину дитини чи висловлення нею своїх бажань; вибір друзів, виду занять, школи для дітей батьками. Але це більшою чи меншою мірою робиться майже в кожній сім’ї, тільки батьки не знають або не вважають, що це жорстокість до дітей. Крім того, жорстоке поводження до дітей демонструють вчителі, вихователі, однолітки. Як відомо, всі в дитячому колективі хочуть бути помітними, мати авторитет, повагу. І тут жорстокість б’є по дитині глузуванням над її прагненнями (добре вчишся – хочеш, щоб учителі до тебе добре ставились), зовнішністю (образливі прізвиська), видом діяльності (цигикає на скрипці), матеріальним і соціальним статусом батьків (не „той” рівень). Нерідко вчителі також починають ставитися до дітей у залежності від гаманця батьків. З огляду на сказане, можна розрізнити інституціональні види жорстокого поводження з дітьми:

- в сім’ї (батьків, опікунів дітей);
- в школі, дитячій установі (ставлення вихователів до дітей);
- в мікросередовищі дитини (сусіди, оточення в дитячому колективі, у виховних установах тощо).

Можна виділити (за А.Захаровим) такі типи батьківського ставлення до дітей в сім’ї, які мають в основі жорстоке поводження: відкидання, презирство, переслідування та запусценість. Ці типи ставлень засновані на уникненні контактів з дитиною, що означає порушення її права на сімейні стосунки, спілкування з батьками, виховання і розвиток у сім’ї.

У сім’ї об’єктами жорстокого насильства може бути будь-який її член – мати/батько, вітчим/мачуха, дід/бабуся, брати/сестри.

Жорстокість може виявлятися й з боку осіб, які безпосередньо не є членами сім’ї, але пов’язані з ними певними стосунками. Це багатоманіття ускладнює роботу із сім’ями, але його необхідно враховувати в соціальній роботі.

Жорстоке поводження з дітьми виявляється на рівнях:

- „батьки – діти” (родинні зв’язки),
- „дорослі – діти” (професійне, особисте спілкування),
- „діти – діти” (міжособистісні стосунки).
- «діти – чужі, незнайомі»

Жорстоке ставлення до дітей поглиблюється в ситуаціях алкоголізму або наркоманії батьків, у неповних та кризових сім'ях. Тому профілактика алкоголізму та наркоманії є також важливою складовою соціально-педагогічної роботи з попередження жорстокого поводження з дітьми.

Жорстоке поводження з точки зору порушення прав дитини можна розглядати як:

- ігнорування потреб дітей, порушення їх прав;
- відсутність догляду за ними (чи незадовільний догляд);
- ізоляція дитини, бойкот (у дитячому колективі);
- відсутність проявів батьківської любові, доброти, чуйності;
- безвідповідальність стосовно дітей;
- бездіяльність батьків щодо дитини у скрутній ситуації;
- насильство;
- брутальність, глузування, неповага до гідності, особистості дитини;
- таке ставлення до дитини, яке не враховує її вік: дитина просто не може зробити те, що вимагають від неї батьки;
- авторитарний стиль спілкування з дитиною;
- нехтування дитиною;
- обман дитини.

У контексті змісту діяльності держави щодо попередження жорстокого поводження з дітьми останнє має визначатися досить широко. Бо мова йде не просто про випадки садизму, які вражають громадськість, потрапляючи на шпальти газет. Залишення дитини без їжі, залишення без піклування, без догляду – це також прояви жорстокості, які не можуть залишатися без уваги суспільства, яке називає себе демократичним.

Водночас неможливо усе різноманіття проявів насильства, жорстокості, негативної соціальної поведінки регулювати виключно нормами права, без врахування виховання та норм моралі.

Розглянемо приклад. Дитина ставить дорослому питання. Він не відповідає, або відповідає грубо. Дитина в розпачі. Вона може образитись, замкнутись у собі, заплакати. З такими ситуаціями кожен з нас зустрічався досить часто. А іноді був безпосереднім учасником такої розмови, навіть не усвідомлюючи, яке зло він (дорослий) ніс своїм мовчанням або грубістю.

Ці роздуми дають змогу зробити висновок, що жорстоке поводження з дітьми може бути як одномоментним, так і пролонгованим у часі, як свідомим, так і неусвідомленим з боку дорослих, батьків, вихователів. Жорстоке поводження, жорстоке ставлення можуть призвести до загибелі дитини (дітей), до емоційного або психічного травмування.

Жорстоке поводження може бути у вигляді насильства – «будь-яких умисних дій фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і завдають йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психічному здоров'ю» (ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»).

Але жорстоке поводження – поняття, ширше за насильство, оскільки воно не завжди умисне, свідоме, може не зачіпати права і свободи дітей, але може не задовольняти при цьому потреби й інтереси дітей, бути вираженим у грубій формі. Насильство завжди здійснюється з наміром отримати певний ефект, а жорстоке поводження може мати в основі цілком позитивні наміри. Мають місце випадки, коли людина, що здійснює жорстоке поводження, не усвідомлює негативних наслідків такого поводження.

Жорстокість стосовно дітей породжує у них почуття вини, невпевненість у собі, сприяє формуванню психологічних комплексів та значною мірою деформує процес соціалізації. Як наслідок, в особистості формуються переважно негативні якості: агресія, жорстокість, ненависть до світу, відчуття безцільності життя, прагнення неусвідомленої помсти або ж, навпаки, дитина починає шукати психологічного захисту, опіки, безпеки в інших людей. Перенесене в дитинстві насильство залишає відбиток у свідомості людини на все життя.

Жорстоке поводження з дітьми може бути: брутальним, ігноруючим, контролюючим (гіперопіка), авторитарним, насильницьким. Отже, маємо різноманіття проявів жорстокого ставлення до дитини, яке має різні причини.

Враховуючи це, в соціальній профілактиці жорстокого поводження з дітьми **необхідна диференціація за категорією об'єктів роботи, їх віком, відповідальністю за дітей.**

Дитинство – це період відсутності дорослої відповідальності, узаконена залежність від турботи та економічної підтримки суспільства. Дитина є неієздатною в повному обсязі, але має всі людські права. Діти мають право на захист від жорстокого поводження, насильства різних видів і форм.

Насильство

У правовій базі України визначення насильства представлено Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р. № 2789-III (зі змінами від 25.09.2008 р.).

У ст. 1 визначені такі види насильства:

- фізичне насильство – навмисне нанесення одним членом родини іншому побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного або психічного здоров'я, приниження його честі й гідності;

Фізичне насильство стосовно дитини – це, передусім, поширене побиття. Зауважимо, що мова йде не тільки про побиття з серйозними наслідками. Побиття різкою,

паском, ляпаси тощо також є протизаконними. Всі дії, спрямовані на спричинення дитині фізичного страждання, заборонені законом.

- сексуальне насильство – протиправне зазіхання одного члена родини на статеву недоторканність іншого члена родини, а також дії сексуального характеру стосовно неповнолітнього члена родини;

Поняття «сексуальне насильство» включає не тільки зґвалтування, але й сексуальні домагання, непристойні пропозиції, а також будь-які образливі дії, що мають сексуальний характер.

- психологічне насильство – насильство, пов'язане з дією одного члена родини на психіку іншого члена родини шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими спеціально створюється емоційна непевність, нездатність захистити себе й може заподіюватися або заподіюється шкода психічному здоров'ю;
- економічне насильство – навмисне позбавлення одним членом родини іншого члена родини житла, їжі, одягу й іншого майна або засобу, на які потерпілий має перед бачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного або психічного здоров'я.

Насильство в сім'ї може поєднувати ознаки всіх вище перерахованих видів насильства. Водночас, воно є чи не найбільш небезпечним тим, що має пролонгований характер, і тим, що людина переживає насильство з боку того, хто за родинним чи сімейним станом мав би захищати, підтримувати жертву, а не кривдити її. Особливо небезпечний такий вид насильства в сім'ї стосовно дітей, оскільки значно деформує особистість дитини та формує озлоблення до оточуючих, стає причиною самогубств (суїцидів).

За результатами соціологічних опитувань:

- 25% дітей свідчать про те, що переживають у своїй сім'ї насильство з боку найближчого сімейного оточення, причому не завжди з боку дорослих, чи не найбільш конфліктними є стосунки між дітьми в сім'ї;
- 20% дітей вважають насильством ставлення до себе з боку старших за віком школярів та незнайомих однолітків;
- майже 40% дітей свідчать про наявність психологічного насильства з боку батьків у ставленні до дітей;
- 40% опитаних батьків вважають за можливе і навіть необхідне застосування фізичного покарання своїх дітей як основного методу виховання.

Доводиться інколи чути від батьків-вихователів такі вислови: „мене били, і нічого – виріс нормальною людиною“, „мене били, і я буду бити“, „Біблія дозволяє шмагати дитину різкою, і я буду це робити“... Однак сьогодні кожен має пам'ятати: дії, які принижують гідність дитини (побиття, образи, кривдження тощо), є протизаконними і такими, що тягнуть за собою адміністративну та карну відповідальність.

Виокремимо наступні форми насильства та жорстокого поведіння з дітьми:

1. Жорстокі фізичні покарання, фізичні знущання, побиття: побиття; штовхання; спроби задушити; викручування рук та ін.; дитина є свідком знущань над іншими членами сім'ї; батько б'є чи ґвалтує матір у присутності дітей; „погану“ дитину фізично карають у при-

сутності „хорошої” дитини; дитина є свідком фізичних знущань над іншою людиною, що не є членом її родини, та ін.; сексуальне насильство; зґвалтування; нав'язування сексуальних стосунків; сексуальні дотики/поцілunki; інцест (кровозмішення); показ порнографії; залучення дитини до виготовлення порнографічного продукту та ін.

2. Використання “привілеїв” дорослих: поводження з дітьми як з рабами чи слугами; покарання, поводження як з підлеглими; поводження як зі своєю власністю; відмова повідомляти про рішення, що стосуються відвідин та опікунства.

3. Залякування: використання своїх переваг – зросту, розмірів та сили; нав'язування страху за допомогою розповідей, дій, жестів, поглядів; крики, стресогенна поведінка; жорстокість щодо інших істот.

4. Погрози: кинути дитину; самогубства; заподіяти фізичної шкоди; заподіяти шкоду іншим людям, тваринам, рослинам...; розлюбити дитину; “силами зла”, що покарають дитину, та ін.

5. Використання “вищих сил”, громадських установ: загроза суворого покарання Богом, судом, міліцією, школою, спецшколою, притулком, родичами та психіатричною лікарнею.

6. Ізоляція: контролювання доступу дитини до інших людей: бабусі/дідуся, однолітків, братів/сестер, батька/матері, інших людей; контролювання перебування дитини у помешканні, заборона виходити з дому; контролювання спілкування дитини з друзями; зачинення дитини у коморі, сараї чи туалеті, чи в будь-якому закритому приміщенні вдома, в школі; обмеження спілкування з дитиною, аж до повного ігнорування її потреби у спілкуванні; емоційне насильство, використання скарг для тиску на дитину; використання дітей як довірених осіб; крики; непослідовність; присоромлення дитини; використання дітей у конфліктах між батьками; «торговельна» поведінка одного з батьків щодо любові до дитини.

7. Економічне насильство: незадоволення основних потреб дитини; відмова чи зволікання у виплаті аліментів; занижений розмір державної допомоги самотніми матерями та багатодітними сім'ями; повна відмова дитині в грошах; контролювання дитини за допомогою грошей; витрачання сімейних грошей; відмова дитині у підтримці; використання дитини як засобу торгу при розлученні; нав'язування дитині економічно обмеженого способу проживання без суттєвої необхідності; примушування дитини до важкої праці.

У кримінологічному аспекті є важливим дослідження причин того чи іншого злочинного діяння. Як правило, жорстоке поводження з дитиною – це комплекс дій дорослих чи дитячого колективу, воно не зводиться до одного якогось прояву чи ознаки. При аналізі походження соціальних явищ, в тому числі й злочинності, вчені стикаються з різноманітністю чинників (і одночасно з різноманітністю наслідків).

Один з методів класифікації чинників будь-яких видів злочинних дій полягає в розгляді їх на різних рівнях. Першим серед них є психологічний рівень, який є дуже важливим для вивчення питань жорсткого поводження з дітьми. Вчені-кримінологи впевнені, що загальною причиною злочинної поведінки на індивідуальному рівні є недостатня соціалізація особистості, тобто неповне засвоєння нею норм суспільного життя, слабка адаптованість до навколишніх умов.

В основі жорстокого поводження з дітьми лежить нерозуміння цінності дитини, відсутність системи демократичних цінностей, які визначають модель сімейного життя і родинного виховання в конкретній сім'ї.

Шукаючи відповіді на питання про те, чим викликана недостатня соціалізація особистості, чому трапляються неадаптовані особистості, необхідно піднятися на інший рівень визначення чинників злочинної поведінки – соціологічний, на якому аналізуються соціальні, економічні, політичні, духовні явища, які викликають появу жорстокого поводження з дітьми, а також їх взаємозв'язок та взаємообумовленість.

Найвищий рівень розгляду чинників злочинних вчинків (в тому числі жорстокості) – філософський. Найбільш загальним чинником злочинності в будь-якому суспільстві є існуючі в ньому соціальні протиріччя. Вони можуть виявлятися з різною силою, більш чи менш гостро, можуть перебувати на певних етапах в латентному стані, але поки існує людське суспільство, існуватиме і можливість їх прояву.

На жаль, разом з соціальними протиріччями існуватиме й злочинність. Позбавитися її суспільство навряд чи зможе. Питання протидії злочинності полягає в її зменшенні та соціальному контролі. Жорстоке поводження як складова частина злочинних діянь з більшою чи меншою силою буде виявляти себе в суспільстві. І знання чинників цього негативного явища сприятиме його подоланню.

Назвемо деякі з можливих **причин жорстокого поводження з дітьми в сім'ї**:

- особистісні якості батьків (агресивність, авторитарність);
- відсутність у батьків позитивного прикладу поводження з дітьми;
- алкоголізм, наркоманія, релігійний фанатизм батьків, або осіб, що їх замінюють;
- фізичні чи психічні недоліки батьків (розумова відсталість, психічні захворювання тощо);
- невміння виховувати дітей, незнання своїх прав та обов'язків щодо дітей, відповідальності за них, незнання прав та потреб дітей;
- невміння долати сімейні та життєві кризи, відсутність самореалізації.

Причинами жорстокого поводження батьків з дітьми можуть бути й фактори сімейного виховання, які призводять до дезінтеграції "Я" дитини. За О. Захаровим [3], це:

- нерозуміння батьками своєрідності особистісного розвитку дитини;
- неприйняття дорослими дитячої індивідуальності;
- невідповідність вимог і очікувань батьків можливостям і потребам дітей;
- невідповідність виховання в різні вікові періоди;
- непослідовність у взаєминах дорослих і дітей;
- неузгодженість змісту, цілей і засобів виховання між батьками.

Причинами жорстокого поводження з дітьми в дитячих установах, школах, проміж дітей є:

- невміння вчителів будувати демократичні стосунки з дітьми, спілкуватися, розв'язувати конфлікти раціональним шляхом;
- низький рівень професійної етики;
- звичка до команд, які полегшують реалізацію професійних завдань в найкорот

ший час, але посилюють авторитарність педагогів, ігнорування прав і потреб окремої дитини;

- звичка до позиції „учитель – дитина” (суб’єкт – об’єктних стосунків) і зловживання цією позицією;

- професійне “вигорання” педагогів.

Причинами жорстокого поводження з дітьми в мікросередовищі, первинному колективі є:

- боротьба за лідерство;
- зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитись до них;

- агресивність та віктимність;
- наявність у дитини психічних чи фізичних вад;
- заздрість;
- відсутність предметного дозволля.

Ці причини відзначають й такі дослідники та вчені, як Ю.А. Василькова, Т.А. Василькова, Захаров А. та ін.

За кожною з перелічених вище причин стоять людські долі, соціальні явища, проблеми та негаразди. Саме на них необхідно звертати пильну увагу соціальним працівникам, уміти розробляти запобіжні заходи, будувати роботу таким чином, щоб крок за кроком зменшувати вплив названих чинників.

Антиподом насильства і жорстокого ставлення є толерантність. Толерантність необхідна для спілкування, співжиття і спільної діяльності, є основою формування культури, злагоди і миру в сім’ї, громаді, суспільстві.

Основні риси толерантної особистості, відповідно до Ж. Шимкене: прихильність до інших людей, терплячість, милосливість, почуття гумору, чуйність, довіра, альтруїзм, вміння володіти собою, доброзичливість, неупереджене ставлення, гуманізм, вміння слухати співрозмовника, допитливість, здатність до співпереживання.

Скоріш за все, кожний дорослий знайде в собі ті чи інші недоліки чи скаже, що не завжди буває толерантним.

Основою толерантності є прийняття людини такою, якою вона є. Коли запитуєш батьків, якою вони хочуть бачити свою дитину, вони відповідають: розумною, чесною, здоровою, успішною. Але якщо дитина хвора, не така розумна, чи будуть батьки її менше любити? Дитина повинна бути в сім’ї щасливою. Сім’я повинна бути “колискою демократії”, а не “колискою насильства”. Виховання в сім’ї на демократичних засадах означає побудову стосунків:

- через встановлення суб’єкт - суб’єктних взаємин у процесі взаємодії батьків і дітей, діалог;
- через відмову від прямого примусу;
- через врахування індивідуальних якостей особистості дитини, вивчення потреб, інтересів, особливостей дитини;
- через прийняття один одного такими, якими вони є; визнання права на відмінність, непохожість;

- через спрямованість на самоактуалізацію і самореалізацію, розвиток кожного члена сім'ї і родини в цілому;
- через повагу до особистості членів сім'ї, визнання пріоритету їхніх прав, звернення до відповідальності та обов'язку.

Як визначити, чи є жорстоке ставлення до дитини в сім'ї, дитячому колективі, мікросередовищі? Цьому сприяють такі методи:

- спостереження за зовнішнім виглядом, поведінкою дітей (чи є синці, як їсть, що їсть). До того ж у батьків, які ставляться до своїх дітей уважно, з теплотою, які розуміють їх і приділяють увагу їх вихованню, дитина має добре розвинені навички. Діти мають утруднення в соціальній взаємодії у жорстоких, авторитарних і холодних батьків;
- спостереження за батьками і дітьми: вміння батьків встановлювати з дітьми стосунки, засновані на повазі, довірі, доброзичливості, наявність спільної ігрової діяльності, дозволів, задоволеності потреб та інтересів дитини;
- бесіди з дітьми;
- відвідування дитини вчителем вдома (чи соціальне інспектування сім'ї за сигналом про жорстоке поводження з дітьми);
- рольові ігри (і спостереження за іграми дітей): які ролі обирають, як поводитися з іншими членами сім'ї („доньки-матері”), в дитячому колективі. Це важливо, оскільки діти копіюють сімейні стосунки, ставлення вчителя до учнів та його поведінку (у молодших класах), наслідують тих дітей, які є лідерами, їм подобаються;
- соціометрія в дитячому колективі;
- ранжування дітьми дітей в колективі.

Питання для обговорення:

1. Що таке жорстоке поводження з дітьми в міжнародному праві?
2. Як визначає жорстоке поводження з дітьми вітчизняне законодавство?
3. Що таке інституціональне жорстоке поводження з дітьми?
4. Чи є байдужість батьків до дитини жорстоким поводженням?
5. Розкрийте спільне та відмінне в толерантності та ненасиллі.
6. Назвіть основні причини жорсткого поводження з дітьми в сім'ї, в дитячих колективах, в мікросередовищах.
7. Назвіть методи виявлення жорсткого поводження з дітьми.

Список літератури до підрозділу

1. Вища освіта: Інформаційний вісник. – 2006. – №18.– 86 с.
2. Система захисту дітей від жорстокого поводження : навч.-метод. посіб. / За ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 396 с.
3. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми : навч.-метод. посіб. / За ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. – К.: Юрисконсульт, 2005. – 452 с.
4. Проблеми освіти : наук.-метод. зб., спец. вип. – К., 2006. – 264 с.

1.3. Тілесні покарання дітей: ефективний засіб виховання чи порушення прав дитини

Основні поняття підрозділу: покарання, тілесні покарання, виховання, корекція, альтернативні методи, заохочення.

Що таке тілесні покарання дітей? Наскільки вони поширені в суспільстві? Чому батьки та вихователі сьогодні активно застосовують їх як метод виховання? Чому їх застосування викликає занепокоєння у європейської спільноти? Які наслідки застосування тілесних покарань до дітей? Які існують альтернативні методи виховання? Чи є адекватна реакція української держави та суспільства на факт застосування тілесних покарань до дітей?

Тілесні покарання – умисне причинення болю людині з виховною чи корекційною метою. Тілесні покарання використовувалися з давніх часів для покарання дітей та дорослих за провини. Деякі стародавні держави, такі як Спарта, особливо відомі застосуванням тілесних покарань як засобу впливу на дитину. Починаючи з 18 ст. загострюються дискусії щодо неприпустимості використання тілесних покарань до дітей як у закладах освіти, так і в родині. Під впливом ідей англійського філософа Джона Локка, котрий нещадно критикував подібну практику, Польща в 1783 р. заборонила використання тілесних покарань у навчальних закладах. Сьогодні низка держав, таких як Австралія, Швеція, Фінляндія, Норвегія, Австрія, Данія, Латвія, Хорватія, Болгарія, Німеччина, Ізраїль, Ісландія, Румунія, Угорщина, Україна повністю заборонили використання тілесних покарань по відношенню до дитини. Хоча в повсякденному житті навчальних закладів та родин все ж використовуються деякі види тілесних покарань – шльопання, побиття лозиною, ременем.

Дослідження громадської думки щодо застосування тілесних покарань до дітей та вивчення рівня їх поширеності проводилися в різних країнах. Так, у Великій Британії 90% батьків хоча б один раз шльопали своїх неслухняних дітей, природно, із найкращими намірами. 75% опитаних висловилися категорично проти тотальної заборони на тілесні покарання, за — лише 8%.

Прибічники заборони тілесних покарань аргументують свою точку зору тим, що в країні жертвами фізичного насильства з боку батьків чи вихователів щороку стають 50—80 дітей. Швеція ввела відповідну статтю до свого Кримінального кодексу ще 1979 р., за останні 10 років не зареєстровано жодного летального випадку. Зате їхні опоненти роблять наголос на тому, що за той же період там суттєво зросла кількість дітей, переданих на виховання в державні заклади.

Англійські законодавці розподіляють тілесні покарання на „помірні тілесні покарання”, які здійснюються в межах розумного покарання, та „знуцання”. У 2004 р. в Англії та Уельсі введений закон, за яким дозволені „помірні тілесні покарання”. Але якщо дітей шльопать таким чином, що у них залишаються сліди – це підсудна справа. Бити дітей стає забороненим так само, як і дорослих.

Застосування тілесних покарань порушує цілу низку прав дитини, які закріплені в Конвенції ООН про права дитини, підтверджені в Конституції України та Законі України «Про охорону дитинства»:

- право на рівний захист перед законом;
- право не піддаватися жорсткому ставленню;
- право на життя та фізичну недоторканність;
- право на найвищі стандарти фізичного та психічного здоров'я та ін.

У квітні 2006 р. Український інститут соціальних досліджень на замовлення Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна» провів опитування громадської думки населення стосовно ставлення до проблем тілесних покарань дітей⁴ для того, щоб:

- з'ясувати рівень поширеності застосування тілесних покарань до дітей в Україні;
- з'ясувати ставлення населення України до застосування тілесних покарань до дітей;
- на основі отриманих результатів сформувати програму ведення просвітницької роботи серед батьків, а також груп спеціалістів (вчителі, освітня, соціальні працівники), які будуть детальніше ідентифіковані в ході подальшої роботи.

Опитуваним ставилися два запитання:

1. Як часто застосовувалися до Вас особисто тілесні покарання, коли Ви були дитиною?
2. Чи вважаєте Ви необхідним та доцільним застосування тілесних покарань до дітей?

Таблиця 1.5

Розподіл відповідей на запитання анкети: “Скажіть, як часто до Вас особисто застосовувалися тілесні покарання, коли Ви були дитиною?”, %

Майже щодня	3
Один-два рази на тиждень	7
Один-два рази на місяць	13
Дуже рідко	43
Ніколи	34

Як видно з Таблиці 1.5 тілесні покарання застосовувалися згідно з відповідями, – дуже часто (вважаємо за можливе об'єднати відповіді «Майже щодня» та «Один-два рази

⁴ Дослідження проводилося у 26 територіально-адміністративних одиницях України: у 24 областях, АР Крим та в м. Києві. Опитування проведено в 126 населених пунктах: 69 містах та 57 сільських населених пунктів. Усього опитано 2032 респондентів віком від 18 років та старше. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,34 – 2,24 відсотка. Рівень досягнення респондентів – 70,75 %. Метод отримання інформації: індивідуальне інтерв'ю за місцем проживання респондента „віч-на-віч“. Опитування є репрезентативним.

на тиждень») - до 10%; досить часто (один-два рази на місяць) – до 13 % респондентів. І лише третина опитаних (34 %) відповіла, що ніколи.

Це ж дослідження виявило, що від тілесних покарань страждали частіше хлопчики, ніж дівчата (див. табл. 1.6). Принципових розбіжностей у різних вікових групах не виявлено.

Таблиця 1.6

Розподіл відповідей на запитання анкети: **“Скажіть, як часто до Вас особисто застосовувалися тілесні покарання, коли Ви були дитиною?”**, залежно від віку та статі, %

	Вікові групи, років					Стать	
	18 – 28	29 – 39	40 – 49	50 – 59	60+	Чоловіча	Жіноча
Майже щодня	2	2	2	5	3	3	2
Один-два рази на тиждень	7	9	6	7	8	10	6
Один-два рази на місяць	12	14	11	12	17	16	11
Дуже рідко	45	46	47	43	35	45	41
Ніколи	34	29	34	33	37	26	40

Давно вже досліджено, що дитина відтворює в майбутньому ту модель поведінки, з якою вона має справу в дитинстві. Фізичне насильство, якого зазнають у дитинстві, потім стає нормою в подальшому житті. Крім цього, у частини дітей, до яких застосовується тілесні покарання, за спостереженнями практикуючих психологів, формується занижена самооцінка, невіра в себе, неактивна життєва позиція. Або інший вихід – підвищений рівень агресії, перш за все по відношенню до слабших.

Ці дані свідчать про значне поширення фізичного насильства стосовно дітей в українському суспільстві, що має викликати занепокоєння як в освітян, соціальних працівників, працівників правоохоронних органів, так і в широкій громадськості.

Проглядається також взаємозв'язок між рівнем освіти респондентів та частотою застосування до них особисто тілесних покарань. Так, до 40 % тих, хто має повну вищу освіту, ніколи не застосовувалися тілесні покарання і тільки до 25 % тих респондентів, які мають неповну середню освіту (9 класів). Водночас часто застосовувалися тілесні покарання відповідно до 7 та 11 % відсотків респондентів зазначених груп (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

Розподіл відповідей на запитання анкети: **“Скажіть, як часто до Вас особисто застосовувалися тілесні покарання, коли Ви були дитиною?”**, залежно від освітнього рівня, %

	Початкова освіта (менше 9 класів)	Базова (неповна) середня освіта (повних 9 класів)	Повна загальна середня (або проф.-тех.) освіта (11 класів тощо)	Базова вища освіта (технікум, вуз I-II рівнів акрид.)	Повна вища освіта (вуз III-IV рівнів акредитації)
Майже щодня	1	5	3	2	1
Один-два рази на тиждень	6	11	8	8	6
Один-два рази на місяць	11	20	13	15	11
Дуже рідко	44	39	43	45	42
Ніколи	38	25	33	30	40

В українському суспільстві панує стереотип: насильство, жорстоке поводження до дітей, недбале ставлення – це проблеми виключно кризових або матеріально погано забезпечених сімей, бідних. Проведене опитування громадської думки, яка безперечно потребує подальшого вивчення, дає підстави для інших висновків (табл. 1.8).

Таблиця 1.8

Розподіл відповідей на запитання анкети: **“Чи вважаєте Ви необхідним та доцільним застосування тілесних покарань у виховних цілях до дітей?”**, залежно від матеріального становища сім’ї (змістовна шкала матеріальних можливостей), %

	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	Важко відповісти
Так, завжди коли дитина поводить себе погано	5	6	4	2	22	6
Так, але в окремих випадках	42	47	44	49	50	34
Ні, в жодному випадку	48	44	50	48	28	48
Важко відповісти, не знаю	5	4	2	2	0	12

Які чинники застосування тілесних покарань до дітей? Гіпотетично можна висунути такі:

1. Незнання альтернативних форм виховання дитини.
2. Скоріш за все, наявність у сім’ї завищених вимог до дитини.
3. Відсутність інших способів мотивації дітей в силу високого матеріального достатку і наявності у дітей різноманітних матеріальних благ.

Водночас, варто сказати, що найчастіше застосовувалися тілесні покарання у дитинстві до тих респондентів, які також характеризують свій стан матеріального благополуччя, як «вище середнього, високий та дуже високий». Так, декілька разів на місяць тілесні покарання застосовувалися до 59 % опитаних з цієї групи, до 41 % – дуже рідко. Але жоден респондент не відповів, що «ніколи» (табл. 1.9). Саме тим, що до цих респондентів застосовувалися фізичні покарання можна пояснити високий рейтинг у їх відповіді на питання про можливе застосування тілесних покарань.

Таблиця 1.9

Розподіл відповідей на запитання анкети: **“Скажіть, як часто до Вас особисто застосовувалися тілесні покарання, коли Ви були дитиною?”**, залежно від матеріального становища сім’ї (змістовна шкала матеріальних можливостей), %

	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевизор, уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	Важко відповісти
Майже щодня	3	3	2	1	0	4
Один-два рази на тиждень	6	8	8	4	34	12
Один-два рази на місяць	15	14	11	11	25	17
Дуже рідко	35	44	44	49	41	38
Ніколи	41	31	35	35	0	29

Тут можна, скоріше за все, висновувати, що саме вихованню цих респондентів у дитинстві батьки приділяли більше уваги. Але застосовували «найбільш популярний» за сіб виховного впливу – тілесні покарання, фізичний тиск.

Так може його доцільно використовувати, якщо він є таким ефективним? Чи, як кажуть, що ж тут поганого, якщо батьки, бажаючи виховати дитину, дадуть їй декілька стусанів, на то вони й батьки. Ці питання не риторичні, а абсолютно практичні.

Тілесні покарання дітей розглядаються не тільки як насильство, але в певних випадках і як жорстоке ставлення до дитини. Побиття різкою, паском, ляпаса тощо також є протизаконними.

Відповідно до Сімейного кодексу України, батькам забороняється застосовувати фізичні покарання до дітей, а також інші покарання, які принижують людську гідність дитини. Так, **ст. 150** „Обов’язки батьків щодо виховання та розвитку дитини” містить наступні параграфи:

1. Батьки зобов’язані піклуватися про здоров’я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток.
2. Батьки зобов’язані поважати дитину.
3. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.
4. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини”.

У Кримінальному кодексі України також існує низка статей, які передбачають притягнення до кримінальної відповідальності батьків за незаконні дії по відношенню до власних дітей (зловживання опікунськими правами – ст.167, умисне вбивство дітей – ст. 115, 116; доведення дітей до самогубства – ст. 120; заподія тілесних ушкоджень – ст. 121–125; побої і мордування – ст. 126). Але на практиці виникає суперечність принципів захисту прав дитини та принципу невтручання у внутрішні приватні справи родини. Тільки вже „крайні” та особливо жорстокі випадки стають надбанням громадськості і потрапляють у поле зору правоохоронних органів.

Використання тілесних покарань тісно пов'язане з традиціями національного та сімейного виховання, культурою спілкування з дитиною, педагогічними знаннями та використанням альтернативних форм і методів виховання.

Прихильники тілесних покарань щодо дітей аргументують свою точку зору тим, що це є швидким та ефективним методом. Але наскільки часто це є методом чи шляхом вивільнення негативних емоцій дорослих? Психологічні дослідження проблеми та її наслідків для дитини показали, що застосування тілесних покарань руйнує почуття довіри до дорослих. Слухняна поведінка формується не на почутті поваги, розумінні доцільності та необхідності тих чи інших дій, а на почутті страху. Діти, котрі зазнають тілесних покарань, частіше виростають скритними, невпевненими в собі, з заниженою самооцінкою, нездатними до супротиву різним видам насильства та жорстокого поводження, відстоювання своїх позицій.

Яка ж альтернатива використанню тілесних покарань? Одним із альтернативних шляхів може бути диверсифікація використання методів виховання. Методи виховання – сукупність найбільш загальних способів розв'язання виховних завдань і здійснення виховних взаємодій, способів взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованих на досягнення цілей виховання. Іншими словами, це сукупність способів і прийомів виховної роботи, які використовуються в процесі формування особистісних якостей учнів для розвитку їхньої свідомості, мотиваційної сфери й потреб, для вироблення навичок і звичок поведінки й діяльності, а також їх корекції й вдосконалення. Методи виховання поділяють на методи різнобічного впливу на свідомість, почуття й волю учнів з метою формування їхніх поглядів і переконань (бесіда, лекція, диспут, позитивний приклад); методи організації діяльності й формування досвіду суспільної поведінки (педагогічна вимога, громадська думка, вправа, привчання, створення виховних ситуацій); методи регулювання, корекції, стимулювання позитивної поведінки й діяльності вихованців (змагання, покарання, заохочення)⁵. До методів стимулювання позитивної діяльності також відносять і метод «вибуху», назву якому дав А. Макаренко, а також вперше описав його і показав суть впливу.

Заохочення – матеріальне або моральне стимулювання праці, діяльності людей. Виховне значення заохочення полягає в тому, що воно сприяє розвитку й закріпленню позитивних рис характеру і поведінки людини.

Ефективність використання методу залежить від дотримання таких вимог:

- заохочувати треба лише за дійсні успіхи;
- не слід заохочувати одну й ту ж саму людину дуже часто;
- необхідно добиватися схвалення й підтримки колективом;
- врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованців при виборі

видів заохочення⁶.

Видами заохочення можуть бути похвала, довіра, преміювання, подяка, нагорода, доручення почесних обов'язків. Ефективність використання видів заохочення зростає, якщо застосовувати їх у присутності членів соціального оточення дитини та пояснювати причину стимулювання. У такому разі заохочення можна також розглядати не лише як метод стимулювання позитивної діяльності, але і як метод запобігання негативним проявам.

Покарання – моральний, психологічний і юридичний засіб корекції поведінки людини, виправлення її в потрібному для окремого індивіда чи всього суспільства напрямі. Виховне значення покарання полягає в тому, що воно допомагає людині усвідомити недоліки, подолати, викоренити шкідливі навички і звички. Видами покарань можуть бути зауваження, бесіда, догана, позбавлення задоволень, позбавлення підтримки з боку колективу чи окремих його членів, зміна ставлення. Важливо пам'ятати, що хоча покарання й носить характер кари, все ж таки основна мета його застосування – виправлення, вдосконалення.

Для ефективності використання покарання як методу виховання важливо дотримуватись таких вимог:

- супроводжуйте будь-яке покарання поясненням причин його застосування;
- критикуйте поведінку дитини, а не саму дитину;
- вкажіть сценарій правильних дій у подібних ситуаціях на майбутнє;
- будьте твердими, дотримуйтеся визначених правил;
- використовуйте позитивне мовлення;
- будьте справедливими;
- не перебільшуйте з покаранням;
- давайте можливість дітям самим визначати для себе покарання.

Будь-яке покарання має бути наслідком аналізу причин, що породжують ту чи іншу поведінку.

І тут особливо важливо звернути увагу на те, що поведінка дитини може містити приховані мотиви, а також по-різному інтерпретуватись. Це означає, що її необхідно аналізувати у комплексі всієї ситуації, а також тих ситуацій, що мали місце останнім часом. У таблиці наведено прояви поведінки, а також їх можливі значення⁷.

---

6 Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика: Моногр. / С.Я. Харченко. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 92.

7 Запобігання торгівлі дітьми та комерційній сексуальній експлуатації: Посібник для проведення тренінгів / За заг. ред.: К. Б. Левченко. – К.: «Юрисконсульт», 2006. – С 84.

Поведінка	Можливе значення
Плач	Я хочу показати, як мені прикро/я хочу досягти свого для того, щоб відчувати, що я контролюю ситуацію та що я не такий/така вразливий/а /можливо Ви відступите, якщо будете жаліти мене
Крик	Мене не слухають/Ви не розумієте, що я відчуваю/я не хочу, щоб Ви бачили, як я почуваюся насправді, оскільки тоді я буду більш вразливим/ою
Втеча	“Прийдіть і знайдіть мене” – мені потрібно бачити, що я є важливим для Вас/Мені потрібно втекти, адже я знаходжуся поруч із тим, хто є загрозою/Я не знаю, як мені дати ради своїм почуттям – отже мені потрібно втекти
Тиск на інших	Я хочу відчувати силу та контроль/я не хочу, щоб було погано лише мені – потрібно, щоб і інші відчували те саме, що і я
Невиконання вимог/ прохань	Я відчуваю своє безсилля та потребу відновити контроль/я хочу перевірити, чи насправді ви мені віддані
Насильницька/ агресивна поведінка	Чи можу я вас відштовхнути, чи ви насправді на моєму боці, як і говорите/я не знаю іншого способу виразити злість/я відчуваю ... і це є захисною реакцією для мене
Спалахи роздратування з метою наполягти на своєму	У мене немає ані голосу, ані сили, а я хочу володіти ситуацією
Флірт	Я хочу досягти свого, адже тоді я почуватимуся не таким/такою безсилим/безсилою, але я не знаю іншого способу отримати владу
Куріння	Я вже дорослий/ла і мені не потрібен догляд дорослих/ я не турбуюся про себе
Замикання дверей	Мені потрібно захиститися – ніхто інший цього не зробить/ мені потрібно тримати дистанцію від людей, які можуть завдати мені болю/мені потрібне моє особисте життя
Крадіжки	Дорослі не турбуються про мене, отже я маю самостійно подбати про себе/Чи насправді Ви будете приймати мене, що би я не робив/ла?
Конкуренція	Якщо я не подбаю про себе, то це не зробить ніхто інший/ я потребувати хорошої думки про себе – бути кращим це найкращий спосіб цього досягти/Я звик воювати, щоб вижити
Відмова брати участь/ самоізоляція	Це небезпечно – знаходитися дуже близько до інших, отже я маю тримати дистанцію/я не достатньо гарний/гарна, щоб брати участь
Заподіяння шкоди самим собі	Мені погано, але я не знаю, як про це розповісти/мені потрібно сконцентруватися на фізичному болю, для того, щоб впоратися із емоційними розладами

Цікавою є думка російського психолога А. П. Егідеса стосовно використання покарання до чотирирічних дітей. У своїх рекомендаціях батькам чотирирічних дітей він радить не карати дітей і не забороняти їм. Небажані дії дитини можна припинити шляхом переключення уваги⁸. Така точка зору є дискусійною, але її основна ідея – по можливості ігнорувати негативну поведінку та концентрувати увагу на позитивних діях і вчинках дитини – є безперечною.

Покарання використовується у ситуаціях, коли є необхідність коригувати негативні прояви поведінки. Але надзвичайно важливо використовувати запобіжні прийоми та засоби для уникнення таких ситуацій. Наведемо деякі приклади таких прийомів та засобів:

- Встановлюйте правила поведінки. Вони мають бути справедливими, і певні пункти мають поширюватись як на дітей, так і на дорослих. Правила впливають на формування почуття безпеки.
- Чітко висловлюйте, чого ви очікуєте та що станеться, якщо зробити не так. Детальне пояснення сприятиме однозначному як з боку дитини, так і з боку дорослих розумінню вимог.
- Підвищуйте почуття самоконтролю. Робити це можна шляхом надання дитині можливості самій приймати рішення і нести за них відповідальність. Це підвищує рівень відповідальності та зменшує почуття безпомічності та вразливості. Дитина також розуміє, що вона може отримати бажане шляхом переговорів і без «загравань».
- Слухайте та співчуйте почуттям, думкам, які виражає дитина. Це формує почуття довіри до дорослих. Дитина розуміє, що нею цікавляться.
- Вибачайтеся, якщо ви помилилися. Це показує дитині, що помилятися можливо, але на помилках потрібно вчитися. Крім того, це спонукатиме дитину зізнаватися у своїх помилках, а не намагатися їх приховувати.

Правила спілкування з дитиною:

1. Якщо дитину критикують, вона вчиться засуджувати.
2. Якщо дитина живе з відчуттям безпеки, вона вчиться довіряти собі.
3. Якщо дитина живе з ворожістю, вона вчиться битися.
4. Якщо дитину приймають, вона вчиться любити.
5. Якщо дитина живе в страху, вона стає тривожною.
6. Якщо дитину визнають, вона вчиться ставити перед собою цілі.
7. Якщо дитину жаліють, вона вчиться жаліти.
8. Якщо дитину схвалюють, вона вчиться любити себе⁹.

Активне використання методів стимулювання позитивної діяльності вихованців, зокрема заохочення, сприятиме здійсненню впливу на поведінку дитини з дотриманням поваги до гідності дитини, прав дитини, формуванню довірливих стосунків. Ефективне використання методів стимулювання поведінки дитини залежить від врахування індивідуальних особливостей дитини, специфіки ситуації, педагогічного такту та майстерності.

Головними умовами оптимізації використання альтернативних методів стимулювання діяльності можна вважати просвітницьку роботу з батьками та підвищення рівня кваліфікації педагогічних і соціальних працівників.

Питання для обговорення:

1. Чому тілесні покарання популярні як метод виховання?
2. Якої шкоди завдають тілесні покарання для подальшого розвитку дитини?
3. Які можна застосовувати альтернативні методи стимулювання діяльності?
4. Що необхідно зробити для викоренення практики застосування тілесних покарань в Україні?
5. Як Ви ставетеся до точки зору про невикористання покарань для дітей?
6. Які види покарання є прийнятними для батьків, педагогічних працівників?
7. Яких основних правил необхідно дотримуватись при застосуванні покарання?
8. Чи є застосування тілесних покарань більш притаманним для сімей з низьким рівнем достатку?

Список літератури до підрозділу

1. Український педагогічний словник. / С. У Гончаренко – К.: «Либідь», 1997. – 376 с.
2. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорсткому поводженню з дітьми : навч.-метод. посіб./ За ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. – К.: Юрисконсульт, 2005. – 452 с.
3. Левченко К. Б. Тілесні покарання дітей: ефективний засіб виховання чи порушення прав дитини? / К. Б. Левченко // Проблеми освіти : наук.-метод. зб., спец. випуск. – К., 2006. – С. 63 – 73.
4. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : моногр. / С. Я. Харченко – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 320 с.
5. Запобігання торгівлі дітьми та комерційній сексуальній експлуатації : посібник для проведення тренінгів / За заг. ред. К. Б. Левченко. – К.: «Юрисконсульт», 2006. – 95 с.
6. Дорошок Т. О. Індивідуальна та групова психотерапія з дітьми, що потерпали від торгівлі людьми / Т. О. Дорошок // Проблеми освіти : наук.-метод. зб., – К., 2006. – Спец. вип. – С. 131 – 135.
7. <http://www.egides.ru/?id=20>
8. Приходько О. Покарання за ... покарання (за матеріалами зарубіжної преси) / Приходько О. // Дзеркало тижня. – 2004. – 4 -10 груд.

1.4. Сексуальна експлуатація дітей

Основні поняття підрозділу: комерційна сексуальна експлуатація дітей, дитяча проституція, дитяча порнографія, дитячий секс-туризм, ранні шлюби, види та форми сексуальної експлуатації дітей, сексуальне насильство.

Сексуальна експлуатація дітей є серйозним порушенням прав дитини. Вона є формою примусу й насильства над дітьми як і примусова праця та сучасні форми рабства. Сексуальна експлуатація включає в себе експлуатацію дорослою людиною та оплату грошима або натурою дитини або третій особі/особам. Дитина розглядається як предмет сексу та предмет торгівлі.

Сексуальна експлуатація тісно пов'язана з сексуальним насильством, хоча ці поняття є різними. В ситуації сексуальної експлуатації важливим є факт отримання вигоди від експлуатації дитини. Сексуальна експлуатація дитини завжди супроводжується сексуальним насильством, тоді як сексуальне насильство може мати місце без сексуальної експлуатації.

Сексуальне насильство – це примус до шлюбу; сексуальні домагання; зґвалтування (включаючи зґвалтування у воєнних конфліктах); примус до проституції, секс-селекція; примусова контрацепція і стерилізація; нівечення геніталій, використання в порнографії. Сексуальне насильство – це гнів на ґрунті ревнощів; примус одягатися більш сексуально всупереч бажанню; образа жінки словами „повія”, „шльондра”, або „фригідна”; примус до сексуальних зносин з чоловіком або іншими людьми проти її волі, хворобливих або садистських статевих зносин та застосування предметів для цієї мети; применшення значення почуттів жінки в сексуальному відношенні; примус жінки до того, щоб вона споглядала статеві зносини, які відбуваються між іншими людьми; застосування загрози насильством для примусу жінки до згоди на сексуальний зв'язок.

З усіх форм зґвалтування найбільш рідко сповіщають про зґвалтування під час побачень. Насильство під час побачень не відповідає стереотипу „незнайомець у темній алеї”. Як наслідок, багато хто відмовляється визнавати його сексуальним насильством і помилково звинувачують жертву у тому, що вона сама спровокувала насильника.

Багато дівчат, які зазнали сексуального насильства із застосуванням фізичної сили під час побачень, не розглядали ці випадки як зґвалтування. Насильство під час побачень іноді розглядається одним чи обома партнерами як ознака кохання, особливо коли воно сприймається як прояв ревнощів. Тим не менш, насильство пов'язане з прагненням влади, а не з пристрастю.

Окремі злочинці та кримінальні структури займаються “купівлею” та втягуванням дітей в комерційну сексуальну експлуатацію. Ці кримінальні структури задовольняють сексуальні запити клієнтів, в основному, чоловіків, які шукають протизаконного сексуального задоволення, використовуючи дітей. Корупція та відсутність або невідповідність законів, недотримання існуючих законів - усе це є факторами, які прямо чи дотично призводять до комерційної сексуальної експлуатації дітей. У комерційній сексуальній експлуатації дітей можуть брати участь як одна особа, невелика група (наприклад, сім'я, знайомі), так і великі групи (наприклад, кримінальні організації) людей.

Комерційна сексуальна експлуатація дітей може призвести до серйозних наслідків на все життя або навіть поставити під загрозу саме життя, завдаючи фізичної, психічної, духовної, моральної шкоди, включаючи загрозу ранньої вагітності, летальності пологів, запізнення фізичного та розумового розвитку, травми, фізичну інвалідність та хвороби статевих органів, включаючи ВІЛ/СНІД. Право дітей на щасливе дитинство та достойне, продуктивне та корисне життя повністю порушується. Сексуальна експлуатація дітей є багатомільйонною проблемою. Глобальний світовий секс-ринок втягує мільйони дітей і дає багатомільйонні доларові прибутки.

Комерційна сексуальна експлуатація дітей включає в себе дитячу проституцію, порнографію та торгівлю дітьми. До комерційної сексуальної експлуатації дітей також відносять дитячий секс-туризм та ранні шлюби.

Історія боротьби з комерційною сексуальною експлуатацією дітей

У 1990 р. група дослідників уперше виявила високий рівень зайнятості дітей в проституції, що виріс у багатьох азіатських країнах. Втягнення дітей у проституцію було пов'язане з напливом туристів, а саме туристів-чоловіків, що шукали сексуальних пригод у цих країнах. Ці дослідження були представлені громадськості і група активістів закликала до негалийних акцій з попередження та боротьби з явищем втягнення дітей до проституції.

9 серпня 1990 р. в Бангкоку (Таїланд) дискутувались можливості проведення міжнародної кампанії з попередження дитячої проституції. Офіційна назва кампанії була: „Покінчимо з дитячою проституцією в азіатському туризмі” (End Child Prostitution In Asian Tourism – ЕСПАТ). У січні 1991 р. в Бангкоці (Таїланд) був відкритий офіс кампанії. Національні офіси відкрилися в Шрі Ланці, Філіппінах та Тайвані. До кінця 1991 р. ЕКПАТ – (ЕСПАТ) мала групи в Австралії, Канаді, Франції, Німеччині, Японії, Нідерландах, Швеції, Великій Британії та США. У 1996 р. організація ЕКПАТ відзначила, що комерційна сексуальна експлуатація дітей зростає, набуває нових форм та стає глобальним феноменом, який має кілька форм. Було прийнято рішення розширити межі діяльності, включивши до неї проблеми дитячої порнографії та торгівлі дітьми з метою сексуальної експлуатації, та підвищити свій статус, ставши Міжнародною громадською організацією. До кінця 1996 р. ЕКПАТ мав офіси в 27 країнах світу і групи підтримки в ряді інших країн, які були в тісному контакті та співробітничали з різними офісами. На сьогоднішній день ЕКПАТ є глобальною мережею організацій та приватних осіб і складається з 69 груп, які працюють у 60 країнах. Зараз створюються мережі ЕКПАТ в Україні та Росії.

У 1996 р. в Стокгольмі відбувся перший Світовий конгрес по боротьбі з комерційною сексуальною експлуатацією дітей, який організували ЕКПАТ, ЮНІСЕФ та інші міжнародні організації. Адже з-поміж усіх порушень прав людини, які привертають до себе особливу увагу міжнародного співтовариства, торгівля дітьми, втягнення їх до секс-індустрії, порнобізнесу належать до найбільш ганебних злочинів нашого часу. До того ж обсяги й масштаби комерційної сексуальної експлуатації дітей стрімко зростали, перетворюючись на прибутковий злочинний бізнес. Представники 122 країн взяли

участь у Конгресі і по закінченні підписали Стокгольмську декларацію та План дій, який супроводжується комплексними рекомендаціями з питань боротьби з сексуальною експлуатацією дітей та закликає уряди всіх країн розробити власні національні плани дій.

У грудні 2001 р. відбувся 2-й Світовий конгрес, організований ЕКПАТ та ЮНІСЕФ, у якому взяло участь 156 держав. Заключний звіт Конгресу включає регіональні рекомендації та коментарі. Незважаючи на те, що рекомендації обох конгресів не є легітимним (офіційним) документом, вони презентують серйозні урядові погодження та сильні інструменти і мотивації для лобювання законів національними громадськими організаціями.

25-28 листопада 2008 року відбувся Третій Всесвітній Конгрес проти сексуальної експлуатації дітей та підлітків. Він був організований Урядом Бразилії, Всесвітньою організацією ЕКПАТ (Зупинимо дитячу проституцію, дитячу порнографію та торгівлю дітьми) та Дитячим Фондом ООН ЮНІСЕФ.

Учасники Конгресу у своїх виступах неодноразово наголошували на необхідності поновлення міжнародних зобов'язань та зобов'язань урядів держав щодо боротьби з комерційною сексуальною експлуатацією дітей. Комплексні пропозиції щодо стимулювання активності міжнародних, громадських, державних, бізнесових (приватних та державних) структур та організацій в цьому напрямку містяться в рекомендаціях Конгресу. Але їх прийняття редакційної комісією відкладено на тридцять днів – до кінця грудня 2008 року у зв'язку з великим обсягом пропозицій та поправок, які були внесені країнами – учасницями в ході конгресу та певними неузгодженостями в поглядах та думках представників різних урядових делегацій, які мають прийти протягом визначеного терміну до консенсусу у визначеннях.

Діяльність України була представлена у доповіді «Скажімо «Ні» комерційній сексуальній експлуатації дітей в Україні», яка розповсюджувалась під час Конгресу. В доповіді містилася інформація щодо ситуації з комерційною сексуальною експлуатацією дітей в Україні та заходи протидії та попередження, які здійснюються Міністерством внутрішніх справ України та Генеральною прокуратурою України, Витяг з проекту «Національного плану дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 р. щодо організації роботи по протидії торгівлі дітьми та комерційній сексуальній експлуатації дітей, інформація про роботу громадських організацій в цьому напрямку та коаліції «За безпеку дітей в Інтернеті». Звіт планується розмістити на сайті Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда - Україна» українською та англійською мовами.

Основними проблемами, які обговорювалися під час проведення Форуму були:

- використання міжнародних правових інструментів для посилення захисту прав дітей та організації діяльності по протидії комерційній сексуальній експлуатації дітей;
- необхідність та напрямки вдосконалення національних законодавств;
- відповідальність держав та правоохоронних органів щодо боротьби із експлуатацією дітей, та посилення покарання користувачів дитячої порнографії, дитячої проституції, торгівців дітьми, сексуальних туристів та інших порушників прав дітей;

- *відповідальність приватного бізнесу, перш за все туристичних та транспортних кампаній, а також кампаній у галузі Інтернет та інформаційних технологій, Інтернет-провайдерів за порушення прав дитини, а також їх дотримання та просування, а також за припинення комерційної сексуальної експлуатації дітей;*
  - *відповідальність фінансових установ, банків за використання інструментів платіжних систем для оплати отримання дитячих сексуальних послуг через Інтернет;*
  - *необхідність постійної освіти серед державних службовців, працівників правоохоронних органів у цій сфері;*
  - *захист та підтримка дітей, які потерпіли від експлуатації та торгівлі дітьми, а також впровадження та застосування реабілітаційних програм;*
  - *припинення дитячого сексуального туризму, визнання його як злочину в усіх державах, об'єднання зусиль усіх країн та представників усіх секторів суспільства в боротьбі із цим злочином;*
  - *розвиток молодіжної активності в цій сфері тощо.*
- При обговоренні зазначених вище проблем, особливий інтерес викликали:*
- *досвід низки країн (в т.ч. Бразилії) щодо формування коаліцій транспортних перевізників проти сексуальної експлуатації дітей на дорогах;*
  - *створення системи отримання інформації правоохоронними органами від громадян (за допомоги співпраці правоохоронних органів з громадськими організаціями) через інтернет – лінії та звичайні гарячі лінії, які обслуговуються громадськими організаціями;*
  - *підготовка та підписання готелями та іншими суб'єктами туристичного бізнесу Кодексів етичної поведінки (Code of Conduct), в тому числі, щодо протидії комерційній сексуальній експлуатації дітей;*
  - *формування соціально-відповідального бізнесу, особливо серед Інтернет-провайдерів.*

З проведенням Конгресу розпочинається новий етап діяльності державних, неурядових, бізнес структур, проти комерційної сексуальної експлуатації дітей, який базується на набутому під час дискусій та круглих столів досвіду та інформації.

Дитяча проституція – використання дитини з метою сексуальних дій для отримання оплати чи іншої винагороди в будь-якій формі. Дитяча проституція – організована чи випадкова – існує майже в усіх країнах світу. Це явище особливо підсилюється економічними та соціальними проблемами, сильною бідністю, позбавленням, надзвичайним захистом прав споживачів (клієнтів) та хибним уявленням, що секс з дітьми знижує ризик захворювання на ВІЛ/СНІД чи є лікуванням від хвороб чи інфекцій.

Дитяча порнографія – будь-яке, незалежно від форми, представлення дітей, що беруть участь у реальних чи уявних сексуальних діях, або показ статевих органів дитини із сексуальними намірами. Простежується чіткий зв'язок між порнографією та насиллям над дітьми в реальному світі. Реальна дитина, що втягнута у виробництво дитячої порно-

графії, як правило, страждає від сексуального насилля. Дитяча порнографія в Інтернеті є великою проблемою, оскільки розповсюджується легко, швидко та дешево, ніж через звичайні канали (відеопродукція, друкована). Оскільки Інтернет не визнає національних кордонів, для вирішення цієї проблеми необхідні узгоджені законодавства, а також співробітництво міжнародної поліції. Реклама сексіндустрії – порнографія – все більше використовує дітей в пропаганді ринку сексу.

Попередження дитячої порнографії в мережі Інтернет

Ще нещодавно про мережу Інтернет можна було рідко чути за межами США та деяких західноєвропейських країн. На початку 1996 р. по всьому світу нараховувалось 30 млн. користувачів Інтернет, 80% з них були мешканцями США. У лютому 2002 р. Інтернетом користувалось 544,2 млн. людей. У 2005 р. кількість користувачів досягла майже 1 млрд осіб, відповідно зросли й масштаби використання Інтернету для розповсюдження порнографії.

Дані працівників правоохоронних органів практично в кожній країні свідчать про одне й те ж: традиційні форми порно, включаючи дитяче, все ще існують на відео та друкованій фотографії, але основний рух подібного матеріалу змістився на он-лайн. Поліцейські, які займалися виявленням та розслідуванням дитячої порнографії в Інтернеті, поставили спеціальну програму в комп'ютер, яка називається „Нет повер”.

Програма, кожен раз, коли знаходить нову фотографію, гавкає, як собака, щоб звернути увагу. Цьому поліцейському довелося відключити звук, бо з ним у кімнаті неможливо було сидіти – стояв безперервний гавкіт.

Поліція інколи проводить глобальні операції з розкриття торгівлі дитячою порнографією. Так була розкрита у 1998 р. організація „Wonderland Club”. Розслідування почалось у США, але провідну роль відіграла Велика Британія. 2 вересня понад 1000 поліцейських у 12 країнах одночасно зробили облаву в більш ніж 100 будинках, де знаходились члену цього клубу. Поліція виявила понад 750 000 дитячих порнографічних зображень більш ніж 1200 дітей з усіх куточків світу. Тільки 16 дітей вдалось ідентифікувати. Деякі з них пропали з дому декілька років тому і так і не були знайдені. Кілька чоловіків, що були арештовані в ході операції, були викриті у фактах скоєння сексуального насилля над дітьми, що ще раз доводить: зв'язок між користуванням фотографіями та реальним насиллям існує. Такі операції проводилися ще кілька разів у кількох країнах.

На жаль, у той час, коли сучасні вдосконалені технології покращують можливості комунікації і життя багатьох людей, вони стають небезпечними для дітей. У багатьох випадках злочинні особи та групи використовують нові технології, зокрема, Інтернет, для експлуатації дітей. ЕКПАТ розгорнула цю проблему перед міжнародним співтовариством і докладає постійні зусилля, щоб увага до проблеми не зменшувалась.

Дослідження ЕКПАТ, що були проведені в азійських країнах, показали, що 35% дітей віком 7 – 11 років хоча б раз бачили порнографічні малюнки в Інтернеті. 58% молоді

12 – 18 років добровільно входять у порнографічні сайти, а 92% дітей та підлітків отримували пропозицію в чаті поговорити про секс. Дітей через порносайти Інтернету та чати розбещують, показуючи та розповідаючи непристойні історії, їх просять робити непристойні речі й описувати свої враження та відчуття, фотографувати себе та висилати такі фото. Але порносайти монтують і з фотографії простого обличчя. Фігури дітей схожі, і легко змонтувати фото, замінивши тільки обличчя. Такі фото потім виставляються в порносайтах і можуть знаходитись там роками. Такими фотографіями також шантажують батьків, погрожуючи опублікувати їх або виставити в Інтернеті.

Якщо за фотографування дітей в оголеному вигляді в багатьох країнах передбачене покарання як за створення порнографічних фото, то ніде нема статті за створення фотомонтажів. Цим користуються злочинці і просять дітей висилати свої фотографії (навіть, лише обличчя). Через Інтернет відбувається також продаж дітей, за яким слідує їх зникнення після того, як вони зустрічалися з „другом” по листуванню. Такі випадки зникнення дітей були в Португалії, Іспанії та інших країнах. Фотографії деяких з цих зниклих дітей потім бачили в порносайтах. Крім того, спілкуючись у чатах, діти повідомляють свої дані, адресу, персональну інформацію про батьків, і це слугує злочинцям путівником для домашніх крадіжок та шантажу батьків.

Дитяча порнографія та користування дітьми Інтернетом є великою проблемою, бо Інтернет не визнає національних кордонів, законів та важко викривається Інтерполом.

Тільки висококваліфіковані працівники Інтерполу та Інтернет-поліції, які спеціалізуються на виявленні злочинців, що створюють порно-сайти, можуть викривати такі злочини та користувачів таких сайтів. Але ця робота дуже складна. Для попередження безпеки роботи дітей в Інтернеті в 5 країнах Азії – Індонезії, Японії, Таїланді, Філіппінах і в Гонконгу був реалізований проект „Захистимо дітей в Інтернеті”. Проект включав навчання того, як безпечно користуватись Інтернетом та чатами, для вчителів інформатики та комп’ютерних навичок та учнів шкіл. Під час проекту були випущені буклети та навчальні посібники для вчителів.

У Скандинавії організація ЕКПАТ-Швеція виконала проект під інтригуючою назвою “Сьогодні 10 тис. чоловіків будуть гвалтувати одну дитину”. Ця 4-тижнева акція широко рекламувалась у метро, найвідоміших газетах і в туристичному журналі “Вагабонг”. Акція показала, що користувачі дитячих порно-сайтів порушують права дітей і є аморальними людьми. В Австралії відкрили спеціальну веб-сторінку „Захист дітей в Інтернеті”, на якій дітей, батьків та інших зацікавлених осіб консультували експерти. В Тайвані та Таїланді випущено CD-Rom “E-Baby” з 3-хвилинним мультфільмом з безпечного користування Інтернетом з безплатним розповсюдженням у школах. Діти охоче дивляться мультфільм, відповідають у вигляді гри на запитання і таким чином проходять навчання, чого не можна робити в Інтернеті. Подібний СД „Кібербезпека” випустила і розповсюдила через Міністерство освіти Нової Зеландії. В Іспанії діти із задоволенням читали комікси, які в малюнках і різних захоплюючих ситуаціях пояснювали базові знання безпеки в Інтернеті. Також в Іспанії випустили килимки під комп’ю-

терні «мишки» для всіх шкільних комп'ютерів країни. На ньому написані основні правила безпечної роботи в Інтернеті для дітей

Туризм з метою сексуальних стосунків з дітьми (дитячий сексуальний туризм) – це за визначенням, яке дає ЕКПАТ, – “комерційне сексуальне використання дітей людьми, які приїждять зі своєї країни в інші, зазвичай менш розвинуті країни, для участі в сексуальних стосунках з дітьми”.

Цей вид сексуальної експлуатації дітей може використовуватися як громадянами країнами, так і іноземцями переважно в курортних, прикордонних містах з метою отримання дешевих сексуальних послуг. В останні десятиліття секс-туристи проявляють велике зацікавлення до країн Південної та Південно-Східної Азії, Африки, Латинської Америки та країн Тихоокеанського регіону. Ця тенденція вже виявлена і в Східній Європі (Росія – Санкт-Петербург; Чехія). Чоловіки, а іноді і жінки, з різних континентів подорожують із своїх країн з метою отримати дешевий секс, часто саме з дітьми. Вони користуються тим, що в багатьох країнах нема законів, які за скоєння злочину дозволять покарати їх в їхніх країнах після повернення. Туристична індустрія грає важливу роль в попередженні цього явища. Її працівники повинні бути навчені захищати права дітей.

Ранні шлюби – це шлюб за участю дітей та підлітків молодше 18 років. Ця форма комерційної сексуальної експлуатації дітей не є поширеною в Україні. У деяких країнах ранні шлюби пов'язані з релігійною практикою, але часто це завуальована форма дитячої проституції. Так, в Індії, молоді дівчата (девадасі) віддаються заміж за божество Хінду в надії, що боги благословлять сім'ю та дадуть краще життя. Девадасі надають сексуальні послуги священикам та членам вищих каст. За повідомленнями, багато з них з часом продаються в борделі. Подібна практика існує в Непалі, де такі дівчата називаються „деукі”. У наш час ранні шлюби відновилися в країнах Центральної Азії (в Таджикистані, Киргизстані). Дівчат 13 – 16 років примусово віддають заміж, обмінюючи їх на борошно, баранів та інші вигоди. Тому там почастишали випадки самоспалення серед дівчат та жінок.

Сексуальна експлуатація, зловживання та насилля є багатокомплексною проблемою. Державні і громадські організації повинні розрізняти різні форми, щоб успішно боротися із специфічними ситуаціями: знаходити доступні засоби для відновлення порушених прав, визначати термінові ситуації та інше. Тут наведено кілька прикладів, але вони розташовані не в порядку пріоритету:

- працівники-діти і молоді домашні працівниці, які часто використовуються для сексуального задоволення наймачами та іншими дорослими;
- діти, що сексуально експлуатуються в сім'ї;
- діти, які використовуються для залучення секс-туристів, їх сексуальна експлуатація може репрезентувати значну частину валового національного доходу деяких країн;
- діти зазнають насилля згідно з жорстокими культурними або традиційними (релігійними) звичаями, такими, наприклад, як ранні шлюби;

- діти в ситуації військових конфліктів, переміщень, міграції, пандемії, наприклад, ВІЛ/СНІД чи природних катастроф, коли вони є вразливими до всіх форм сексуальної експлуатації і насилля;
- іноді усиновлення чи адаптація дітей є купівлею дітей для сексуального використання або продажу в секс-індустрію;
- всезростаюча комерціалізація та пропаганда сексуальності підвищує поріг громадської толерантності використання дітей для сексу.

Питання для обговорення:

1. Що таке сексуальна експлуатація дитини?
2. У чому різниця між сексуальною експлуатацією дитини та сексуальним насильством?
3. Які види сексуальної експлуатації дитини існують?
4. Які основні наслідки для дитини потрапляння в ситуації сексуальної експлуатації?
5. Наскільки проблема сексуальної експлуатації дитини є актуальною для України?
6. Які кроки здійснюються міжнародною громадськістю для протидії КСЕД?

Список літератури до підрозділу

1. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посіб. / Заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової. – К. : „Версо-04”, 2005. – 210 с.
2. Запобігання торгівлі дітьми та комерційній сексуальній експлуатації : посіб. для проведення тренінгів / За заг. ред. : К. Б. Левченко. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 95 с.
3. Проблеми освіти : наук.-метод. зб. – К., 2006. – Спец. випуск. – С. 183-191.
4. Протидія торгівлі дітьми та комерційній сексуальній експлуатації дітей: основні положення міжнародного та національного законодавства. – К.: Нірмала, 2006. – 48 с.

1.5. Експлуатація дитячої праці

Основні поняття підрозділу: дитяча праця, трудове виховання, робота дітей, найгірші форми дитячої праці, моніторинг дитячої праці, жебракування, трудова діяльність, викоренення найгірших форм дитячої праці, Міжнародна організація праці, Міжнародна програма викоренення найгірших форм дитячої праці (ІПЕК).

Дитяча праця – робота дітей, що має таку природу чи інтенсивність, які заважають навчанню дітей або зашкоджують їхньому здоров'ю та розвитку. Така праця може завдати дітям непоправної шкоди; вона суперечить нормам міжнародного права і українському національному законодавству.

Починаючи з 1970-х рр. країни-члени Міжнародної організації праці все чіткіше усвідомлюють таке:

(1) дитинство – це той період життя, коли людина повинна навчатися і розвиватися, а не працювати;

(2) дитяча праця, через свою природу або умови, за яких вона відбувається, нерідко ставить під загрозу майбутнє дітей, їхні можливості стати повноправними членами суспільства і працівниками;

(3) існування дитячої праці може зашкодити репутації країни на сучасному етапі та продуктивності її робочої сили у довготерміновій перспективі через недоступність освіти в дитинстві;

(4) дитяча праця не є невід'ємним атрибутом суспільства, а її поступове скорочення, і навіть ліквідація, можливі за наявності політичної волі досягти її викоренення¹⁰.

Доходу від дитячої праці, зазвичай, вистачає лише на задоволення основних фізіологічних потреб. При цьому не вистачає часу на навчання, від якого діти з легкістю відмовляються. До того ж фахівці фіксують наявність конфлікту в родинах працюючих дітей, де від дітей вимагають, з одного боку, перебирати на себе функції дорослих (заробляти гроші, робити внесок в економічний добробут сім'ї), а з іншого — залишатися дітьми (слухатися дорослих та хазяїв на роботі, миритися з тим, що їм платять менше, ніж дорослим, навчатися в школі за умов, що не враховують їхню зайнятість на роботі). Будучи одночасно і дітьми, і працівниками, вони змушені розвиватися самі та вибудовувати свої стосунки з оточуючим світом, постійно відчуваючи протиріччя, що може мати негативні психологічні та соціальні наслідки. Тому важливо усвідомити це протиріччя між сподіваннями і потребами дітей та руйнівним впливом раннього залучення до праці як на самих дітей, так і на їхні родини для кращого розуміння мотивації дітей, їхньої реакції на появу і опитування моніторингової групи тощо.

Потрібно враховувати, що не всі види праці шкідливі для дітей. З раннього віку багато дітей допомагають по господарству, виконують окремі доручення дорослих або працюють разом з батьками на власній фермі/ділянці чи в родинному бізнесі. Підрастаючи, вони перебирають на себе певні види роботи і навчаються якійсь професії в традиційних галузях госпо-

дарства. Таким чином, вони засвоюють корисні трудові навички та ставлення до праці. Легка праця за умови постійного і ретельного моніторингу може стати важливою складовою процесу соціалізації та розвитку дитини, що навчає їх брати на себе відповідальність і відчувати гордість за власні досягнення. Звичайно, така робота повністю не позбавлена ризику, проте не її мають на увазі, коли йдеться про дитячу працю. Дитячу працю слід розглядати: як украй негативне соціальне явище з усіх точок зору – медичної, соціальної, педагогічної тощо; як протиправний вид діяльності, заборонений законодавчо.

Дитячою працею не вважається: участь дітей у виконанні деяких видів легких робіт, наприклад, допомога батькам у родинних і домашніх справах (які не забирають багато часу і не перешкоджають навчанню); трудова діяльність підлітків протягом кількох годин до чи після шкільних занять, а також під час канікул, щоб заробити на кишенькові витрати.

Усе це розглядається як елементи виховання хлопчиків та дівчаток, а також як спосіб набування професійних базових навичок і вміння адаптуватися в суспільстві. Це сприяє підвищенню їхньої самосвідомості та впевненості в собі, водночас дає їм можливість зробити внесок у сімейний бюджет та заробити кишенькові гроші.

Трудове виховання – вид виховання, спрямований на формування творчої особистості в різних видах трудової діяльності: навчальній, науковій, виробничій, сфері обслуговування, господарсько-побутовій та інших¹¹.

Сучасна педагогіка визначає такі завдання трудового виховання:

- формування відповідального ставлення до праці, до праці як потреби живого здорового організму;
- формування психологічної та практичної готовності працювати (настанова на працю);
- виховання умінь та навичок колективної та індивідуальної праці;
- прищеплення інтересу до науки, техніки, культури, виявлення схильностей та навичок до певних видів діяльності;
- виховання свідомої дисципліни та дисциплінованості;
- врахування регіональних, місцевих умов та використання їх у навчально-виховному процесі.

---

11 Нечепоренко Л.С. Класична педагогіка : Навч.посіб. / Л.С. Нечепоренко, Я.В. Подоляк, В.Г. Пасинок. – Х : Основа, 1998. – С. 165.

Таблиця 1.10

Дитяча праця та трудове виховання: спільні риси та відмінності

	Спільне	Відмінності
Трудове виховання	залучається дитина, вид діяльності пов'язаний з виконанням певної роботи	приносить користь дитина – об'єкт законна діяльність суспільством сприймається позитивно
Дитяча праця	залучається дитина, вид діяльності пов'язаний з виконанням певної роботи	приносить шкоду дитина – об'єкт може бути законною і незаконною суспільством сприймається і позитивно і негативно
Робота дітей		приносить користь дитина – суб'єкт законна діяльність суспільством сприймається позитивно
Найгірші форми дитячої праці		приносить шкоду дитина – об'єкт незаконна діяльність суспільством сприймається негативно

Найгірші форми дитячої праці – робота, яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди фізичному чи психічному здоров'ю дитини, загрожувати її безпеці.

- всі форми рабства або практика, подібна до рабства, як наприклад, продаж дітей або торгівля ними, боргова кабала та кріпосна залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, в тому числі примусове чи обов'язкове вербування дітей для їх використання у збройних конфліктах;

- використання, вербування або пропонування дитини для заняття проституцією, для виробництва порнографічної продукції;

- використання, вербування або пропонування дитини для заняття протиправною діяльністю, в тому числі для виробництва або продажу наркотиків, як вони визначені у відповідних міжнародних договорах;

- праця, яка за своїм характером або умовам, в яких вона виконується, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці або моральності дітей; такі види робіт визначаються національним законодавством або компетентним органом.

Жебракування розглядається як одна з найгірших форм дитячої праці. Важливо зазначити, що дитяче жебракування не може розглядатися, як економічна категорія ді-

яльності, проте це робота – яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці чи моральності дитини, яка залучена до жебракування.

Деякі діти жебракують, тому що їхні сім'ї малозабезпечені. Проте в багатьох випадках діти вербуються та продаються з метою отримання прибутку для інших осіб. Це являє собою цинічний спосіб отримання вигоди із суспільної традиції подавати милостиню, зокрема коли це розглядається як релігійний обов'язок. Звичайно не всі діти-жебраки були продані з метою використання в жебракуванні. Іноді діти вірять, що жебракування – легкий шлях заробляння грошей та вибирають цей шлях для себе¹². Але постає питання – чи свідомо вони це роблять?

Згідно з інформацією Департаменту кримінальної міліції у справах дітей Міністерства внутрішніх справ України даний злочин – прибутковий бізнес. Є декілька видів цього злочину в Україні. Передусім це – сімейний бізнес, коли батьки примушують своїх дітей жебракувати. Другий тип – коли діти вулиці, які мають досвід жебракування, залучають менших за віком дітей до цієї діяльності. Третя форма – бізнес, організований іншими особами.

Втягнення неповнолітніх у заняття жебрацтвом карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк (ст. 304 Кримінального кодексу України).

Зрозуміло, що діти йдуть на важкі роботи не від гарного життя і, частіше, не за своїм бажанням. Часто власні батьки спонукають своїх дітей до праці. Як засвідчують дані дослідження, у 62 % випадків рушійною силою в працевлаштуванні дітей є їхні батьки. Особливо це стосується країн, що розвиваються. Порівняно зі своїми однолітками в розвинених державах, діти у бідних країнах витрачають більше часу на роботу по господарству чи в інших місцях, тому батьки використовують своїх дітей як джерело додаткового доходу для родини.

Експлуатація дитячої праці поширена і в неблагополучних багатодітних родинах або в родинах, чиї низькі доходи не дозволяють дорослим самотужки впоратися з важкими життєвими ситуаціями, наприклад, у випадку каліцтва, важкої хвороби члена сім'ї чи просто алкоголізму батьків. Нерідко такі родини є боржниками і не мають коштів навіть прогодувати дітей – усі ці фактори спонукають батьків віддавати дітей на роботу в майнове рабство чи на шкідливі виробництва задля погашення родинного боргу чи за якихось інших умов.

Важливим фактором у поширенні дитячої праці є той факт, що дітьми легко керувати, оскільки вони не знають або погано знають свої права, вони створюють менше проблем, вони слухняніші і довірливіші, ніж дорослі. Діти не знають або не можуть знати про ті жахливі наслідки для їх здоров'я і навіть життя, як приносить шкідлива робота. Візьмемо, наприклад, такий невинний на перший погляд вид діяльності, як збирання вторинної сировини. Збирання матеріалів, придатних для повторного використання на смітниках, звалищах відходів та інших місцях може призвести до поранень, порізів, зараження кро-

ві, хімічних отруєнь, респіраторних захворювань, туберкульозу, інфекційних захворювань (включаючи СНІД), харчових отруєнь, дерматитів, травм і навіть смерті.

Більше половини працюючих дітей заробляють гроші некваліфікованою фізичною працею, при цьому 40,5% малолітніх працівників працюють в умовах підвищеного ризику (запиленість, загазованість, шум, робота на висоті, надмірні фізичні та нервові навантаження тощо), які завдають шкоди їх здоров'ю і нормальному розвитку.

За даними обстеження методом швидкої оцінки, 3% опитаних працюючих дітей мали виробничі травми, ушкодження чи хвороби, пов'язані з роботою. 25% дітей відзначили негативний вплив роботи на їх здоров'я.

Конвенція ООН про права дитини зобов'язує держави-учасниці захищати дітей від експлуатації в будь-якій формі, що може завдати їм моральної, фізичної, психічної чи іншої шкоди.

Незважаючи на те, що Міжнародною організацією праці був також прийнятий всеохоплюючий документ про повне скасування дитячої праці, проблема експлуатації праці дітей сьогодні актуальна і залишається серйозною проблемою у світі. За даними Міжнародної організації праці (МОП), у світі працює понад 250 мільйонів дітей віком від 5 до 14 років. З них 120 мільйонів дітей працюють цілий день по шість-сім днів на тиждень.

Останніми роками у світі загострилася зацікавленість до проблеми дитячої праці, проте її правильному усвідомленню і вирішенню шкодять певні міфи й упередження. Один з таких міфів – впевненість у тому, що дитяча праця – це проблема лише тих країн, що розвиваються. Інший міф – що дитяча праця є невід'ємною складовою бідності, і всі спроби ліквідувати її є марними.

Звичайно, реальність далека від цієї картини. Дитяча праця є проблемою не лише «третього світу». Зараз в економічно розвинутих країнах регулярно виконують оплачувану роботу близько 26% підлітків та молоді віком 15–18 років. Усе більше дітей змушені працювати в країнах з перехідною економікою, до яких належить і Україна. Дослідження, проведені в Україні, свідчать, що чисельність дітей, залучених до оплачуваної праці, зростає.

Так, за даними дослідження, проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді у співпраці з МОП виявлено понад 456 тисяч дітей, що працюють, з яких 97 тисяч – це діти найуразливішої групи віком від 7 до 12 років.

В Україні існує дитяча наймана праця за оплату. Серед працюючих дітей, кількість дітей, зайнятих важкою фізичною працею, – 18 %, із них 24 % - віком від 7 до 12 років. Кількість дітей, постраждалих від фізичних травм або хвороб, викликаних небезпечними або шкідливими умовами праці, – 3% (насамперед діти віком від 10 до 14 років). Кількість дітей, які працюють більше 8 годин на добу, – 3%. Кількість дітей, які працюють постійно під час навчального року, – 61%.

Поширення дитячої праці, в тому числі незаконних її форм, обумовлено багатьма чинниками. Основні з них такі:

- важке матеріальне становище багатьох сімей в Україні зумовлює виникнення пропозиції дитячої праці працедавцям;

- неможливість продовжити навчання значною групою дітей збільшує пропозицію робочої сили на ринку праці;
- на стан дитячої праці значною мірою впливає тіньовий сектор економіки;
- недосконалість системи опіки та піклування призводить до збільшення кількості безпритульних та бездоглядних дітей, які задля фізичного виживання змушені працювати в найгірших умовах;
- у країні існує попит на працю дітей віком молодше 15 років, тобто раніше визначеного законом віку.

Середній вік початку трудової діяльності працюючих дітей в Україні становить 12 років. Лише 47,4% працюючих дітей досягли 15 років – мінімального віку прийому на роботу згідно з кодексом законів про працю України. Регата дітей працює всупереч чинному законодавству.

Тривалість робочого тижня працюючих дітей набагато перевищує допустимі законодавством межі для даної вікової категорії, а майже для 6% працюючих дітей робочий тиждень був набагато довшим від визначеного законодавством для дорослого населення, тобто понад 40 годин. На умовах подовженого робочого тижня, часто навіть без вихідних, працює 24% дітей, зайнятих у сільському господарстві, та 17% дітей, зайнятих у торгівлі.

Останнім часом на національному рівні поширюється стратегія моніторингу дитячої праці. Вона пов'язана з **включенням системи моніторингу дитячої праці до функцій та мандату Інспекцій з нагляду за дотриманням законодавства про працю** Міністерства праці та соціальної політики України.

Моніторинг – це процес систематичного збору й аналізу кількісної та якісної інформації щодо визначеної сфери (проблеми, проекту, програми і т.п.) з метою вдосконалення процесу прийняття рішень.

Моніторинг дитячої праці¹³ – це активний процес з припинення використання дитячої праці, який включає в себе здійснення регулярних наглядів з метою ідентифікації працюючих дітей та визначення ризиків, з якими вони стикаються, переадресування (перенаправлення) їх, у разі необхідності, до установ котрі надають допомогу, відстеження процесу їх вилучення з дитячої праці та нагляд (спостереження) за ними, для отримання впевненості, що вилучені діти задоволені отриманими альтернативами. Працівники освіти залучаються до здійснення моніторингу дитячої праці.

Метою моніторингу дитячої праці є виявлення випадків дитячої праці у формальному та неформальному секторах економіки силами працівників різних державних установ та недержавних організацій, припинення тієї праці, яка є незаконною та ризикованою для дітей.

Основна функція моніторингу дитячої праці – ідентифікація та оцінка ситуації з дитячою працею, а також вилучення дітей та їх направлення до альтернативних послуг.

Система моніторингу дитячої праці була запроваджена на міжнародному та націо-

13

Annex list: list of Interventions. Review of child labour monitoring tools and models. In ILO-IPEC projects to combat trafficking in children for labour and sexual exploitation / Chongcharoen Sornkaew. Geneva, June 2005.

нальному рівні як допомога інспекції праці, оскільки в останній не завжди вистачає персоналу інспекторів, а також для надання в разі необхідності комплексної допомоги дітям, які залучені до дитячої праці.

Варто мати на увазі, що моніторинг потрібен не лише на робочому місці, система моніторингу має включати також заходи соціального захисту (навчання та інші альтернативні можливості для дітей, вилучених з виробництва). Так, він включає:

1. Визначення ситуації щодо дитячої праці.
2. Оцінку масштабів, видів, сфер дитячої праці.
3. Нагляд за підприємствами, де працюють діти, з метою їх вилучення, покращення, в разі необхідності, умов праці.
4. Організацію надання альтернативних послуг дітям, які працюють, якщо відсутня можливість їх вилучення з дитячої праці.
5. Вилучення в разі необхідності працюючих дітей з праці.
6. Превентивний компонент: роботодавці та батьки мають отримати інформацію про негативний вплив дитячої праці на дітей та про законодавство щодо праці дітей та хибність уявлень про користь використання дитячої праці.
7. Подальші кроки (використання результатів моніторингу в роботі щодо захисту прав дітей, покращення умов праці, взаємодії різних служб у цьому напрямі).

Під час здійснення моніторингу дитячої праці не тільки взаємодіють різні державні структури, але й координується збір інформації про працюючих дітей, а також надання соціальних та інших послуг, якими вони можуть бути забезпечені.

В ідеалі моніторинг дитячої праці має бути загальнонаціональним і базуватися на основі нормативних актів про інформації, яка має збиратися, а також механізмів, за якими моніторинг буде здійснюватися. Процес моніторингу здійснюється на обласному та районному рівнях, але має координуватися на національному рівні.

Такий процес координації в Україні може здійснювати Всеукраїнська спостережна рада, яка створена завдяки програмі Міжнародна програма з викоренення найгірших форм дитячої праці (ІПЕК).

Ситуація в Україні складається таким чином, що моніторинг дитячої праці починає розвиватися на районному (місцевому) рівні завдяки діяльності вже згадуваної програми ІПЕК та громадських організацій. Участь у процесі моніторингу мають брати не тільки вчителі та класні керівники, але й соціальні педагоги та шкільні психологи. Вони можуть контролювати відвідування шкіл дітьми, особливо тими, хто був вилучений із ситуації дитячої праці.

З точки зору фахівців дуже важливим є зв'язок нових освітніх ініціатив, освітньої системи та існуючої системи шкільних перевірок з моніторингом місць роботи в загальній системі моніторингу дитячої праці.

Це допомагає ідентифікувати дітей, які належать до потенційної групи ризику і могли б працювати чи бути залученими до дитячої праці, а також бути впевненими, що діти, які працювали, перебувають під наглядом з метою попередження їх повторного залучення до дитячої праці, після того, як вони були вилучені із ситуацій використання дитячої праці.

Питання для обговорення:

1. Що таке дитяча праця?
2. У чому полягають основні відмінності між дитячою працею та трудовим вихованням?
3. Які основні фактори поширення дитячої праці в Україні?
4. Які виділяються найгірші форми дитячої праці?
5. У чому суть системи моніторингу дитячої праці?

Список літератури до підрозділу

1. Крик. Зупиніть дитячу працю: навч. посіб. – К.: Міленіум, 2006. – 16 модулів.
2. Праця дітей : проблема та дії у відповідь : матеріали для семінарів-тренінгів : Пер. з англ. / Заг.ред. укр. вид. О. П.Петрашук. – К.: Міленіум, 2002. – 168 с.
3. Ремех Т.О. Підліткам про працю : довідник для учнів / Т.О. Ремех, Л.Л. Ляхоцька, І.І. Цушко. – К.: "Акві-К", 2003.
4. Психолого-педагогічна реабілітації дітей, вилучених із праці на вулиці / За ред. О.П.Петрашук та І.І.Цушка. – К.: Ніка-Центр, 2003.
5. Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із сільськогосподарської праці / За ред. О.П. Петрашук та І.І. Цушка. – К.: Ніка-Центр, 2003.
6. Теоретико-методичні основи протидії дитячій праці в Україні: навч.-метод. посіб. / Заг. ред. К.Б.Левченко, І. М. Трубавіна. – К.: Юрисконсульт. – 2007. – 334 с.
7. Матеріали сайту <http://www.ilo.org/>

1.6. Торгівля дітьми

Основні поняття підрозділу: торгівля людьми, торгівля дітьми, внутрішня торгівля дітьми, зовнішня торгівля дітьми, вербувальник, потерпілі від торгівлі дітьми, група ризику, шляхи вербування, способи незаконного використання дитини.

Торгівля дітьми як складова торгівлі людьми набирає масштабів у всьому світі. На сьогодні вона є актуальною для країн різних економічних та політичних рівнів розвитку. За даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), щороку у світі від торгівлі дітьми потерпає близько 1 млн. 200 тис. дітей.

За даними представництва Міжнародної організації з міграції в Україні, 10% від загальної кількості осіб, котрі потерпіли від торгівлі людьми і звернулися за допомогою, становлять діти, більшість з яких – віком 12–18 років. Відповідно до даних Міністерства внутрішніх справ України, за 2005 р. зареєстровано 415 злочинів, передбачених ст. 149 Кримінального кодексу України (торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини), 260 з них стосуються дітей. За оцінками Міжнародної організації праці, 350 тис. дітей потерпають від торгівлі дітьми та експлуатації праці в Україні. Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна» надав допомогу 205 дітям, потерпілим від торгівлі дітьми та різних форм експлуатації, у 2006 р.

Оцінюючи масштаби торгівлі дітьми, важливо звернути увагу на латентний характер цієї проблеми. Усі наявні на сьогодні цифри дають приблизне уявлення про проблему і відкривають лише її верхівку, у той час як реальні масштаби залишаються прихованими.

В Україні поширеною є зовнішня і внутрішня торгівля дітьми. Діти продаються за межі країни, а також на її території. Це, як правило, переміщення із сільської місцевості до промислових міст або міст туристичного спрямування чи місць поблизу великих будівництв, зупинок вантажівок, портів. Найчастіше діти потерпають від внутрішньої торгівлі людьми. У багатьох випадках діти, що потерпіли від зовнішньої торгівлі, є водночас потерпілими і від внутрішньої.

Аналіз реальних історій дітей, які потерпіли від торгівлі людьми, свідчить про причетність батьків до торгівлі дітьми та їх експлуатації. Досить часто батьки самі виступають торговцями чи вербувальниками, продаючи своїх дітей людям, які примушують дітей жебракувати, працювати на полях, у магазинах, барах, на дорогах, у шахтах, в секс-індустрії.

Визначення поняття торгівлі дітьми. Відповідно до визначення, котре міститься в ст. 3 Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, торгівля людьми – здійснення з метою експлуатації: вербування, перевезення, передачі, переховування або отримання людей шляхом погрози силою або її застосування чи інших форм примушування, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою чи вразливістю становища, або шляхом підкупу у вигляді платежів чи вигод для отримання згоди особи, котра контролює іншу особу. За визначенням Міжнародної програми викоренення найгірших форм дитячої праці (ІПЕК) Міжнародної організації праці (МОП), торгівля дітьми є видом найгірших форм дитячої праці. Такий підхід знайшов своє відображення у міжнародних та національних документах, спрямованих на боротьбу з дитячою працею, зокрема Конвенція МОП про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182, Концепція запобігання та викоренення найгірших форм праці дітей (розпорядження Кабінету Міністрів № 364 від 16 червня 2003 р.). «Найгірші форми дитячої праці:

- всі форми рабства або практика, подібна до рабства, як, наприклад, продаж дітей або торгівля ними, боргова кабала та кріпосна залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, в тому числі примусове чи обов'язкове вербування дітей для їх використання у збройних конфліктах;
- використання, вербування або пропонування дитини для заняття проституцією, для виробництва порнографічної продукції;
- використання, вербування або пропонування дитини для заняття протиправною діяльністю, в тому числі для виробництва або продажу наркотиків, як вони визначені у відповідних міжнародних договорах;
- праця, яка за своїм характером або умовам, в яких вона виконується, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці або моральності дітей; такі види робіт визначаються національним законодавством або компетентним органом».

Це визначення свідчить про зв'язок торгівлі дітьми та найгірших форм дитячої праці, але водночас показує, що торгівля дітьми не може зводитися до найгірших форм дитячої праці та навпаки.

Дослідження наукової літератури на предмет виявлення тлумачень поняття торгівлі дітьми дає можливість говорити про відсутність таких у педагогічній спадщині та поодинокі приклади у правовій сфері. Цікавим для подальшого аналізу поняття є визначення, запропоноване Б.В. Лизогубом та А.М. Орлеаном, в якому торгівля дітьми – це купівля-продаж або інша платна передача (отримання) неповнолітньої особи з метою незаконного використання. У розрізі такого бачення проблема торгівлі дітьми постає як окрема проблема, а не як складова інших. Беззаперечним є той факт, що проблема торгівлі дітьми тісно пов'язана з сексуальною та трудовою експлуатацією дитини, оскільки сам факт купівлі-продажу здійснюється у більшості випадків для подальшої експлуатації різних можливостей та здібностей дитини.

Незаконне використання дитини після факту купівлі-продажу може мати такі форми: комерційна сексуальна експлуатація дітей, примушування чи втягнення дітей у заняття проституцією, дитяча порнографія, експлуатація дитячої праці, втягнення у злочинну діяльність, усиновлення (удочеріння) з комерційною метою, насильницьке донорство, втягнення в збройні конфлікти, використання для жебрацтва, примус до жебрацтва.

Збільшення числа проданих дітей, як правило, пов'язане з цілою низкою причин. Серед них економічні (низький рівень добробуту населення, високий рівень безробіття та низький рівень зайнятості, низька заробітна плата), політичні (недостатність політичної волі для вирішення проблеми, несформованість цілісної профілактичної політики, низький рівень контролю за виконанням існуючих положень нормативно-правової бази), психологічні (зниження самозахисту, песимізм, готовність до ризикованої поведінки, вікові психологічні особливості розвитку дитини, знижена здатність усвідомлення ризику та власного захисту, залежність від дорослих, нездатність адекватно оцінити наслідки своїх дій), правові (посилення загальної криміналізації суспільства, високий рівень корумпованості чиновників, невідповідність чи недотримання існуючих законів, низький рівень правової культури та високий рівень правового нігілізму), соціальні (гендерна дискримінація, насильство та жорстоке поводження, недостатня соціальна захищеність, особливо вразливих категорій дітей, наркотична чи алкогольна залежність батьків або опікунів), соціально-педагогічні (недосконалість системи правової освіти та виховання, недостатній рівень обізнаності з проблемою та її можливими наслідками серед учнівської та студентської молоді, серед батьків та в суспільстві загалом, відсутність у суспільній свідомості сприйняття проблеми торгівлі дітьми як актуальної, труднощі соціалізації вразливих категорій дітей, неготовність педагогічних працівників до здійснення профілактичної роботи).

Назвемо найбільш важливі з них:

1. Недостатній рівень обізнаності з проблемою та її можливими наслідками серед учнівської та студентської молоді, серед батьків та суспільства загалом.
2. Низький рівень правової культури та високий рівень правового нігілізму.

3. Неготовність педагогічних працівників до здійснення профілактичної роботи.
4. Несформованість цілісної профілактичної політики, недосконале законодавство.
5. Низький рівень контролю за виконанням існуючих положень нормативно-законодавчої бази.
6. Відсутність у суспільній свідомості сприйняття проблеми торгівлі дітьми як актуальної.
7. Труднощі соціалізації вразливих категорій дітей.
8. Насильство та жорстоке поводження.

Одним з наслідків недостатнього рівня обізнаності є існування та поширення міфів і стереотипів про явище торгівлі дітьми, що призводить до хибного уявлення про сутність проблеми. Серед таких поширених міфів і стереотипів можна відзначити наступні: торгівля дітьми здійснюється лише з метою подальшої сексуальної експлуатації, від торгівлі дітьми страждають лише дівчата, потерпілими від торгівлі дітьми стають діти з бідних сімей, торгівля дітьми завжди пов'язана з перетинанням кордону, у більшості випадків діти самі винні у тому, що сталося.

Діти, що потерпіли від торгівлі людьми – це переважно особи віком від 13 до 18 років, хоча є факти продажу немовлят і дітей віком 3-4 років.

Серед досліджуваних осіб в обох групах переважно більшість становили дівчата через наявність більшого попиту на дівчат як на предмет торгівлі людьми. Дівчат використовують, в основному, з метою сексуальної експлуатації. Хлопчиків використовують здебільшого як дешеву робочу силу на некваліфікованих роботах, або в розповсюдженні наркотиків серед підлітків. До моменту торгівлі третина дітей одночасно із відвідуванням школи працювала. Дівчат продають у Росію, Польщу, Чехію, Македонію, Боснію та Німеччину, а хлопчиків – у Росію, Польщу, Молдову, Туреччину та Румунію. Трьох із 60 жертв торгівлі дітьми, опитаних у рамках швидкого оцінювання, викрали або примусили погрозами люди, яких вони знали, решті опитаних було запропоновано привабливі умови. Посередниками при переправленні дітей за кордон найчастіше є друзі або знайомі, а у випадках торгівлі людьми всередині країни продаж здійснюється за посередництва близьких родичів.

Особливо вразливою групою є *старшокласники*. Це пов'язано з особливостями підліткового віку, для якого характерні вікові психологічні труднощі. Для цього періоду надзвичайно актуальною є необхідність соціальної ідентифікації, вибору системи цінностей, вибору життєвого шляху, значимих дорослих, професійне самовизначення. Вирішення цих завдань ускладнюється через вплив соціального оточення, засобів масової інформації, масової культури. Соціально-педагогічна неготовність до пошуку професії, а часом і роботи вибору, життєвих цінностей, вплив авторитетних дорослих криють у собі небезпеку потрапляння в тенета торгівлі людьми.

Велику кількість потерпілих від торгівлі дітьми становлять *діти із малих міст та селищ*. Така ситуація пов'язана зі специфікою сільського соціального середовища. А саме: обмежений доступ до культурних та освітніх послуг, дефіцит нової інформації, ран-

не включення в працю дорослих, значний негативний вплив поведінки і способу життя дорослого населення, нездатність до швидкого реагування в новій ситуації.

Значний інтерес торгівців дітьми до *дітей-сиріт*. Адже у випадку зникнення такої дитини ризик швидкого реагування з боку соціального оточення значно зменшується. Схожа ситуація з *бездоглядними та безпритульними*. Такі діти також легше погоджуються на привабливі умови, котрі пропонує вербувальник чи торговець людьми.

Діти з особливими потребами вразливі до потрапляння в ситуації торгівлі дітьми з метою використання у жебрацтві або примусу до жебрацтва.

Особливу вразливу категорію дітей становлять *діти трудових мігрантів* – ті, чий батьки виїждять за кордон на заробітки. У 2006 р. Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна» ініціював і провів спільно з Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка дослідження «Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації» з метою аналізу проблем дітей трудових мігрантів в Україні. За результатами досліджень, у нових життєвих обставинах дитина переживає позитивні та негативні зміни в психо-емоційному стані, поведінці, системі життєвих цінностей. Щодо позитивних змін, то експерти виділяють формування самостійності та відповідальності, працьовитість, цінність зароблених коштів батьками. Але, на жаль, негативних змін набагато більше. Діти пропускають заняття без поважних причин, знижується успішність у навчанні, з'являються або частішають агресивні й неспокійні прояви поведінки, вони починають палити і вживати алкоголь, наркотики. Діти трудових мігрантів вразливі до ситуацій втягування у злочинну діяльність, здійснення дрібних правопорушень (ушкодження шкільного інвентарю, участь у бійках, порушення громадського порядку). Збільшується кількість випадків залежності від ігор у комп'ютерних залах, які часто і є причиною пропуску занять у школі. Кожному 10-му серед опитаних дітей відомі випадки пропозицій займатися розповсюдженням наркотиків, проституцією й порнографією. Дівчатам про такі випадки відомо більше, ніж хлопцям. Всі ці факти дають підстави говорити про необхідність врахування специфіку категорії дітей трудових мігрантів в організації соціально-педагогічної роботи для створення умов успішної соціальної адаптації дітей в нових життєвих обставинах, а також виділення їх у групу ризику потрапляння в ситуації торгівлі дітьми та експлуатації.

Шляхи потрапляння до тенет торгівців дітьми. Аналіз історій дітей, потерпілих від торгівлі людьми, свідчить, що ситуація, в яку вони потрапили, була здебільшого невідома та неочікувана ними.

Здебільшого діти потрапляють у ситуацію торгівлі людьми, намагаючись заробити гроші. Обіцянки про працевлаштування – найпоширеніший спосіб ошукування громадян та/або втягнення в торгівлю людьми. Це підтверджують дані досліджень та аналіз дзвінків національної «гарячої лінії» із запобігання торгівлі людьми, що працює при Міжнародному жіночому правозахисному центрі «Ла Страда-Україна» (75% дзвінків, що надходять, стосуються питань виїзду за кордон з метою працевлаштування). Засоби вербування людей для такої «праці» є різноманітними і, в той же час, традиційними для цієї сфери. Перш за все – це оголошення про працевлаштування за кордоном. Вони друкуються в усіх газетах, які пропонують роботу для громадян України. При проведенні контент-

аналізу газет було виявлено, що в кожному номері друкується в середньому від 10 до 20 «слизьких» оголошень, переважно із запрошеннями для молодих та симпатичних жінок. Оголошення в газетах дають поодинокі посередники та фіктивні, ніким не зареєстровані фірми. Перевірити чесність намірів цих працедавців дуже важко. За даними проведених досліджень, половина дітей, потерпілих від зовнішньої торгівлі людьми, найчастіше виїжджали до сусідніх країн (Росія, Молдова). Країни, куди пропонували виїжджати дітям, й ті країни, в яких вони невдовзі опинилися, часто виявлялися зовсім іншими.

Перший контакт з “вербувальником” відбувається за місцем проживання дитини, приблизно за чотири місяці до відправлення. У більшості випадків зовнішньої торгівлі діти вирішують вирушити за кордон з метою покращити своє матеріальне становище та становище своїх батьків, набути впевненості та незалежності, побачити світ та відчути до-свід “гарного життя”. Члени родини часто не відмовляють дітей, оскільки вони очікують грошових переказів одразу по початку роботи дитини. Іноді дітей експортують за кордон після того, як їх було залучено в ситуацію торгівлі людьми всередині країни. Транспортування дітей відбувається потягом, автомобілем, автобусом чи міні-автобусом, близько половини респондентів перетинають кордон на офіційних контрольно-перепускних пунктах. За свідченнями самих дітей, проїзні документи, як правило, не перевіряються. У половині випадків, зафіксованих у матеріалах досліджень, прикордонники отримували хабарі за перехід через кордон.

Вербують дітей, найчастіше пропонуючи їм такі види робіт, як торгівля на вулиці, домашня робота, робота в сільському господарстві, робота офіціанткою, танці надання різних послуг. Проте на місці призначення їх примушують надавати секс-послуги, танцювати, жебракувати, розповсюджувати наркотики. Після прибуття дітям повідомляли, що вони мають відшкодувати та відпрацювати вартість проїзду, харчування, одягу та житло, таким чином втягуючи їх у боргову кабалу.

На додаток, ці діти не отримують ні винагороди за працю, ні навіть малої частини доходу, який вони приносили. Дітям платять тютюном, наркотиками та алкогольними напоями. Вони працюють по 12 годин щодня, часто вночі. Їх ізольовано від контактів із сім'ями та знайомими. З дітьми, які постраждали від зовнішньої торгівлі, поводяться більш жорстоко, ніж з тими, хто постраждав від торгівлі людьми в межах країни. Щоб забезпечити покірливість, демонструють інструменти покарань та зображення дітей, що вже стали об'єктами фізичного насилля. Ті, кого змусили займатись проституцією, часто перебували під впливом наркотиків.

Характерною особливістю внутрішньої торгівлі дітьми є те, що найчастіше “торговцями” або посередниками в торгівлі виступають члени родини, мати, батько, опікуни та близькі родичі.

Купівля-продаж дітей здійснюється і для подальшого використання в жебракуванні або примусу до жебракування. Це спосіб отримання вигоди з суспільної традиції подавати милостиню, що, зокрема, розглядається як релігійний обов'язок. Жінки-жебрачки, які тримають на руках дітей, що постійно сплять, завдають непоправної шкоди їхньому здоров'ю, бо використовують для їх заспокоєння наркотичні речовини або снодійне.

Аналіз історій потерпілих від торгівлі дітей показав, що існують випадки, коли діти потрапляють в ситуацію торгівлі людьми *разом з батьками*, найчастіше самотніми жінками, котрі не мають на кого залишити своїх дітей в Україні. Жінки піддаються на привабливі умови, а найбільше на те, що мають можливість не розлучатися з дітьми.

Онлайнова торгівля – це відносно нове поняття, під яким слід розуміти можливість користувачів Інтернету здійснювати купівлю-продаж різноманітних товарів або послуг за допомогою мережі Інтернет. Ринок онлайнової торгівлі – перспективний сектор економіки, який швидко розвивається, що й зумовило його використання злочинними спільнотами у своїй діяльності, зокрема торгівлі людьми. З цією метою злочинцями використовуються наявні сайти або створюються власні. Так, наприклад, у Тайвані була зафіксована спроба продати трьох жінок віком до 20 років (початкова ціна 180 тис. тайванських доларів або 5411 доларів США за кожену) на аукціоні eBay. Особа, яка розмістила таку інформацію під псевдонімом, повідомляла, що товар може бути доставлений лише по території Тайваню.

Спеціально створені сайти можна умовно розподілити на чотири групи. До першої групи слід віднести web-сторінки, котрі присвячені секс-індустрії і несуть суто рекламне навантаження. Враховуючи значну кількість користувачів телекомунікаційного інформаційного середовища, злочинний світ поставив секс-послуги на якісно новий рівень обслуговування. За допомогою web-сервісу можна вибрати конкретну особу (жінку або чоловіка), оглянути фото та супутню інформацію стосовно її фізичних даних, захоплень, форм сексуальних послуг та навіть почути голос у разі необхідності. Якщо в наявній базі даних не знайшлося відповідної анкети, можна відправити повідомлення з необхідними параметрами, і “товар” буде підібрано індивідуально.

До другої групи належать web-сторінки, які нібито пропонують гарну роботу за кордоном. Зовнішній вигляд таких сайтів свідчить про надійність і фінансову заможність: зображення готелів та приватних домівок, куди потрібні дівчата до обслуговуючого персоналу; зразки необхідних документів тощо. Реальність показує зовсім інше: бари, нічні клуби, приватні сауни і т. ін.

Третю групу становлять сайти фіктивних шлюбних агентств. Складна економічна ситуація в державі, скрутний матеріальний стан, бажання гідно пожити за кордоном і побачити світ вимушують багатьох жінок шукати супутників життя на сторінках Інтернету. Не підозрюючи наявності фіктивних інтернет-агентств, вони довірливо йдуть на контакт: надають особисті дані, відсилають фото. Згідно з даними місії Ради Європи, яка розслідувала випадки використання високих технологій для торгівлі, останнім часом 4190 жінок виїхали з Киргизії за кордон, повіривши розміщеним в Інтернеті оголошенням про знайомство з іноземцями. За кордоном практично всі вони потрапили до рук работорговців.

Сайти, які належать різним медичним закладам, становлять четверту групу.

Ще один шлях – це навчання чи оздоровлення. Дітей запрошують на навчання чи на практику за кордон, спокушаючи гарними умовами та майбутніми перспективами.

Усиновлення (удочеріння) перетворилося також на прибутковий бізнес для торговців дітьми. В останні роки, коли ця форма альтернативного сімейного піклування значно глобалізувалася, а кількість дітей, позбавлених батьківського піклування, збільшилась,

національні структури, що стоять на захисті прав дитини в країнах СНД, залишаються слабкими. Крім того, сама процедура усиновлення (удочірення) є недостатньо чіткою, що створює можливість порушень і незаконних дій. У деяких випадках матерям або обом батькам платять гроші за їх немовля або дитину старшого віку. Існують приклади, коли підробляють відомості про батьків у свідоцтвах про народження дітей. Після розпаду СРСР велика кількість іноземців, які хотіли усиновити дитину, приїхали до України. На той час процедура усиновлення була дуже простою: після заповнення спеціальних бланків іноземний громадянин міг усиновити дитину з обласного центру усиновлення. Оскільки в той час практично не було спеціального законодавства щодо врегулювання цього питання, багато дітей було вивезено за кордон. Після жорсткого законодавчого врегулювання усиновлення громадян України іноземними громадянами, кримінальні угруповання шукають нові форми роботи. Такими формами є організація поїздок за кордон вагітних жінок для того, щоб вони могли народжувати там, використовуючи при цьому фальшиві документи, що призводить до торгівлі дітьми в інші країни з метою усиновлення іноземними громадянами.

Є й інші шляхи втягнення в ситуації торгівлі людьми, які стосуються переважно повнолітніх, але і їх важливо знати для профілактики торгівлі дітьми на довгострокову перспективу.

Одним із шляхів «вивозу» українських громадян за кордон є туристичні поїздки. На відміну від фірм, які працевлаштовують, турфірми офіційно оформлюють туристичні візи, які дозволяють легально виїхати в країну, але не дають можливості легального працевлаштування, і тому українські громадяни працевлаштовуються за кордоном нелегально на свій страх та ризик. Відповідальність за їхні долі туристичні агенції не несуть. Ще один шлях – це шлюбні оголошення та контракти. Велика кількість українських жінок мріє одружитися з іноземцем. Існує практика запрошення жінок і дівчат через шлюбні агенції начебто для одруження. На відміну від фірм, які займаються працевлаштуванням за кордоном, ці агенції взагалі не повинні отримувати ніяких ліцензій та проходити перевірок. І те, яка доля чекає на наших співвітчизниць – золоті гори щастя або рабська праця, – ніхто не може спрогнозувати. За таку жінку чоловіки, які звернулись до агенції, платять чималі гроші, а потім можуть перепродати або, покориштувавшись, повернути. При цьому психічні та моральні збитки вони оплачують не жертві, а тій фірмі, яка продала «товар».

Ще один шлях вивозу українських громадян за кордон це система au-pair (в перекладі з французької мови au pair – няня). У світі ця система існує з 1960 р., але для українських громадян стала доступною лише кілька років тому. Система au-pair була розроблена з метою культурного обміну молоді. Основні вимоги: вік від 18 до 24 років і відсутність власної сім'ї та дітей. Система передбачає проживання в сім'ї, допомогу по догляду за дитиною і виконання поточних господарських справ (30 годин на тиждень), а також відвідування мовних курсів. В Україні вже існує багато агенцій, з'являються фіктивні агенції, які «працевлаштовують» за системою au-pair. На сьогодні українські громадяни за системою au-pair можуть їхати в Німеччину, Голландію, Францію, Норвегію та Швецію та ще декілька інших країн.

Основний спосіб втягнення дітей в торгівлю людьми – це пропонування привабливих умов. Проте є багато випадків, котрі свідчать про використання вербувальниками примусу у той чи інший спосіб чи погроз.

Деякі з потерпілих у віці 11-18 років були доведені до несвідомого стану внаслідок вживання спиртних напоїв, наркотиків, токсинів. Проданих дітей зачиняють у квартирах, примушують побиттям, голодом і наркотиками до роботи, сексу, жебракування тощо. Спроби втечі закінчуються побиттям, травмами і навіть смертю. Діти, що потерпіли від торгівлі людьми, у більшості випадків позбавлені свободи пересування, можливості спілкуватися з іншими й контактів з близькими. У небагатьох випадках має місце викрадення як спосіб втягнення в тенета торгівлі людьми.

Шляхи звільнення дітей відрізняються залежно від того, потерпіли вони від зовнішньої або від внутрішньої торгівлі людьми. Основними шляхами звільнення дітей із ситуації зовнішньої торгівлі людьми, є втеча, арешт і депортація з країни, від внутрішньої торгівлі людьми, – це рішення самої дитини поїхати або прийняття її хазяїном такого рішення.

Торгівля дітьми може призвести до серйозних *наслідків* на все життя або навіть поставити під загрозу саме життя, завдаючи фізичну, психічну, духовну, моральну шкоду, включаючи загрозу ранньої вагітності, летальні пологи, запізнення фізичного та розумового розвитку, травми, фізичну інвалідність та хвороби статевих органів, ВІЛ/СНІД. Не викликає сумніву той факт, що потерпілі діти можуть бути соціально дезадаптовані, а процес реабілітації складним та травматичним для дитини, яка була продана. Торгівля дітьми у значній мірі порушує права дитини на насолоду дитинством та ведення корисного, повноцінного та достойного життя. Фактична шкода, заподіяна дитині, різниться в залежності від конкретних обставин кожної дитини, залежачи від таких факторів, як ступінь розвитку дитини, тривалість та форми жорстокого поводження з дитиною, але ситуації торгівлі дітьми безперечно мають негативний вплив на кожну дитину без винятку.

Реабілітація дітей, які постраждали від торгівлі дітьми є комплексним та складним процесом. Багато дітей, які побули в такій ситуації, часто говорять про почуття сорому, провини та втрати самоповаги. Деякі діти не вірять, що вони були гідні врятування. Інші страждають від стигматизації або від усвідомлення того, що вони були зражені тим, кому довіряли. Також деякі діти страждають від психічних розладів, безсоння, кошмарів, депресій та відчуття безнадії – схожі почуття присутні й у жертв тортур. Для того щоб вийти з цього стану, деякі діти покінчують життя самогубством або самі стають кривдниками. Багато дітей вважають, що їм уже дуже важко повернутися до нормального життя дитини, оскільки вони дочасно вже стали дорослими.

Питання для обговорення:

1. Що таке торгівля дітьми?
2. Які види торгівлі дітьми існують?
3. Як відбувається вербування дітей?
4. Хто найчастіше потрапляє в тенета торгівлі дітьми?
5. Які способи впливу на дитину застосовують вербувальники та торговці?

6. Які наслідки для дитини, котра побувала в ситуації торгівлі людьми?
7. Які основні причини поширення явища торгівлі людьми в Україні?

Список літератури до підрозділу

1. Соціальна профілактика торгівлі людьми : навч.-метод. посіб. / За ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 344 с.
2. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посіб. / Заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової. – К. : „Версо-04”, 2005.– 210 с.
3. Вища освіта : інформ. вісник.– 2006. – № 18. – 86 с.
4. Запобігання торгівлі дітьми та комерційній сексуальній експлуатації : посібник для проведення тренінгів / За заг. ред.: К. Б. Левченко. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 95 с.
5. Проблеми освіти : наук.-метод. зб. вип. 40. – К., 2004.

РОЗДІЛ 2.

ЗАКОНОДАВЧА БАЗА ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ

2.1. Міжнародне законодавство щодо захисту прав дітей

Основні поняття підрозділу: Женевська декларація (1924), Декларація прав дитини (1959), Конвенція про права дитини (1989).

Женевська Декларація 1924 р. була захисним інструментом за самим походженням. Перша світова війна залишила мільйони дітей у надзвичайно важких умовах. У 1920 р. Еглантайн Джебб, президент фонду Save the Children та міжнародний Комітет Червоного Хреста вирішили створити Міжнародний союз Save the Children (Порятуймо дітей). Дуже швидко відділення цієї міжнародної організації у багатьох країнах світу розпочали активну допомогу дітям, які постраждали від війни.

У дуже простих термінах Декларація визначає обов'язки дорослих щодо дітей. Дитина була захищена як особа з її/його власними правами, але залишалася залежною від дорослих у користуванні правами, зазначеними у Декларації. І, все ж, Женевська декларація прав дитини є дуже важливим і прогресивним документом, оскільки вона ставить соціальні та економічні права дітей вище традиційних, громадянських і політичних прав. У 1924 р. цю Декларацію прийняла Генеральна Асамблея Ліги Націй. А 10 роками пізніше, у 1934 р. її знову підтвердила Генеральна Асамблея, і країни „обіцяли” запровадити принципи Женевської декларації у своє законодавство.

Власне, з 1924 р., після прийняття Декларації, права дитини увійшли до системи міжнародного права, а сама Декларація стала наріжним каменем всього майбутнього міжнародного розвитку правових ініціатив стосовно прав дитини.

Женевська декларація прав дитини містить п'ять основних програмних пунктів:

1. *Дитині повинні надаватися всі засоби, потрібні для її нормального матеріального і духовного розвитку.*
2. *Голодна дитина повинна бути нагодована; хвора дитина повинна отримати допомогу; дитина, яка припустилася помилки, повинна бути виправлена; сироти чи безпритульні дитині повинен бути наданий притулок і догляд.*
3. *Дитина перша повинна отримувати допомогу під час лиха.*
4. *Дитина повинна мати дитинство і захист від усіх форм експлуатації.*
5. *Дитину потрібно виховувати в усвідомленні того, що її кращі якості повинні бути спрямовані на благо ближнім.*

Відразу ж після Другої світової війни, коли було створено Організацію Об'єднаних Націй (ООН), світова спільнота стала приділяти особливу увагу проблемі прав людини. У 1948 р. було прийнято Загальну декларацію прав людини і вирішено підготувати новий міжнародний документ стосовно прав дитини. У 1957 р. Комісія з прав людини розпочала роботу над проектом нової *Декларації прав дитини*, підготовленим ще на початку 50-х рр. Радою ООН з економічних і соціальних питань та багатьма громадськими органі-

заціями. У 1959 р. ця Декларація була одноголосно ухвалена всіма 78 членами Генеральної Асамблеї ООН у формі резолюції 1386 (XIV), що давало їй високий авторитет у світі.

Порівняно з Женевською декларацією 1924 р. Декларація 1959 р. була більш досконалою і широкою. Вона стосувалася не лише життєвих потреб дитини, але й її потреби в любові та розумінні; наголошувала на необхідності зберігати єдність родини, до- та післяпологової допомоги матері і дитині, проголошувала право на ім'я і національність. Крім того, Декларація передбачала обов'язкову і безкоштовну початкову освіту, заборону дитячої праці до певного віку, право дитини на гру і творчість.

У преамбулі Декларації сказано, що дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує особливої опіки та уваги, включаючи правовий захист, як до, так і після народження. Отже, батьків, чоловіків і жінок персонально, громадські організації, органи влади на місцевому та національному рівні Декларація закликала визнати ці права та забезпечити їх виконання через правову реформу та іншими шляхами. У цьому полягає горизонтальний ефект Декларації 1959 р. Декларація стала першим кроком на шляху до визнання дітей як правових суб'єктів. Сам текст Декларації свідчить про перехід від соціальної допомоги і захисту дітей до захисту прав дітей. Мова цього документу вже не звучить наївно, це мова правового документу.

Декларація 1959 р. включає 10 принципів, які можна викласти так:

- 1. Кожна дитина користується правами, проголошеними цією Декларацією, без будь-яких форм дискримінації.*
- 2. Дитина повинна користуватися особливим захистом і повинна мати можливість для нормального здорового розвитку в умовах свободи і гідності.*
- 3. Дитина з моменту народження набуває ім'я і національність.*
- 4. Дитина повинна користуватися благами соціального забезпечення, включаючи адекватний до- та післяпологовий догляд для неї або нього та матері. Дитина повинна мати право на нормальне харчування, житло, творчі та медичні послуги.*
- 5. Дитині, яка є фізично, розумово або соціально неповноцінна, повинні надаватися спеціальне лікування, освіта та догляд.*
- 6. Дитина повинна там, де можливо, зростати під опікою і доглядом її батьків в атмосфері приязні, моральної та матеріальної безпеки. Малолітня дитина не повинна, крім виняткових обставин, відокремлюватися від матері. Суспільство і органи влади повинні забезпечити необхідний догляд за дітьми, які залишилися без піклування сім'ї або без адекватних засобів підтримки.*
- 7. Дитина має право на отримання освіти, яка повинна бути обов'язковою та безкоштовною щонайменше на початковому рівні. Дитина повинна мати можливість для гри та творчості.*
- 8. Дитина за будь-яких обставин повинна бути серед перших, хто отримує захист та допомогу.*
- 9. Дитина повинна бути захищена від усіх форм занедбання, жорстокості та експлуатації. Дитину не можна наймати на роботу до досягнення нею визначеного мінімального віку.*

10. *Дитина повинна бути захищена від расової, релігійної або іншої дискримінації. Вона повинна бути вихована у дусі розуміння, толерантності та дружби між народами, і миру і загального братерства.*

Документом, де зазначено, що людство зобов'язане дати дітям усе найкраще, надійно забезпечити дитинство, яке гарантує в майбутньому розвиток повнолітніх громадян, стала **Конвенція про права дитини**, схвалена ООН 20 листопада 1989 р. Україна ратифікувала Конвенцію в 1991 р. та внесла відповідні зміни до національного законодавства. Цю Конвенцію ратифікували 189 країн світу. Серед тих, хто не ратифікував її – США та Сомалі.

Конвенція ООН про права дитини – не просто декларація, а міжнародна угода, визнаючи яку, кожна країна повинна дотримуватися її вимог, спиратися на них, у тому числі шляхом внесення доповнень і змін до свого законодавства з метою захисту дітей від різного роду посягань.

Так, в ст. 34 Конвенції закріплюється, що держави-сторони, зокрема, вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо запобігання:

- схиланню або примушуванню дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності;
- використанню дітей з метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці;
- використанню дітей з метою експлуатації у порнографії та порнографічних матеріалах.

У ст. 35 Конвенції вказано, що держави-сторони вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо відвернення викрадення дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди в будь-яких цілях і в будь-якій формі.

Згідно зі ст. 36 Конвенції держави-сторони захищають дитину від усіх форм експлуатації, що завдають шкоди будь-якому аспекту добробуту дитини.

У ст. 37 зазначеної Конвенції вказано, що держави-учасниці забезпечують, щоб жодна дитина не піддавалася тортурам або іншим жорстоким, нелюдським, принижуючим гідність видам поведінки та покарання.

Преамбула Конвенції ООН про права дитини містить згадку про її основні засади, а саме:

- принципи Хартії ООН (1945), Загальної декларації прав людини (1948.) і Міжнародних зобов'язань щодо прав людини (1966);
- переконання в тому, що сім'ї повинен бути наданий особливий захист і що дитина повинна зростати в сімейному оточенні в атмосфері щастя, любові і розуміння;
- переконання у тому, що дитина повинна виховуватись у дусі ідеалів, проголошених Статутом ООН, і зокрема в дусі миру, гідності, толерантності, свободи, рівності і солідарності;
- розуміння того, що діти потребують особливого піклування, як це було проголошено у Женевській декларації прав дитини (1924) і Декларації прав

дитини (1959), як це визнано у Загальній декларації прав людини (1948), Міжнародних пактах щодо прав людини (1966), низці зобов'язань і статутах спеціалізованих агенцій та інших деклараціях (таких, як наприклад «Пекінські правила» 1985 р. стосовно ювенальної юстиції);

- визнання того, що є діти, які живуть в особливо важких умовах, і такі діти потребують особливої уваги;
- визнання важливості традицій і народних культурних цінностей у захисті дітей та забезпеченні їх гармонійного розвитку;
- визнання важливості міжнародної співпраці.

Статті Конвенції ООН про права дитини можна розділити на три основні частини:

I. Статті 1–4.1: основні статті, які визначають права дитини і обов'язки держав-сторін, які ратифікували Конвенцію;

II. Статті 42–45: процедури моніторингу запровадження Конвенції;

III. Статті 46–54: формальні положення, які регламентують порядок набуття чинності Конвенції.

Переходячи до аналізу статей Конвенції, потрібно зазначити кілька важливих моментів:

1. Стаття 1 дає нам визначення дитини як людської істоти віком до 18 років. Цей текст став результатом надзвичайно складної і делікатної процедури примирення протилежних думок щодо захисту дитини до народження (цитоване посилання на це міститься у преамбулі у лапках). Важко чекати того, щоб Конвенція, до якої залучено понад сто країн, могла іншим чином примирити сторони у питанні, яке досі гостро дискутується в різних країнах.
2. Також необхідно відзначити ст. 3, яка стверджує, що кращі інтереси дитини повинні братися до уваги в першу чергу під час прийняття органами влади рішень, які впливають на добробут дитини, а також що держава повинна надавати необхідну допомогу батькам або іншим особам, які на законних засадах піклуються про дитину.
3. У цьому контексті ст. 5 та 18 також є надзвичайно важливими. Стаття 5 передбачає, що держави зобов'язані поважати права і обов'язки батьків спрямовувати зусилля на практичне використання дітьми їхніх прав, передбачених Конвенцією. При цьому ст. 18 визначає, що батько й мати несуть рівну відповідальність за виховання та розвиток дитини, а держава зобов'язана надавати їм необхідну допомогу, якщо це необхідно.

Права дитини, визнані Конвенцією, можуть бути поділені на п'ять груп згідно з традиційною класифікацією прав людини:

1. Громадянські права

Вони визначені в перших 18 статтях Загальної декларації прав людини (1948). Серед громадянських прав – право на ім'я і національність (ст. 7) і право на самобутність (ст. 8); право на життя (ст. 6) і принципи недискримінації (ст. 2). Але серед них є також так звані «права порядності», такі як заборона тортур (ст. 37), право на захист від фізичного

насильства (ст. 19 та ст. 34), від свавільного арешту (ст. 37 та ст. 40), право на приватне життя (ст. 16) та ін.

2. Політичні права

До них належить свобода думки (ст. 12), свобода вираження (ст. 13), свобода зібрань (ст. 15), свобода переконань та віросповідання (ст. 14), вільний доступ до інформації (ст. 17). Слід звернути увагу, що Загальна декларація прав людини до політичних прав відносить також право обирати і бути обраними під час виборів, але діти не включені в цій праці.

3. Економічні права

Стаття 4 визначає, що держави-сторони повинні вживати всіх необхідних правових, адміністративних та інших заходів для реалізації економічних, соціальних і культурних прав. Більш специфічно, серед іншого, це також передбачено і в праві на захист від експлуатації (ст. 32 і ст. 36).

4. Соціальні права

Ст. 4, а також ст. 28 і ст. 29, які визначають право на освіту, ст. 24 – право на охорону здоров'я і ст. 26 – право на соціальне забезпечення.

5. Культурні права

На додаток до ст. 4 у цьому контексті слід згадати ст. 31 яка визнає право на відпочинок і дозвілля, залучення до гри та участі у культурному та мистецькому житті. Права, визнані Конвенцією, повністю збігаються з традиційними правами людини.

Конвенція ООН про права дитини має три основні завдання щодо захисту прав дітей:

1. Право самовизначення. Зараз загальновизнано, що до дитини застосовується більшість прав людини. Одні з них – беззастережно (як, наприклад, право на захист від тортур), а інші – з певними обмеженнями (політичні права).

2. Право на захист. Конвенція містить низку положень, які стосуються особливих потреб дітей та їх вразливості, наприклад, умови зайнятості для дітей (ст. 32). Більшість із цих положень має більш суворі вимоги стосовно дітей, ніж загальні правозахисні інструменти.

3. Специфічні права. Це права, які застосовуються специфічно, або навіть виключно до дітей: право не розлучатися зі своїми батьками (ст. 9, ст. 10, ст. 11) положення про усиновлення (ст. 21). Найкращим прикладом таких прав є ст. 31, яка захищає право дитини на гру. Конвенція також надає захист особливим категоріям дітей: біженці (ст. 22), інваліди (ст. 23), меншини (ст. 30) і діти, втягнуті у воєнні конфлікти.

Також важливо зазначити, що (ст. 4) Конвенції закріпила найвищу силу нього документу порівняно з іншими міжнародними і національними правовими актами. Статті 42–45 стосуються моніторингу (контролю за виконанням), а ст.ст. 46–54 – порядку набуття чинності Конвенції. Якщо необхідно, країни-сторони, повинні змінити своє законодавство згідно з положеннями Конвенції. Вони також не мають права змінювати законодавство або приймати нові закони, якщо це суперечитиме Конвенції.

Згідно з Конвенцією (ст.ст. 42–45), контроль за її впровадженням покладається на Комітет з прав дитини, який розпочав свою діяльність 27 лютого 1991 р. у складі 10 не-

залежних експертів, обраних таємним голосуванням терміном на 4 роки (п'ятеро було обрано на 2 роки). Головним завданням Комітету є оцінка прогресу, якого досягають держави-учасниці у процесі імплементації Конвенції ООН про права дитини. Протягом двох років з дня ратифікації Конвенції, а надалі – кожні 5 років держави-учасниці повинні звітувати Комітетові про забезпечення прав дитини в їхніх країнах.

Комітет може робити запит на додаткову інформацію від держав-учасниць, а також замовити дослідження зі специфічних питань, пов'язаних з правами дитини (ст. 45).

Кожні 2 роки Комітет подає звіт до Генеральної Асамблеї ООН через Економічну та соціальну раду – ECOSOC. З метою забезпечення ефективного впровадження Конвенції Комітет може стимулювати міжнародну співпрацю в правовому полі Конвенції, запрошувати (згідно зі ст. 45) спеціальні агенції, такі як МОП, ВООЗ, ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО та неурядові організації, відвідувати свої засідання. Комітет може звертатися до них за експертними порадами або сам надавати їм інформацію на їх запит.

Питання для обговорення:

1. Чому Женевська декларація вважається дуже важливим і прогресивним документом?
2. Які п'ять основних пунктів щодо захисту прав дитини містить Женевська декларація?
3. У чому суттєва різниця між Декларацією прав дитини 1959 р. та Женевською декларацією?
4. Якими є основні засади Конвенція ООН про права дитини?
5. На які групи можуть бути поділені права дитини, визнані Конвенцією ООН ?

Список літератури до підрозділу

1. Збірник нормативно-правових актів у сфері заисту прав дітей / Ред. колегія; Держ. комітет України у справах сім'ї та молоді. – К. : ЮНІСЕФ, 2003.
2. Левченко К. Б. Вища освіта: інформ. вісник / [Левченко К.Б., Удалова О.А., Дорошок Т.О. та ін.] – К., 2004. – №15.
3. *Дитинство в Україні: права, гарантії, захист*: Зб. док. Ч. II. – АТ «Видавництво «Столиця», 1998.
4. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : Навч.-метод. посіб. / [К.Б. Левченко, О.А. Удалова, І.М. Трубавіна та ін.; ред. К.Б.Левченко та О.А. Удалової]. – К.: «ВЕРСО-04», 2005.

2.2. Положення українського національного законодавства щодо захисту прав дітей

Основні поняття підрозділу: Конституція України, Закон «Про охорону дитинства», діти, позбавлені батьківського піклування, Національний план дій на виконання Конвенції ООН про права дитини, діти у складних життєвих обставинах, соціальний захист дітей, Закон України про освіту.

Вихідною ідеєю законодавчого забезпечення прав дітей в Україні є принцип рівності усіх дітей незалежно від походження, що записано у **ст. 52 Конституції України**. Україна також уперше в Конституції зазначила, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом, держава забезпечує гарантії державного утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (ст. 52). З цією метою Урядом України розроблено низку законів, законодавчих актів, програм щодо захисту прав дітей.

На підставі положень Конституції України і Конвенції ООН про права дитини 26 квітня 2001 р. в Україні був прийнятий **Закон “Про охорону дитинства”**, який визнає охорону дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров’я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Так, у ст. 10 Закону України „Про охорону дитинства” відзначається, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім’ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі і гідності дитини.

Держава здійснює захист дитини від:

- усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють;
- втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин;
- залучення до екстремістських релігійних психокультових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

У ст. 12 цього ж закону визначено, що „батьки або особи, які їх замінюють, відповідають за порушення прав і обмеження законних інтересів дитини на охорону здоров’я, фізичний і духовний розвиток, навчання, невиконання й ухилення від виконання батьківських обов’язків відповідно до закону”.

Держава через органи опіки і піклування, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді у порядку, встановленому законодавством, має надавати дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу в запобіганні та ви-

явленні випадків жорстокого поводження з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для припинення насильства.

Відповідно до чинного законодавства дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах неповнолітніх, центрів соціальних служб для молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів. Розголошення чи публікація будь-якої інформації про дитину, що може заподіяти їй шкоду, без згоди законного представника дитини забороняється.

Захист дітей, позбавлених батьківського піклування. У державі існує широкий комплекс нормативно-правових документів, спрямованих на захист дітей, позбавлених батьківського піклування.

Відповідно до ст. 25 "Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" Закону України "Про охорону дитинства" діти, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, мають право на особливий захист і допомогу з боку держави.

У разі передачі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, під опіку чи піклування, влаштування в будинки дитини, дитячі будинки, школи-інтернати, дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї жила приміщення, в якому вони проживали, зберігається за дітьми протягом усього часу перебування їх у цих закладах. Держава гарантує матеріальну допомогу на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, у дитячих будинках сімейного типу і прийомних сім'ях у порядку, встановленому законодавством України.

Держава гарантує працевлаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, після повернення їх з дитячих закладів, від опікунів чи піклувальників, з дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, закінчення навчання в державних та комунальних навчальних закладах.

Одним з важливих законів є прийнятий ще на початку розбудови України як незалежної держави Закон „Про освіту” (із змінами та доповненнями), в якому увага приділена створенню системі освіти в Україні, у тому числі з урахуванням становища та потреб дітей, які позбавлені сімейного або батьківського піклування (ст. 37): 1) для дітей, які не мають необхідних умов для виховання і навчання в сім'ї, створюються загальноосвітні школи-інтернати; 2) для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, створюються школи-інтернати, дитячі будинки, в тому числі сімейного типу, з повним державним утриманням; 3) для дітей, які потребують тривалого лікування, створюються дошкільні заклади освіти, загальноосвітні санаторні школи-інтернати, дитячі будинки. Навчальні заняття з такими дітьми проводяться також у лікарнях, санаторіях, вдома; 4) для осіб, які мають вади у фізичному чи розумовому розвитку і не можуть навчатися в масових закладах освіти, створюються спеціальні загальноосвітні школи-інтернати, школи, дитячі будинки, дошкільні та інші заклади освіти з утриманням за рахунок держави; 5) для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання, створюються загальноосвітні школи і професійно-технічні училища соціальної реабілітації.

Відповідно до ст. 40 цього Закону „громадяни, які потребують соціальної допомоги і реабілітації, а також громадяни, які навчаються окремим професіям за переліком, визначеним Кабінетом Міністрів України, можуть отримувати професію, не маючи базової загальної середньої освіти“. Держава має створювати всі умови для отримання дитиною середньої освіти, як це гарантовано Законом.

За незабезпечення середньої освіти дітям батьки несуть відповідальність відповідно до ст. 184 Адміністративного кодексу України (штраф).

Права дитини у сфері дошкільної освіти визначаються Законом України „Про дошкільну освіту“ від 11 липня 2001 р. Відповідно до ст. 28 цього закону дитина має гарантоване державою право на: безоплатну дошкільну освіту в державних і комунальних дошкільних навчальних закладах; безпечні та нешкідливі для здоров'я умови утримання, розвитку, виховання і навчання; захист від будь-якої інформації, пропаганди та агітації, що завдає шкоди її здоров'ю, моральному та духовному розвитку; безоплатне медичне обслуговування у державних і комунальних дошкільних навчальних закладах; захист від будь-яких форм експлуатації та дій, які шкодять здоров'ю дитини, а також від фізичного та психологічного насильства, приниження її гідності; здоровий спосіб життя.

Відповідно до українського законодавства (Закон України „Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей“ від 24.01.1995 р. № 20 із змінами та доповненнями) здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед дітей покладається на спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноважений орган влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад; кримінальну міліцію у справах дітей органів внутрішніх справ; приймальники розподільники для дітей органів внутрішніх справ; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; спеціальні виховні установи Державного департаменту України з питань виконання покарань; притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

(Частина перша статті 1 із змінами, внесеними згідно із Законом N 312-XIV ([312-14](#)) від 11.12.98; в редакції Закону N 864-XIV ([864-14](#)) від 08.07.99; із змінами, внесеними згідно із Законами N 673-IV ([673-15](#)) від 03.04.2003, N 2377-IV ([2377-15](#)) від 20.01.2005; в редакції Закону N 609-V ([609-16](#)) від 07.02.2007).

Протягом 2005 – 2008 рр. значно поповнилася законодавча база у сфері захисту прав дітей. Так, суттєвим внеском було прийняття в липні 2005 р. з метою поліпшення соціального захисту дітей, розв'язання проблем дитячої бездоглядності та безпритульності, створення належних умов для соціально-психологічної адаптації дітей, реалізації їх права на сімейне виховання та здоровий розвиток Указу Президента України «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей». На його виконання 8 вересня 2005 р. були прийняті дві постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження типового положення про соціальний гуртожиток» та «Про затвердження типового положення про соціальний центр матері та дитини», які спрямовані на створення соціально-побутових

умов для проживання і захист прав і інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, соціальну підтримку жінок та запобігання відмові батьків від новонароджених дітей. Також на виконання Указу 29 липня 2007 р. був прийнятий наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту «Про затвердження Порядку ведення банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Цей наказ має на меті удосконалення соціального захисту дітей дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і підвищення ефективності діяльності органів виконавчої влади в даному напрямк і шляхом запровадження в Україні єдиного електронно-статистичного обліку дітей даної категорії.

У 2006 р. Україна приєдналася до таких міжнародних конвенцій, як Конвенція про стягнення аліментів за кордоном, Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей, Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання, які регулюють питання захисту майнових прав дітей, а також сплати та одержання аліментів; Конвенція про контакт з дітьми, Європейська конвенція про громадянство та Європейська конвенція про здійснення прав дітей.

Важливо відмітити затвердження у 2006 р. Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006 – 2010 роки та спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, що опинилися в складних життєвих умовах» (від 14 червня 2006 р.), який прийнято з метою подолання сімейного неблагополуччя, захисту прав членів сім'ї, створення умов для нормального розвитку й виховання дітей у сім'ї.

Закон України «Про Загальнонаціональну програму «Національний план дій на виконання Конвенції ООН про права дитини», який протягом трьох років залишається не-прийнятим Верховною Радою. Є сподівання, що буде проголосований у 2008 році.

Питання для обговорення:

1. Які вихідні ідеї захисту прав дитини визначені Конституцією України?
2. Які законодавчі акти захищають права дітей, позбавлених сімейного або батьківського піклування?
3. Які основні правозахисні положення Закону «Про освіту»?

Список літератури до підрозділу

1. Нормативно-правові акти та документи, розроблені на виконання Указу Президента від 11 липня 2005р. № 1068 «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей»: Зб. док. / Мі-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді. – К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2005.

2. Вінников О. Огляд змін у законодавстві України щодо захисту прав дитини в 2006 році. http://www.everychild.org.ua/img/zstored/legal_survey_2006.pdf
3. Вінников О. Огляд законодавчих актів та проєктів таких актів, що стосуються захисту прав дитини та здійснення цілей проєкту (травень 2007). http://www.everychild.org.ua/img/zstored/File/Legal_Digest_May_07_ukr.pdf
4. Закон України «Про освіту»
5. Закон України «Про охорону дитинства»
6. К.Б. Левченко, О.А. Удалова, І.М. Трубавіна та ін. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: Навч.-метод. посіб. /; Заг. ред. К.Б.Левченко та О.А. Удалової. – К.: «ВЕРСО-04», 2005.

2.3. Захист дітей від насильства та жорстокого поводження

Основні поняття підрозділу: попередження насильства в сім'ї, захист дітей від жорстокого поводження, служба у справах дітей, кримінальна міліція у справах дітей.

Ратифікувавши основні міжнародні документи з прав дитини, Україна взяла зобов'язання відповідно до ч. 1 ст. 19 Конвенції про права дитини вжити всіх необхідних законодавчих, адміністративних і просвітницьких заходів щодо захисту дітей від насильства у всіх його проявах, образ, зловживань, недбалого піклування або його відсутності. Україна вперше у Конституції (ст. 52) зазначила, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом, держава забезпечує гарантії державного утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування (ст. 52). Правова база складається з законів України (Сімейний кодекс, Кодекс законів про працю, Кодекс України про адміністративні порушення, Кримінальний кодекс України та ін.), Закону України про попередження насильства в сім'ї, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, а також відомчих правових актів, державних програм.

Процедура розгляду скарг дітей на порушення їх прав і свобод, жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім'ї та поза її межами регламентується законодавчими та нормативно-правовими актами, які будуть розглянуті нижче.

Сімейний Кодекс України

З 1 січня 2004 р. в Україні набрав чинності Сімейний кодекс України. Назва кодексу – Сімейний – зумовила необхідність законодавчого визначення сім'ї, чого не мав жоден з попередніх кодексів. Відповідно до ст. 3 Сімейного кодексу „сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки". Тобто поняття сім'ї дається через формулювання її ознак. При цьому відзначається, що подружжя є сім'єю і тоді, коли чоловік або дружина через навчання, працю, лікування, необхідність догляду за батьками, дітьми, з інших поважних причин мешкають окремо; також дитина належить до сім'ї батьків, якщо з певних причин з ними не проживає.

Права членів сім'ї у новому Сімейному кодексі відображають міжнародні стандарти прав людини в суспільстві з урахуванням особливостей сім'ї та її соціального інституту – шлюбу (вперше законодавчо визнані позашлюбні сім'ї) і спрямовані на забезпечення виховання і розвитку дитини в сім'ї, охорону батьківства і материнства, розвиток подружжя, що є можливим за умови виконання членами сім'ї своїх обов'язків стосовно один одного на основі домовленостей (угоди) щодо правил сімейного життя або захисту прав членів сім'ї через суд.

У ст. 150 Кодексу зазначається юридична норма щодо заборони фізичних покарань дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Статтею 164 Сімейного кодексу України, що встановлює підстави для позбавлення батьківських прав, передбачено, що суд може затвердити рішення про відібрання дитини й передачу її на піклування органів опіки й піклування, якщо перебування дитини в осіб, у яких вона перебуває, небезпечно для неї. Це можливо в тих випадках, коли в родині, де перебуває дитина, склалися умови, небезпечні для її фізичного або духовного розвитку, зокрема якщо з дитиною жорстоко поводяться, вдаються до будь-яких видів її експлуатації, примушують до жебрацтва й бродяжництва.

Статтею 152 Сімейного кодексу України, що стосується питань забезпечення права дитини на належне батьківське виховання, визначено, що це право забезпечується системою державного контролю. Обов'язки батьків щодо виховання й розвитку дитини закріплені ст. 150 Сімейного кодексу України, якою батьки зобов'язуються виховувати своїх дітей, проявляти турботу про їхнє здоров'я, фізичний, духовний та моральний розвиток, навчання. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дітей.

Ці норми є новими з огляду на те, що в Законах України „Про охорону дитинства” та „Про попередження насильства в сім'ї”, які діють з 2001 р., вже зазначається що *дисципліна і порядок у сім'ї... мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.*

Ще раз зауважимо, що: Сімейний кодекс України формулює заборони щодо жорстокого поводження по відношенню до дитини на рівні родини, а також надає дитині право самостійно звертатися до суду та інших компетентних органів держави – центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, органів опіки та піклування, органи освіти та охорони здоров'я та інших, у разі порушення її прав у сім'ї, насильства та жорстокого поводження.

Підстави для позбавлення батьківських прав

Позбавлення батьківських прав є крайнім засобом, який застосовується до батьків, що не забезпечують належне виховання своїх дітей. Цей засіб може застосовуватись тільки за рішенням суду.

Основні підстави позбавлення батьківських прав:

Відмова батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я без поважних причин і не виявлення протягом 6 місяців щодо неї батьківського піклування.

Ухилення від виконання матір'ю чи батьком своїх обов'язків щодо виховання дитини. Мова йде про навмисне ухилення, коли особа повністю розуміє наслідки своєї винної поведінки.

Не може бути позбавлена батьківських прав особа, яка не виконує своїх батьківських обов'язків внаслідок душевної хвороби, тривалого відрядження, створення перешкод з боку іншого з батьків, з яким проживає дитина.

Жорстоке поводження з дитиною.

Алкоголізм або наркоманія батьків.

6. *Експлуатація дитини, примушування її до жебракування та бродяжництва.*

6. *Засудження батька чи матері за вчинення умисного злочину щодо дитини.*

Справи про позбавлення батьківських прав розглядаються за заявою одного з батьків, опікуна, піклувальника, особи, в сім'ї якої проживає дитина, закладу охорони здоров'я або навчального закладу, в якому вона перебуває, органу опіки та піклування, прокурора, а також самої дитини, яка досягла 14 років.

Кримінальний кодекс України

Захист від найбільш небезпечних порушень прав дітей забезпечує Кримінальний кодекс України (далі у тексті КК України). Він містить як загальні норми, що захищають всіх громадян від жорстокого поводження, так і норми, безпосередньо спрямовані на захист життя, здоров'я та недоторканості дитини. КК України містить положення щодо захисту дітей у розділах: II – „Злочини проти життя та здоров'я особи“; III – „Злочини проти волі, честі та гідності особи“; IV – „Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи“; XII – „Злочини проти громадського порядку та моральності“, XIII – „Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення“. У цілому КК України містить понад 40 складів злочинів, що вчиняються проти дітей.

Наводимо перелік дій, які відповідно до Кримінального кодексу України кваліфікуються як злочини проти дитини. Це зокрема: втягнення у злочинну діяльність (ст. 304); примушування чи втягнення до заняття проституцією (ч. 3 ст. 303); створення місць розпусти і звідництво, вчинене із залученням дитини (ч. 3 ст. 302); незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинені із залученням дітей (ч. 3 ст. 307); спонукання до застосування допінгу (ст. 323); схилення дітей до вживання одурманюючих засобів (ст. 324); організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів із залученням неповнолітнього (ч. 2 ст. 317) [5, с. 66].

Насправді перелік кримінально-правових норм, які захищають дитину від жорстокого поводження є значно ширшим, особливо якщо врахувати статті Кримінального кодексу, в яких передбачається відповідальність за вчинення злочину відносно будь-якої особи (як повнолітньої, так і неповнолітньої).

Покарання за злочини проти дітей передбачено: Ст. 115 та 116. Умисне вбивство, Ст. 117. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини, Ст. 120. Доведення до самогубства,

Ст. 121. Умисне тяжке тілесне ушкодження, Ст. 122. Умисне середньої тяжкості і тілесне ушкодження, Ст. 125. Умисне легке тілесне ушкодження, Ст. 126. Побой і мордування, Ст. 127. Каткування, Ст. 128. Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, Ст. 129. Погроза вбивством, Ст. 135. Залишення у небезпеці, Ст. 136. Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, Ст. 137. Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей, Ст. 144. Насильницьке донорство, Ст. 146. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини, Ст. 147. Захоплення заручників, Ст. 148. Підміна дитини, Ст. 149. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини, Ст. 150. Експлуатація дітей, Ст. 152. Зґвалтування, Ст. 153. Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, Ст. 154. Примушування до вступу в статевий зв'язок, Ст. 155. Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, Ст. 156. Розбещення неповнолітніх, Ст. 166. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою щодо якої встановлена опіка чи піклування, Ст. 167. Зловживання опікунськими правами, Ст. 169. Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) дітей, Ст. 172. Грубе порушення законодавства про працю, Ст. 181. Посягання на здоров'я людей під приводом проповідання релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів, Ст. 183. Порушення права на освіту, Ст. 184. Порушення права на безоплатну медичну допомогу, Ст. 300. Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, які прагнуть культ насильства і жорстокості, Ст. 301. Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів, Ст. 302. Створення або утримання місць розпусти і звідництво, Ст. 304. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, Ст. 315. Схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, Ст. 323. Спонукування неповнолітніх до застосування допінгу, Ст. 324. Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів.

Законодавчі норми щодо необхідності надання інформації про факти жорстокого поводження з дітьми, які вчинюються за будь-яких обставин. Стаття 10 Закону України „Про охорону дитинства” визначає, що держава через органи опіки й піклування, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для молоді в порядку, встановленому законодавством, надає дитині й особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу в запобіганні й виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів, для проведення розслідування й життя заходів щодо припинення насильства.

Дитина вправі особисто звернутися в органи опіки й піклування, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для молоді, інші уповноважені органи за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів.

Розголошення або публікація будь-якої інформації про дитину, що може заподіяти їй шкodu, без згоди законного представника дитини, забороняється.

Процедура розгляду скарг дітей на порушення їх прав і свобод, жорстоке поводження, насильство й знущання над ними в сім'ї й поза її межами, встановлюється законодавством. Порядок розгляду скарг затверджений спільним наказом Державного комітету у справах сім'ї та молоді, МВС, МОН, МОЗ від 16.01.2004 р. № 5/34/24/11 «Про затвердження Порядку розгляду звернень і повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальною погрозою його здійснення».

Відповідно до нього, діти або особи, що виступають від їх імені, можуть одержати доступ до процедур розгляду скарг, зв'язаних з усіма видами насильства у відношенні до них.

Закон України „Про попередження насильства в сім'ї” на захисті прав дитини.

2001 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України „Про попередження насильства в сім'ї”. У Законі даються визначення поняття насильства в сім'ї і окремих його видів: фізичного, сексуального, психологічного, економічного, а також іншої термінології, пов'язаної із цим явищем.

Для потерпілих відповідно до зазначеного Закону передбачається створення кризових центрів, центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

Цим Законом також визначений перелік органів і установ, на які покладається здійснення заходів щодо попередження насильства в сім'ї. Це дуже важливо для визнання тих установ та організацій, які мають займатися попередженням жорстокого поводження з дітьми, оскільки, як було показано в першому розділі навчально-методичного посібника, насильство в родині тісно пов'язано з жорстоким ставленням до дітей. Такими установами визнані:

- 1) спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї;
- 2) відповідні підрозділи органів внутрішніх справ; (Пункт 2 частини першої статті 3 в редакції Закону N 599-VI ([599-17](#)) від 25.09.2008)
- 3) органи опіки і піклування;
- 4) спеціалізовані установи для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства: кризові центри для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення (далі - кризові центри); центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї. (Пункт 4 частини першої статті 3 в редакції Закону N 599-VI ([599-17](#)) від 25.09.2008).

Координація діяльності зазначених органів і установ покладається на спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї – Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту.

Цим міністерством була розпочата робота щодо вдосконалення нормативно-правової бази з питань попередження насильства в сім'ї. Так, разом з Міністерством внутрішніх справ підготовлений Порядок розгляду заяв і повідомлень про здійснення насильства в сім'ї або реальну його погрозу, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 р. № 616.

Спільно з Міністерством внутрішніх справ, Міністерством освіти та науки й Міністерством охорони здоров'я підготовлений і спільним наказом від 16.01.2004 р. № 5/34/24/11 затверджений Порядок розгляду звернень і повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальною погрозою його здійснення, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 22.01.2004 р. за № 99/8698.

Для організації надання необхідної допомоги особам, які стали жертвами насильства в сім'ї, створюється банк даних про місцеві організації й установи, які працюють у напрямі попередження насильства в сім'ї, і послуги, які ними надаються. Сприяють реалізації проектів і заходів громадських організацій і об'єднань щодо попередження

насильства в сім'ї. Для збору даних про насильство в сім'ї щокварталу узагальнюють інформацію відповідних служб. За результатами узагальненої інформації управління (відділи) у справах сім'ї, дітей і молоді визначають потреби регіону у створенні спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї й вносять відповідні пропозиції на розгляд місцевих державних адміністрацій.

Органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації незалежно від форми власності, об'єднання громадян, а також окремі громадяни можуть сприяти у здійсненні заходів з попередження насильства в сім'ї.

Згідно зі ст. 4 згаданого Закону України підставами для вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї є:

- заява про допомогу жертви насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї;
- висловлене жертвою насильства в сім'ї або членом сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, бажання вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї у разі, якщо повідомлення або заява надійшли не від нього особисто;
- отримання повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення стосовно неповнолітнього чи недієздатного члена сім'ї;

Заява та повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення приймаються за місцем проживання постраждалого органами, зазначеними в п.п. 1 та 2 ч. 1 ст. 3 Закону України „Про попередження насильства в сім'ї”.

Орган, до якого надійшла заява або повідомлення про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення, розглядає заяву чи повідомлення та в межах своїх повноважень вживає передбачені законом заходи з попередження насильства в сім'ї.

Розділ III вказаного Закону визначає органи і установи, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї.

Так, в ст. 5 визначається повноваження спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї:

- бере участь у розробленні та реалізує державну політику щодо попередження насильства в сім'ї;
- координує діяльність служби дільничних інспекторів міліції, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, органів опіки та піклування у питаннях попередження насильства в сім'ї;
- визначає потребу регіонів у створенні спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї;
- здійснює збір та узагальнення даних про насильство в сім'ї відповідно до законодавства;
- організовує і проводить соціологічні, психолого-педагогічні та кримінологічні дослідження насильства в сім'ї;

- надає органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам і організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян, окремим громадянам методичну і практичну допомогу, консультації з питань попередження насильства в сім'ї;
- організовує і проводить просвітницьку та роз'яснювальну роботу серед членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися;
- приймає і розглядає заяви та повідомлення про вчинення насильства в сім'ї і реальну загрозу його вчинення;
- направляє жертв насильства в сім'ї та членів сім'ї, стосовно яких існує реальна загроза його вчинення, до спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї.

Ст. 6 даного Закону регламентує повноваження служби дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах дітей щодо попередження насильства в сім'ї.

1. Служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція у справах дітей: виявляють причини і умови, що сприяють проявам насильства в сім'ї, вживають у межах своїх повноважень заходи щодо їх усунення;

- беруть на профілактичний облік осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, та проводять виховно-попереджувальну роботу з ними;
- відвідують сім'ї, члени яких перебувають на профілактичному обліку, за місцем їх проживання і проводять з ними профілактичну роботу;
- виносять офіційні попередження членам сім'ї про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та про неприпустимість віктимної поведінки;
- приймають та розглядають у межах своїх повноважень, визначених законом, заяви і повідомлення про насильство в сім'ї або про реальну загрозу його вчинення;
- вживають відповідних заходів щодо припинення насильства в сім'ї, а також дій членів сім'ї, що направлені на виконання реальної загрози вчинення насильства в сім'ї;
- повідомляють членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися;
- направляють жертв насильства в сім'ї до спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї;
- виносять захисні приписи у випадках, передбачених цим Законом;
- контролюють виконання вимог захисних приписів;
- взаємодіють із спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, з органами опіки і піклування та спеціалізованими установами для жертв насильства в сім'ї у питаннях попередження насильства в сім'ї;
- надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів;

- здійснюють інші повноваження щодо попередження насильства в сім'ї, передбачені законом.

2. Повноваження кримінальної міліції у справах неповнолітніх поширюються на випадки, коли жертва насильства в сім'ї або особа, стосовно якої існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, а також особа, що вчинила насильство в сім'ї, не досягли 18-річного віку.

Ст. 7 даного Закону регламентує повноваження органів опіки і піклування щодо попередження насильства в сім'ї.

Зокрема органи опіки і піклування:

- надають допомогу у відновленні порушених прав та захисті законних інтересів дітям, які мають батьків і проживають у сім'ях, дітям-сиротам, які залишилися без піклування батьків і виховуються в сім'ях опікунів (піклувальників), прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, а також членам сім'ї, визнаним у судовому порядку недієздатними, у випадках, коли стосовно них вчинено або існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї;
- представляють у суді інтереси дітей та недієздатних членів сім'ї, які стали жертвами насильства в сім'ї;
- здійснюють інші повноваження щодо попередження насильства в сім'ї, передбачені законом.

Стаття 8 зазначеного Закону визначає порядок створення та функціонування кризових центрів:

1. Кризові центри створюються місцевими державними адміністраціями за поданням спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї відповідно до соціальних потреб регіону.

2. Кризові центри можуть також створюватися органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, благодійними фондами, об'єднаннями громадян і окремими громадянами за погодженням із спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї і реєструються в порядку, визначеному законом.

3. Працівники кризових центрів:

- здійснюють прийом членів сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;
- організовують надання необхідної психологічної, педагогічної, медичної, юридичної допомоги членам сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;
- відповідно до можливостей надають притулок для тимчасового перебування членам сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;
- повідомляють членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися;

- повідомляють службу дільничних інспекторів міліції чи кримінальну міліцію у справах дітей про виявлені факти реальної загрози застосування насильства у сім'ї або про факти вчинення такого насильства;
- вивчають і узагальнюють причини та умови конкретних проявів насильства в сім'ї;
- надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів;
- взаємодіють із засобами масової інформації, громадськими організаціями у проведенні просвітницької та виховної роботи з питань попередження насильства в сім'ї.

У ст. 10 розділу III Закону, що закріплює спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї, регламентовано винесення офіційних попереджень про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї:

1. Члену сім'ї, який вчинив насильство в сім'ї, виноситься офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, за умови відсутності в його діях ознак злочину, службою дільничних інспекторів міліції або кримінальною міліцією у справах дітей, про що йому повідомляється під розписку.

2. Офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї може бути винесено осудній особі, яка на момент його винесення досягла 16-річного віку.

3. У разі вчинення особою насильства в сім'ї, після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, щодо цієї особи у випадках і в порядку, передбачених цим Законом, може бути винесено захисний припис.

Згідно зі ст. 12 Закону України „Про попередження насильства в сім'ї” членів сім'ї, яким було винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, служба дільничних інспекторів міліції чи кримінальна міліція у справах дітей беруть на профілактичний облік.

Зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї, проводиться органами, які брали особу на такий облік, якщо протягом року після останнього факту вчинення насильства в сім'ї особа жодного разу не вчинила насильства в сім'ї.

У ч. 1 ст. 13 розділу „Спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї” вказано, що особі, яка вчинила насильство в сім'ї, після отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї дільничним інспектором міліції або працівником кримінальної міліції у справах дітей за погодженням з начальником відповідного органу внутрішніх справ і прокурором може бути винесений захисний припис.

1. Захисний припис не підлягає погодженню у разі наявності в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину.

2. Захисний припис може бути винесений щодо осудної особи, яка на момент винесення захисного припису досягла 16-річного віку.

3. Захисним приписом особі, стосовно якої він винесений, може бути заборонено чинити певну дію (дії) по відношенню до жертви насильства, а саме:

- чинити конкретні акти насильства в сім'ї;
- отримувати інформацію про місце перебування жертви насильства в сім'ї;

- розшукувати жертву насильства в сім'ї, якщо жертва насильства в сім'ї за власним бажанням перебуває у місці, що невідоме особі, яка вчинила насильство в сім'ї;
- відвідувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона тимчасово перебуває не за місцем спільного проживання членів сім'ї;
- вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї.

Зазначені у ч. 4 цієї статті обмеження встановлюються на термін до 30 діб з дня погодження захисного припису з прокурором.

У ст. 15 розділу „Відповідальність за вчинення насильства в сім'ї” вказано, що члени сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї, несуть кримінальну, адміністративну чи цивільно-правову відповідальність відповідно до закону.

Питання для обговорення:

1. Проаналізуйте шляхи використання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» для захисту дитини від насильства з боку батьків.
2. Які права має дитина у сфері дошкільної освіти відповідно до Закону України „Про дошкільну освіту”?
3. Чим відрізняється новий Сімейний кодекс України від попередніх у сфері захисту прав дитини?
4. Які є підстави для позбавлення батьківських прав?
5. Яку роль відіграє Кримінальний кодекс України у захисті прав дітей?

Список літератури до підрозділу:

1. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист (36. док.). Ч. II. – К.: Столиця, 1998.
2. Вінников О. Огляд законодавчих актів та проектів таких актів, що стосуються захисту прав дитини та здійснення цілей проекту (травень 2007)
http://www.everychild.org.ua/img/zstored/File/Legal_Digest_May_07_ukr.pdf
3. Закон України «Про охорону дитинства»
4. Закон України «Про освіту»
5. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»
6. Сімейний кодекс України
7. Кримінальний кодекс України

2.4 Протидія торгівлі дітьми, комерційній сексуальній експлуатації

Основні поняття підрозділу: усиновлення, виїзд за кордон, торгівля дітьми, комерційна сексуальна експлуатація

Діти є окремою соціально-демографічною групою, особливості якої важливо враховувати у здійсненні всіх заходів, спрямованих на протидію торгівлі людьми, адже стратегії, що стосуються повнолітніх, не завжди адекватні для дітей. З цією метою міжнародне та національне законодавство було доповнене документами, спрямованими саме на протидію торгівлі дітьми. Протидія торгівлі дітьми базується на широкому комплексі міжнародних документів, серед яких чільне місце посідає Конвенція про права дитини. Окрім тих, що були проаналізовані в попередньому підрозділі до найбільш важливих слід віднести ще такі:

- Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи „Про сексуальну експлуатацію, порнографію, проституцію, а також торгівлю людьми та підлітками” (R (91) 11, 9 вересня 1991 р.).
- Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини, що стосується торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії;
- Конвенція Міжнародної організації праці (№ 182, 1999 р.) „Про заборону та негайні заходи по викорененню найгірших форм дитячої праці”, що вступила в силу в Україні 5 жовтня 2000 р.;
- Стокгольмська Декларація та План дій проти комерційної сексуальної експлуатації дітей, підписана 122 країнами у 1996 р.;
- Конвенція про громадянсько-правові аспекти міжнародного викрадення дітей (Гаага, 25 жовтня 1980 р.);
- Конвенція про захист дітей і співробітництво в галузі міжнародного усиновлення (Гаага, 29 травня 1993 р.).

Подаючи загальну характеристику нормативно-правового забезпечення в Україні протидії та запобігання торгівлі дітьми, потрібно відмітити, що в цій справі головну роль відіграють сформульовані у Кримінальному кодексі України норми, спрямовані на покарання злочинів, пов'язаних з торгівлею дітьми, хоча зусилля держави і суспільства мали б зосереджуватися передусім на подоланні чинників, які викликають існування в суспільстві ситуацій торгівлі дітьми. Крім того, необхідно обов'язково брати до уваги існування та розвиток правових засад для здійснення повної та комплексної реабілітації потерпілих дітей, ліквідації наслідків потрапляння в ситуацію торгівлі людьми.

Здійснення злочинів проти неповнолітніх є обтяжливою обставиною, що законодавець виокремив у ст. 149 КК України (див. підрозділ 2.3). Торгівля людьми, у тому числі, торгівля дітьми є складним, комплексним явищем. Тому законодавча база України щодо протидії торгівлі людьми не може обмежуватися лише ст. 149 Кримінального кодексу, а включає низку інших законів та нормативно-правових актів.

Таблиця 7.

Можливості Кримінального кодексу України щодо криміналізації дій, пов'язаних з торгівлею дітьми¹⁴

Кваліфікаційні ознаки злочину “торгівля людьми” (відповідно до ст. 149 ККУ)	Статті Кримінального Кодексу України
Продаж	Ст. 149; незаконне позбавлення волі або викрадення дитини – ст. 146; зловживання опікунськими правами – ст. 167
Інша оплатна передача	Ст. 149; зловживання опікунськими правами – ст. 167
Інші незаконні дії, вчинені щодо особи	Ст.149; незаконне позбавлення волі або викрадення дитини – ст. 146; Захоплення дітей в заручники – ст. 147; підміна дитини – ст. 148; зловживання опікунськими правами – ст. 167
Передача іншій особі	Ст.149; незаконне позбавлення волі або викрадення дитини – ст. 146; підміна дитини – ст. 148; зловживання опікунськими правами – ст. 167
Сексуальна експлуатація	Ст. 149; експлуатація дітей – ст. 150; сексуальна експлуатація неповнолітніх, використання їх у порнобізнесі – ч. 2 ст. 150; статеві злочини проти дітей – ст. 155, 156; проституція, примушування чи втягнення до заняття проституцією – ч. 3 ст. 303; створення місць розпусти і звідництво, вчинене із залученням неповнолітнього – ч. 3 ст. 302
Використання в порнобізнесі	Ст. 149; експлуатація дітей – ст. 150; статеві злочини проти дітей – ст. 155, 156
Втягнення у злочинну діяльність	Ст.149; втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність – ст. 304; проституція, примушування чи втягнення до заняття проституцією – ч. 3 ст. 303; створення місць розпусти і звідництво, вчинене із залученням неповнолітнього – ч. 3 ст. 302; незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинені із залученням малолітнього або щодо малолітнього – ч. 3 ст. 307

¹⁴ Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посіб. / Заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової. – К.: „Версо-04”, 2005. – С. 47.

Залучення в боргову кабалу	Ст.149; захоплення дітей в заручники – ст. 147
Усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях	Ст.149; підміна дитини – ст. 148; незаконна посередницька діяльність або інші незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) дитини – ст. 169
Використання у збройних конфліктах	Ст.149
Експлуатації праці	Ст.149; експлуатація дітей – ст. 150
Трансплантація органів	Ст.149; насильницьке донорство – ст. 144; Закон “Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини”

Додаткові кваліфікуючі ознаки злочину “торгівля дітьми”

Примушення до жебрацтва	експлуатація дітей – ст. 150
Використання для виробництва та розповсюдження наркотичних речовин	незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинені із залученням малолітнього або малолітньої – ч. 3 ст. 307
Використання для залучення інших дітей у злочинну діяльність	втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність – ст. 304; проституція, примушування чи втягнення до заняття проституцією – ч. 3 ст. 303; створення місць розпусти і звідництво, вчинені із залученням неповнолітнього – ч. 3 ст. 302; незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинені із залученням малолітнього або малолітньої – ч. 3 ст. 307
Примушування та насильство	умисне вбивство дітей – ст. 115, 116; доведення дітей до самогубства – ст. 120; нанесення тілесних ушкоджень – ст. 121–125; побої і мордування – ст. 126; катування – ст. 127; незаконне позбавлення волі або викрадення дитини – ст. 146; сексуальна експлуатація неповнолітніх, використання їх у порнобізнесі – ч. 2 ст. 150; статеві злочини проти дітей – ст. 155, 156; спонукання неповнолітніх до застосування допінгу – ст. 323; схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів – ст. 324; організація або утримання місць для неповнолітніх з метою незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів із залученням неповнолітнього – ч. 2 ст. 317
Вербування	залишення у небезпеці – ст. 135; підміна дитини – ст. 148; зловживання опікунськими правами – ст. 167

Таким чином, ми бачимо, що при розкритті та документуванні злочину "торгівля дітьми" не лише ст. 149 Кримінального кодексу України має розглядатися як інструмент у боротьбі із торгівлею дітьми, а й ряд інших його статей.

У постанові Кабінету Міністрів України від 31.03.95 № 231 «Про затвердження правил оформлення і видачі паспортів громадянам України для виїзду за кордон та проїзних документів дитини, їх тимчасового отримання та вилучення» сформульовані правила, що стосуються виїзду за кордон дітей. Однак ці правила вимагають вдосконалення. Так, наприклад, оскільки свідоцтво про народження, за яким діти можуть виїжджати до Російської Федерації, Республіки Беларусь, Республіки Молдова не має фотографії, яка б ідентифікувала особу, Державна прикордонна адміністрація України спільно з МВС України зробив подання до Кабінету Міністрів України з пропозицією введення спеціального ідентифікаційного документа з фотокарткою, який засвідчує належність до громадянства.

Питання для обговорення:

1. Які кроки має зробити українська держава для захисту дітей від торгівлі ними?
2. Чому виїзд за кордон із свідоцтвом про народження є фактом ризику для потрапляння в ситуації торгівлі дітьми?
3. Чи потрібно дитині видавати паспорт при народженні? Чи зможе це унебезпечити від торгівлі дітьми?
4. Чому усиновлення українських дітей іноземними громадянами розглядається як фактор ризику потрапляння в ситуацію торгівлі дітьми?

Список літератури до підрозділу

1. Протидія торгівлі дітьми та комерційній сексуальній експлуатації дітей: основні положення міжнародного та національного законодавства / Заг. ред. К.Б.Левченко – К., 2006.
2. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посіб. / [К.Б. Левченко, О.А. Удалова, І.М. Трубавіна та ін.]; заг. ред. К.Б.Левченко та О.А. Удалової. – К.: «ВЕРСО-04», 2005.
3. Державна програма протидії торгівлі людьми на період до 2010 року.
4. Постанова КМУ № 466 від 07.03 2007 р.
5. Вища освіта: інформ. вісник / Левченко К.Б., Удалова О.А., Дорошок Т.О., Калашник О. А., Ковальчук Л. Г. та ін. – К., 2004. – № 15.

2.5 Право на захист від найгірших форм дитячої праці – гарантія міжнародних та національних документів

Основні поняття підрозділу: дитяча праця, найгірші форми дитячої праці, Конвенція МОП про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці N 182, Кодекс законів про працю України, Закон України «Про охорону праці», працевлаштування неповнолітніх, робочий час, трудові взаємини

Стаття 32 Конвенції ООН про права дитини проголошує право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я або перешкоджати освіті.

Першу конвенцію з проблем дитячої праці МОП прийняла 1919 року, в рік свого заснування. Ця конвенція встановила мінімальний вік зарахування на роботу у важкій промисловості; вона забороняє дітям, яким немає 14 років, працювати на промислових підприємствах. Пізніше було прийнято ще дев'ять галузевих конвенцій, які визначали вік зарахування на роботу в різних секторах виробництва, таких як промисловість, сільське господарство, вантажно-розвантажувальні роботи, рибальство, непромислові й підземні роботи, а також праця на складах, у морі.

Оскільки перераховані документи стосувались окремих економічних секторів і професій, МОП прийняла всеохоплюючий документ про повне скасування дитячої праці – Конвенцію про мінімальний вік зарахування на роботу 1983 р. Вона поширювалась на всі сфери економічної діяльності незалежно від того, оплачується чи ні праця дитини. Вона охоплювала всі випадки праці дітей, виконання роботи як для іншої людини (наймача), так і за власною ініціативою. Деякі з таких законодавчих положень застосовуються в усіх країнах, тоді як інші — розроблені спеціально для країн, що розвиваються.

За роки незалежності Україна за станом на грудень 2004 р. ратифікувала 54 акти Міжнародної організації праці. Особливу увагу Українська держава приділяє міжнародним документам, які містять норми щодо забезпечення та захисту прав дитини. Україна ратифікувала найбільш важливі конвенції МОП, що забезпечують права дитини. Серед них: Конвенція про примусову і обов'язкову працю, № 29 (1930); Конвенція про мінімальний вік допуску дітей на роботу в сільському господарстві, № 10 (1921); Конвенція про мінімальний вік допуску підлітків на роботу вантажниками вугілля або кочегарами на флоті, № 215 (1921).

Серед конвенцій та рекомендацій МОП особливе значення має Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (№ 182), яка дає визначення найгірших форм дитячої праці.

Конвенцію про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182 Міжнародної організації праці було прийнято у червні 1999 р. Вона набула чинності в листопаді 2000 р. Конвенція визначає найгірші форми дитячої праці: ті, що включають усі форми рабства, торгівлю дітьми, дитячу проституцію, дитячу порнографію, використання дитини у незаконній діяльності (наприклад, для виробництва та продажу наркотиків), а також використання дитини у будь-якій роботі, яка за

своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці чи моральності дітей. Конвенція репрезентує зусилля міжнародної спільноти щодо законодавчого визначення тих видів робіт, до яких не можна залучати осіб молодше 18 років. Україна ратифікувала Конвенцію № 182 5 жовтня 2000 р.

Конвенція не поширюється на роботи, які виконуються неповнолітніми у школах загальної, професійної чи технічної освіти або в інших навчальних закладах, або на працю осіб віком 14 років на підприємствах, якщо така робота виконується відповідно до умов, встановлених органами влади, а саме: 1) робота повинна бути частиною курсу навчання або підготовки, основну відповідальність за які несе школа або заклад професійної підготовки; 2) робота є частиною програми професійної підготовки; 3) робота повинна бути невід'ємною частиною програми професійної орієнтації.

Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу N 138 Міжнародної організації праці було прийнято у червні 1973 р. Конвенція набула чинності у червні 1976 р. Конвенція передбачає, що сторони, які підписали її, переглядають національну політику щодо підвищення мінімального віку для прийому на роботу “до рівня, який відповідає найповнішому фізичному та розумовому розвитку підлітків”, і таким чином ліквідують дитячу працю. Головними принципами цієї Конвенції є те, що, по-перше, мінімальний вік для прийому на роботу не повинен бути нижчим, ніж вік закінчення обов'язкової шкільної освіти та, в будь-якому випадку, не може бути нижчим 15 років, по-друге, мінімальний вік для прийому на небезпечні роботи не може бути нижчим 18 років. Конвенція є гнучким механізмом щодо встановлення різного мінімального віку в залежності від виду роботи. Наприклад, у країнах, в яких рівень економіки та система освіти недостатньо розвинені, мінімальний вік для прийому на роботу може бути нижчим за 15 років. Україна ратифікувала Конвенцію МОП № 138 3 травня 1979 р.

Законодавство України встановлює обмеження у прийнятті на роботу неповнолітніх: дозволяється укладати трудовий договір з особами, які досягли 16-річного віку. За письмовою згодою одного з батьків на роботу можуть прийматися особи з 15 років, а у вільний від навчання час — із 14 років.

Діти, які працевлаштовуються, мають пройти медичний огляд. Законодавство про працю враховує, що діти не можуть працювати нарівні з дорослими. Тому для дітей устанавлюються легші умови праці. Заборонено допускати дітей, яким іще не виповнилося 15 років, до тривалої роботи з підймання й переміщення вантажів. Тривалою вважається робота, якщо протягом години дитина підіймає вантаж більше двох раз. Сумарна робота дитини з вантажами не повинна перевищувати третини робочого дня або робочої зміни.

Оскільки фізичний розвиток неповнолітніх іще не завершився, закон дозволяє працювати меншу тривалість часу, ніж для дорослих. Робочий час, тобто час, протягом якого працівник виконує свої трудові обов'язки, обчислюється годинами на тиждень. Його максимальна тривалість – 40 годин на тиждень, а для дітей робочий час скорочено: працівники 15-16 років працюють 24 години на тиждень, а 16-18 років — 36 годин.

Дітям також установлено пільги в заробітній платі. Заробітна плата працівникам молодше 18 років за скороченої тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій за повної тривалості щоденної роботи.

Оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, проводиться порційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть установлювати унціям доплати до заробітної плати.

Крім того, законодавством заборонено залучати дітей до роботи вночі, а також до роботи у святкові дні й понаднормово (понад установленний робочий час).

Діти також користуються пільгами стосовно відпусток. Законом України «Про відпустки» встановлено, що працівникам молодше 18 років відпустка надається тривалістю 31 календарний день у зручний для них час за письмовою заявою.

За перший рік роботи працівники мають право на відпустку повної тривалості через шість місяців неперервної роботи на даному підприємстві. Що ж до дітей, то закон надає їм право на відпустку і до того, як мине шість місяців неперервної роботи.

Кодексом Законів про працю України передбачено, що при укладанні трудового договору може бути обумовлене випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається. Й хоча неповнолітнім випробування не встановлюється, однак корисно знати, що термін випробування не може перевищувати трьох місяців, а в окремих випадках за згодою з комітетом профспілки — шести місяців.

Трудові взаємини молоді визначаються Конституцією України, **Кодексом законів про працю України** (глава ХШ „Праця молоді”, ст.ст. 187–200, глава ХІУ „Пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням”, ст.ст. 201–220), законами України „Про зайнятість населення” та „Про охорону праці”, низкою підзаконних нормативних актів, які встановлюють певні пільги та обмеження щодо використання праці неповнолітніх. Відповідно до ст. 43 Конституції України забороняється використання праці неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах.

Згідно із вимогами Кодексу законів про працю на кожному підприємстві, в установі та організації повинен вестися спеціальний облік працівників, які не досягли 18-річного віку, із зазначенням дати народження.

З метою навчання особи у віці чотирнадцяти років можуть бути працевлаштовані на тих же умовах.

Україна слідує стандартам, визначеним Конвенцією МОП № 138 та Конвенцією МОП № 182.

Законодавчо встановлені певні вікові обмеження щодо праці дітей на роботах, що можуть справляти негативний вплив на фізичний, розумовий розвиток дитини. Кодексом законів про працю та законом України **«Про охорону праці»** введені обмеження щодо прийому на роботу дітей. Перелік важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх, визначає види робіт і спеціальностей, які відносяться до категорії «важкі роботи» та «роботи з шкідливими умовами праці». Забороняється залучати осіб молодше вісімнадцяти років: до важких робіт та робіт з шкідливими або небезпечними умовами праці, до підземних

робіт; до підймання і переміщення речей, важчих за встановлені граничні норми; до нічних, надурочних робіт і праці у вихідні дні. Крім того, перед працевлаштуванням особа молодше 18 років повинна пройти медичне обстеження. Ст. 150 Кримінального кодексу передбачає покарання за експлуатацію дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування.

Питання для обговорення:

1. Що таке найгірші форми дитячої праці?
2. Назвіть основні міжнародні документи, що регулюють питання дитячої праці.
3. Які умови працевлаштування неповнолітніх згідно з Кодексом законів про працю України?
4. Які норми чи обмеження у працевлаштуванні неповнолітніх встановлює Закон України «Про охорону праці»?

Список літератури до підрозділу

1. Аспекти праці та соціальної захищеності дітей в Україні / С.А. Вегера; М-во праці та соціальної політики України. – К. : 2001.
2. Дитяча праця в Україні / [О.О. Яременко, О.М.Балакірева, Л.С. Волинець та ін.] – К. : Укр.. ін-т соц. Дослідж., 2000.
3. Праця дітей в Україні: на шляху від усвідомлення проблеми до її вирішення / Упоряд.: З. О'Доннелл, О. Петрашук. – К. : Пульсари, 2002.
4. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці N 182 Міжнародної організації праці.
5. Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу N 138 Міжнародної організації праці.
6. Кодекс законів про працю України.
7. Закон України «Про охорону праці».

Розділ 3.

Методичні основи організації та здійснення роботи з попередження різних видів порушень прав дитини

3.1. Форми та методи навчально-виховної роботи з учнівською та студентською молоддю

Основні поняття підрозділу: тренінг, мозковий штурм, активні методи виховання, система методів активного навчання, навчальна гра.

Оскільки виховна робота спрямовується на формування соціальної активності особистості, одним із завдань правового виховання є формування у дітей активної позиції у правовій сфері, нетерпимого ставлення до порушень прав людини, прагнення взяти участь у подоланні та попередженні цих негативних явищ; вироблення умінь протистояти негативним впливам.

Ефективними засобами правовиховного впливу є такі форми правового навчання, як диспути, дискусії, бесіди, лекції, конференції, постійно діючі правові лекторії, конкурси, вікторини правових знань, тематичні вечори, зустрічі з працівниками правоохоронних органів, тематичні виховні години, створення служб „телефону довіри”. Використання цих засобів має розширити правові знання неповнолітніх та молоді, знання правового статусу юнаків та дівчат, сформувати вміння співвідносити в житті норми моралі та права, застосувати правові знання в повсякденному житті:

Розглянемо можливу тематику проведення бесід або лекцій. Зацікавленість забезпечується передусім актуальністю і важливістю їх тематики.

1. Торгівля людьми як проблема порушення прав людини.
2. Міжнародні стандарти та міжнародні механізми забезпечення прав людини.
3. Права дітей. Конвенція ООН про права дитини.
4. Проблеми з працевлаштуванням в Україні.
5. Можливості працевлаштування закордоном.
6. Якими шляхами люди потрапляють за кордон?
7. Українське законодавство, міжнародні документи та законодавство зарубіжних країн щодо запобігання насильству та експлуатації дітей.
8. Механізм захисту своїх прав в Україні (суд, правоохоронні органи).
9. Міжнародні механізми захисту прав людини (Європейський суд з прав людини).
10. Проблема рабства та його сучасні прояви.
11. Міжнародні документи з даної проблеми (самоосвіта учнів).

Приведемо структуру проведення бесіди на тему:

Порушення прав дітей. Насильство та експлуатація

Мета:

На основі життєвого досвіду учнів, практичних матеріалів із засобів масової інформації допомогти усвідомити необхідність захисту дитинства. Розвивати в учнів уявлення, мислення, вміння поставити себе на місце іншого.

План:

1. Поняття експлуатації дітей, торгівля дітьми, умови побуту і праці дітей.
2. Причини порушення прав дітей.
3. Необхідність захисту дитинства.
4. Обговорення вислову німецького філософа 19 сторіччя Ф.В. Гегеля: *“Із усіх аморальних проступків – ставлення до дітей як до рабів є найбільш аморальним”*

Домашнє завдання: розробити проект майбутнього суспільства, в якому діти були б щасливі.

I. Пропонується обговорити проблеми насильства та експлуатації дітей:

- комерційна сексуальна експлуатація дітей;
- експлуатація дитячої праці;
- втягнення неповнолітніх осіб у злочинну діяльність;
- усиновлення (удочеріння) з комерційною метою;
- використання для жебрацтва, примус до жебрацтва.

Кожна група обговорює ситуацію, вибирає доповідача, який викладає версію групи. Клас бере участь в обговоренні, ставить запитання подопідачам, відповідає на запитання будь-якої групи.

II. Під час обговорення ситуації рекомендується звернути увагу на запитання:

1. Причини, що призвели до такої ситуації.
2. Навколишнє середовище, в якому опинилася дитина.
3. Які якості характеру виховуються в такій ситуації?
4. Який вихід із важкої ситуації, в яку потрапила дитина?

III. Підведення підсумків обговорених ситуацій.

Висновок:

1. Батьки несуть відповідальність за виховання дитини, але держава зобов'язана їм у цьому допомагати.

2. Держава забезпечує захист дітей від нанесення їм фізичної чи психічної шкоди і відсутності клопотання.

3. Держава забезпечує опіку і догляд за дітьми, які залишилися без опіки батьків.

4. Усиновлення дітей повинно перебувати під контролем держави згідно з міжнародними угодами з цього питання.

5. Повинен застосовуватися принцип найкращого інтересу дитини.

Виховний захід можна розпочати з ознайомлення з виставкою літератури, а також буклетів, плакатів з даної теми. Можна використати відеофільми. Наводячи ті чи інші приклади, необхідно викликати у слухачів певне до них ставлення, бажання дати їм відповідну оцінку.

Розглянемо таку активну форму правового виховання, як диспут. **Диспут** – це публічне обговорення, зіткнення протилежних ідей, поглядів з метою пошуку істини. Він дозволяє розглянути явище з різних боків, аргументувати, доводити свою точку зору, поважати чужі погляди, сприяє формуванню культури спілкування, культури мови, активності, самостійності.

До диспуту готуються заздалегідь. Обирається ведучий, він буде керувати диспутом, ставити запитання. До диспуту рекомендується література, яку всі читають. Ведучий повідомляє тему диспуту, робить вступне слово, пропонує висловитися і потім керує обговоренням, ставить запитання, підбиває підсумок.

Диспут – це вільний обмін думками. Тому його програма повинна складатися з основних питань, з яких учні, студенти змогли б висловити свої думки. Диспути допомагають формуванню правових уявлень, поглядів і переконань, учасники самостійно оцінюють ті чи інші судження, відстоюють свої погляди, диспут допомагає виявити настрій вихованців, їхній внутрішній світ, формувати громадську думку колективу, критичне ставлення учнівської та студентської молоді до порушення прав людини, дискримінації жінок та ін.

Вчителі та викладачі, які організовують цей захід, повинні окреслити коло питань для обговорення. Їх мета – змусити учнів замислитися над проблемою, викликати пізнавальну активність, бажання висловитися, допомогти розібратися в проблемах стосовно порушення прав людини, наприклад: «Що таке свобода особи?», «Порушуються чи ні права дітей в Україні?», «Торгівля дітьми – проблема порушення прав людини» та ін.

У ході підготовки до диспуту варто проводити з учнями бесіди, аби викликати інтерес до теми дискусії, психологічно та теоретично підготувати їх до активної участі в розмові. Бажано провести й анкетування серед учнівської молоді з проблеми диспуту, яке дасть можливість виявити, як учні ставляться до запропонованої теми, що їх найбільше хвилює у зв'язку із цим. Успішному проведенню виховного заходу сприяє спецвипуск номера газети, оформлення вітрин із літературою, газетними чи журнальними статтями на тему диспуту, випуск теле- та радіопередач тощо.

Основні вимоги до організації та проведення диспуту: планування, добір і конкретизація питань, обговорення, попереднє повідомлення про диспут; підбір літератури, відео-, кіноматеріалів, кваліфіковане керівництво диспутом.

Пам'ятка для учасників диспуту:

- *на диспуті не повинно бути мовчунів, кожен – активний учасник;*
- *кажу про те, що думаю;*
- *конкретність та лаконічність – запорука успіху виступу;*
- *критикую не товариша, а його точку зору, не висміюю його, не повчаю, не ображаю репліками, аргументами.*

Диспути можна організувати з обговорення відео-, кінофільмів; початком розмови до диспуту може бути літературний твір, газетна стаття з проблем порушення прав дитини.

Заклучне слово ведучого обов'язкове, без нього диспут буде незавершеним.

Цікавою формою виховної роботи є **усний журнал**. Він присвячується одній проблемі або комплексу різних питань. Наприклад, усний журнал на тему «Рабство та його сучасні прояви»:

1. Загальна декларація прав людини – перший в історії міжнародних відносин акт, в якому проголошено широке коло основних свобод і прав людини.
2. Сучасне рабство.
3. Торгівля людьми. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, і покарання за неї.
4. Законодавча база щодо запобігання торгівлі людьми в Україні.

Кожна сторінка має свою назву і зміст. Зміст сторінки являє собою виступ учня чи студента, зустріч з працівниками правоохоронних органів, неурядових організацій в Україні із запобігання торгівлі людьми та ін.

Сторінка ілюструється фрагментами з кіно- і відеофільмів, бажано оформити вітрину зі спеціальною літературою, газетними чи журнальними статтями.

Популярною формою пропагування знань з проблем прав дитини є тематичні вечори та вечори запитань і відповідей. Тематика таких вечорів може бути різноманітною. Вечір може бути присвячений вузькому питанню – одній темі. Можна готувати кілька тематичних вечорів, присвячених Міжнародному дню прав людини, який проходить щорічно 10 грудня, таких як «Конституція України – маніфест миру, свободи, щастя», «Що означає бути вільною людиною?» та ін.

Виховна цінність таких тематичних вечорів полягає в тому, що в їх підготовці і проведенні беруть участь учні, студенти. Вони готують сценарій, оформляють оголошення, проводять опитування учнівської та студентської молоді, оформляють приміщення, книжкові вітрини, добирають відео-, кінофільми, готують тематичні виступи, виступи художньої самодіяльності та ін.

Конкурси – це змагання на найкраще, найшвидше та найправильніше виконання завдань. *Підготовка конкурсу:*

- визначення теми, учасників;
- формулювання питань, завдань;
- розробка умов конкурсу.

Наведемо приклад конкурсу з проблеми торгівлі людьми (для учнів 7–9 класів).

1. *Конкурс емблем команд, стіннівок, плакатів, реклам до конкурсу.*
2. *«Заочна подорож»:* показати весільні фото, буклети неурядових організацій і фото міліціонерів, італійські курорти і ґрати, плантації чаю і бавовнику, паспорт. Запитати яким є шлюбний вік в Україні, в Росії, Лівані, Ірані, Німеччині? Хто захищає права людини в Україні? До кого звертатися у важких ситуаціях за кордоном? Як поводитися з паспортом за кордоном? Як працевлаштуватися за кордоном?
3. *Юридичний конкурс:* протягом 10 хвилин правильно розкрити основні юридичні терміни з проблеми торгівлі людьми: вербування, перевезення, торгівля людьми, ідентифікація, система au-pair, заява потерпілих тощо.
4. *Конкурс «Незвичайна зустріч»:* беруть участь усі члени команди, завдання: протягом 5 хвилин розглянути опис життєвої ситуації насильства, знайти

помилки в поведінці потерпілих; поставити себе на їхнє місце і правильно розв'язати ситуацію.

5. *Конкурс капітанів.* Хто швидше відповість правильно на запитання. Які документи стоять на захисті прав дитини? (Конвенція ООН про права дитини; Конституція України (ст. 52); Національна програма „Діти України”; Кримінальний кодекс (окремі статті); Сімейний кодекс України).
6. *Конкурс літературний.* Хто напише найцікавішу засторогу від торговців людьми (вік – необмежений, час – 10 хвилин)?

Аукціон знань – це активна, але маловідома форма перевірки знань. Аукціон передбачає:

1. *Підготовку:* а) прийом заявок на участь в аукціоні (з відповідями). Заявки можуть бути колективні та індивідуальні. Їх приймає аукціонне товариство (три-чотири організатори); б) оформлення кабінету (молоток, кафедра); в) призи з цінами (в жетонах).
2. *Проведення аукціону:* ведучий повідомляє про заявку, вислуховує відповіді, запитує „Хто більше?“, закриває обговорення: „Продано“, коли відповіли всі бажаючі, переможці отримують жетони.
3. *Підведення підсумків:* ті, хто отримав жетони, вибирають призи. Призи присуджуються також найбільш активним учасникам.

Приклади заявок:

1. *Зображення закордонного паспорта громадянина України.* Запитання: З якого віку його можна отримати? Як поводитися з ним за кордоном? Навіщо потрібна його копія?
2. *Малюнок рабів на галерах.* Запитання: Що таке рабство? Чи можливе рабство в сучасному світі в такій формі? Які форми рабства ви знаєте? Які шляхи потрапляння в рабство на Україні? За кордоном?

Важливе місце у виховній роботі займають рольові ігри.

У системі методів активного навчання використовуються моделі навчальної гри, побудовані на методах імітації діяльності, розігруванні ролей, виконання операцій, інсценування, психодрами та соціограми.

1. *Імітаційні ігри.* На занятті імітуються діяльність організації, події, конкретна діяльність людей (проведення наради, обговорення напрямів роботи, нормативних актів, просто бесіда), обстановка, умови, в яких відбувається подія (зал засідань, кабінет). Сценарій імітаційної гри, крім сюжету події, містить опис структури та призначення імітованих об'єктів, документів, нормативних актів, що визначають специфіку імітованої діяльності, та змалювання обставин, за яких відбувається подія.
2. *Операційні ігри.* Вони допомагають відпрацювати виконання конкретних специфічних операцій, наприклад, методику проведення дискусії, бесіди. В операційних

іграх моделюється процес діяльності. Вони проходять в умовах, що імітують реальну обстановку.

3. Метод розігрування ролей. У такій грі відпрацьовується тактика поведінки, дії, виконання функцій, обов'язків конкретної особи. Для проведення гри з виконанням певної ролі розробляється модель-п'єса ситуації. Між учасниками розподіляються ролі з «обов'язковим змістом» у відповідності до проблемної ситуації, винесеної на обговорення.
4. Метод інсценування. Це своєрідний «діловий театр», коли розігруються будь-яка ситуація та поведінка людини за певних обставин. Учасники гри мають мобілізувати весь свій досвід, знання, навички, вжитися в образ певної особи, зрозуміти її роботу, оцінити обставини та правильну лінію поведінки. Головне завдання методу інсценування – навчити учасника гри орієнтуватися в різних обставинах, уміти давати об'єктивну оцінку своєї поведінки, враховувати можливості інших людей, налагоджувати з ними контакти, впливати на їхні інтереси, потреби та діяльність, не застосовуючи формальних атрибутів влади та наказу. Для методу інсценування потрібний сценарій, де описується конкретна ситуація, функції та обов'язки дійових осіб та їх завдання.
5. Психодрама та соціодрама. Навчальні ігри, побудовані на методах психодрами та соціодрами, досить близькі до розігрування ролей і «методу інсценування». Це той самий «театр», але вже соціально-психологічний, в якому відпрацьовується вміння відчувати ситуацію в колективі, оцінити та змінити стан іншої людини, уміти налагодити необхідний контакт.

Підготовка навчальної гри починається з написання сценарію. У його зміст входять: мета заняття, постановка проблеми, обґрунтування постановки завдання, план навчальної гри, загальне змалювання процедури гри, зміст ситуації та характери дійових осіб.

Процедура навчальної гри складається з таких етапів:

1. Підготовка аудиторії, учасників та експертів. Визначається режим роботи, формується основна мета заняття, обґрунтовується постановка проблеми та вибору ситуації. Видаються пакети матеріалів, документів.
2. Ознайомлення учасників гри із ситуацією, вивчення законодавчих актів. Збирається додаткова інформація. За необхідності проводяться консультації учасників гри, між ними допускаються попередні контакти.
3. Процес гри. Від початку гри ніхто не має права втручатись і змінювати її хід. Лише вчитель коригує дії учасників, якщо вони несамохіть змінюють мету гри.
4. Аналіз, обговорення, оцінка результатів. Виступ експертів, обмін думками, обстоювання учасниками гри своїх рішень, висновків, ідей. Констатація досягнутих результатів, пошук помилок, формулювання кінцевих підсумків заняття.

Навчальні ігри використовуються для розвитку творчого мислення, формування практичних навичок та вмінь, тренінгу. Вони дозволяють активізувати увагу та підвищити інтерес до вивчення курсу, загострити сприйняття навчального матеріалів.

Навчальна гра – це певною мірою репетиція діяльності людини. Вона дає можливість „програти” практично кожну конкретну ситуацію в особах, що дозволяє краще зрозуміти психологію людей, їх ставлення до прав людини.

Рольова гра – навчальна гра, в ході якої учасники імітують реальну ситуацію через виконання призначених ролей. Мета рольової гри полягає в набутті досвіду поведінки чи ставлення, а також певних навичок. Кожний учасник повинен знати ідею ролі та мету рольової гри взагалі. Важливо дати групі вийти з ролі по закінченню вправи – сказати кілька слів про почуття, враження чи думки. Рольову гру використовують як найбільш ефективний засіб наочного висвітлення змісту та суті тематики.

Моделююча гра – навчальна гра, в ході якої учасники створюють певні моделі, алгоритми дій. На відміну від попереднього типу, дана гра не вимагає від учасників входу в роль, вона потребує аналізу певної життєвої ситуації чи проблеми та визначення кроків на шляху до її вирішення.

Під час проведення занять із запобігання насильства доречно створювати моделі безпечної поведінки після розгляду конкретних ситуацій.

З метою формування звички співвідносити свої дії з вимогами законів доцільно використовувати рольові ігри різних видів. Вони дозволяють:

1. Адаптуватися у змодельованій ситуації і потім успішніше діяти в реальній ситуації.
2. Застосовувати набуті знання на практиці і виявити рівень їх засвоєння.

Система оцінок учасників гри ґрунтується на таких критеріях:

- a) рівень засвоєння знань з теми;
- б) наявність виконання певних професійних функцій;
- в) ступінь експресивності, артистизму при виконанні рольових функцій;
- г) узгодженість дії учасників.

3. Сприяють формуванню позитивної мотивації до дотримання норм моралі і права, набуттю життєвих умінь, якостей особистості.
4. Створюють оптимальні умови для поглибленого сприйняття та запам'ятовування матеріалу.
5. Розвивають активність, самостійність особистості, творчий підхід до розв'язання ситуацій.

Модель гри:

1. Стадія підготовки гри – діагностика основних елементів:

- a) вибір теми – діагностика вихідної ситуації;
- б) формулювання теми та завдань, прогнозування очікуваних результатів;
- в) визначення структури;
- г) діагностика ігрових якостей майбутніх виконавців рольових функцій;
- г) діагностика об'єктивних обставин, що можуть вплинути на хід гри.

2. Стадія проведення гри:

- a) ознайомлення учасників з вихідною інформацією: викладення педагогом вихідної інформації, постановка навчальних завдань, розподіл ролей;

б) самопідготовка учасників гри: аналіз вихідної інформації, аналіз спеціальної літератури, підготовка до виконання рольових функцій.

3. Проведення гри: виконання учасниками рольових функцій, керування грою, аналіз, підведення підсумків педагогом.

Успіх гри залежить від:

1. Наявності сценарію гри – поетапного, детального опису дій її учасників з викладанням основних положень їх виступів. Сценарій може містити інформацію про основні напрями діяльності, але надавати можливості для індивідуальної творчості. У ньому можуть міститися відомості про засоби непрямого керування ходом гри.
2. Правильно визначених критеріїв ефективності гри.
3. Створення педагогом доброзичливої, відкритої обстановки для забезпечення психологічного контакту та вияву щирих почуттів учасників.
4. Використання педагогом соціального досвіду учасників, мобілізації всіх потенційних можливостей.
5. Створення ситуацій успіху.

Гра «Юридичний хокей». Перед її проведенням учасникам пропонується вивчити рекомендовану літературу з певної теми і підготувати 5–8 запитань чи завдань. Група розподіляється на дві команди, в яких роздаються ролі: нападаючий, захисники, воротар. Команда, яка робить напад і якій випало виступати першою, ставить запитання групі захисту другої команди. Якщо вони відповідають правильно, то їхня команда одержує право ставити запитання, якщо – ні, запитання адресується воротареві. Коли ж і той не знає відповіді – команді гол. Командам нараховуються набрані під час гри бали. Окремим гравцям керівник семінару присуджує додаткові бали за вдало поставлені запитання, а також за правильні відповіді.

«Мозковий штурм» – метод стимулювання ідей усіх учасників стосовно певної теми протягом обмеженого періоду часу.

Після презентації (оголошення та роз'яснення) теми, поняття, проблеми учасникам пропонується висловити свої ідеї, асоціації, коментарі, фрази, пов'язані з даною темою. Для сприяння активності учасників важливо дотримуватись певних правил проведення:

- пропозиції записуються без коментарів та осуду;
- приймаються всі пропозиції;
- присутні не можуть коментувати пропозиції інших;
- заохочення кількості ідей, а не їх якості.

„Мозковий штурм” на тему: „Система захисту прав дитини в Україні”.

Питання:

- Який зв'язок між насильством над дітьми та правами людини?
- Які права дітей порушуються у ситуації насильства?
- Які права забезпечує Конвенція ООН про права дитини?

Можливий варіант підсумку: щоб захистити себе потрібно досконало знати свої права, які містяться і в міжнародних документах, і в законодавчих актах держави.

Перелік ідей використовується в подальшій роботі, яка може проходити у формі дискусії з розподілом пропозицій за категоріями. Даний метод може бути сприятливим початком роботи над новою темою чи проблемою. Він має на меті заохочувати вільне висловлювання ідей та утвердження відчуття відсутності цензурних обмежень.

Аналіз конкретних ситуацій (case study) – метод роботи з реальними життєвими ситуаціями, спрямований на визначення певних проблем, недоліків та пошук шляхів їх уникнення.

Даний метод дає змогу пересвідчитись у реальності існування проблеми, проаналізувати причини її виникнення та визначити можливі шляхи запобігання. Для занять із запобігання торгівлі людьми можна використовувати історії потерпілих, історії звернень на «гарячу лінію». Історії для розгляду мають бути невеликими та містити основну суть проблеми.

Робота в малих групах – обговорення певного питання, в якому бере участь 4–6 учасників з метою вироблення певних рішень, рекомендацій, порад.

До числа ефективних форм організації навчально-виховного процесу в навчальному закладі є групова діяльність. Працюючи в складі групи, учні на власному досвіді переконуються в корисності спільного планування, розподілу обов'язків, спілкування. Вони згуртовуються між собою, привчаються діяти узгоджено, відчуваючи колективну відповідальність за результати спільної діяльності. До групових видів належать парна, бригадна і ланкова навчальна робота. Аналіз підтверджує, що учні, як правило, намагаються сісти за одну парту з тим, з ким цікаво обмінюватися думками, інформацією, ділитися переживаннями. Працюючи поряд, вони дають взаємну оцінку діям і вчинкам один одного, вільно або мимовільно проявляють інтерес до того, як реалізуються навчальні завдання сусідом. Учні не байдуже, як товариш виконує завдання, які його результати. Виявляючи відмінності у способах розв'язання задачі, в отриманих відповідях, учні намагаються з'ясувати, чим пояснюються ці відмінності, ким і де допущена помилка. Ця форма спілкування в ході навчально-виховної діяльності дає можливість учителям включати в активну творчу роботу значну частину класу, організовувати роботу всього колективу, спираючись на найбільш активних учнів, які подають приклад іншим. Відповідаючи на запитання, наводячи різноманітні приклади, самі учні сприяють більш широкому, ґрунтовному аналізу навчального матеріалу. Така спільна творча діяльність являє собою вид колективної роботи, в якій кожний відповідно до своїх здібностей, інтересів, фонду дійових знань може зробити внесок у загальну справу навчання. У колективній творчій роботі, взаємно доповнюючи один одного, учні ґрунтовно вивчають матеріал, глибоко проникаючи в його суть. Розв'язуючи колективні завдання, учні швидко просуваються до поставленої мети. Складнощі, які виникають у пізнавальній діяльності, вирішуються зусиллями всього колективу.

Така форма роботи дає можливість усім учасникам висловлюватись та брати активну участь в обговоренні, а також ближче поспілкуватись. Усі напрацювання малих груп обговорюються пізніше серед усіх членів групи.

Навчання через навчання інших – метод, сутність якого полягає в тому, що об'єкт процесу навчання перетворюється на суб'єкта, виконуючи тимчасово його функції та обов'язки.

Даний метод спрямований на отримання інформації та поширення її серед інших учасників групи. Отримана інформація не читається, а переказується, іноді по декілька разів, таким чином забезпечуючи її краще запам'ятовування. Прикладом застосування даного методу можуть бути ситуації, коли учасники виступають у ролі експертів, радників, консультантів, учителів.

«Криголам» («рухавки», «енерджайзери») – вправи, головна мета яких – створення сприятливої робочої обстановки, знайомство учасників, стимулювання діяльності.

Основне завдання вправ – спонукати до діяльності учасників заходів. «Криголами» також використовують, щоб зняти напруженість та створити атмосферу відвертості та співробітництва. Основні вимоги до таких вправ:

- перевірені та дієві,
- цікаві,
- позитивні і безпечні,
- легкі для розуміння та пояснення,
- короткі (5–10 хв.),
- пов'язані з темою (по можливості).

Тренінг – форма організації пізнавальної діяльності, яка передбачає сплановану послідовність дій, спрямованих на те, щоб допомогти об'єкту діяльності навчитися ефективно виконувати роботу чи завдання.

Для проведення тренінгу необхідно підготувати приміщення: розставити стільці по колу (саме таке розташування стільців дозволяє всім учасникам бачити один одного), підготувати достатню кількість паперу, маркерів, скотч, виділити місце для фліп-чарту (демонстрації, вивішування інформаційних матеріалів, схем і т. д.), після кожної вправи необхідно вивішувати підсумкові дані, щоб учасники бачили результати спільної роботи.

Тренінг краще починати зі знайомства. Слід звернути увагу на той факт, що якщо в один день проводяться різні тренінги різними тренерами, то знайомство з командою варто кожного разу повторювати – це допомагає зблизитись як тренерам, так і команді. За час проведення тренінгів з представниками неурядових організацій, з учнями та студентами було встановлено, що найбільш цікавими для спільного знайомства є такі питання: найприємніші спогади з дитинства, улюблена страва, історія імені, улюблене місце відпочинку, яскраві спогади про відпустку/канікули. Усі учасники тренінгу проговорюють таку фразу: «Мене звати... Моє улюблене місце відпочинку...». Можна запропонувати висловити свої очікування. Дуже важливо, щоб кожен учасник тренінгу відчув, що його присутність позитивно сприймається командою, відчув свою значимість, відчув діловий настрій перед роботою.

Така форма роботи дає можливість усім учасникам висловлюватись та брати активну участь в обговоренні, а також ближче поспілкуватись. Усі напрацювання малих груп обговорюються пізніше серед усіх членів групи.

Наступним етапом є знайомство з темою, планом, цілями й завданнями тренінгу.

Складання плану допоможе тренереві сфокусувати увагу групи на основних проблемних питаннях, розрахувати час проведення різних вправ, уникати перегинів і обговорень, не дотичні теми тренінгу.

Чітко сформульована ціль тренінгу допоможе легко впоратися з інколи досить складними завданнями; конкретно відповісти на те або інше питання, послідовно підійти до вирішення проблеми, направити роботу з командою в потрібне русло.

Визначення конкретних завдань допоможе встановити параметри бажаних результатів, націлити групу на виконання дій, які приведуть до досягнення цілей тренінгу.

Дуже важливим елементом на початку тренінгу є встановлення правил, завдяки яким робота в команді буде більш ефективною, притримуватися часових рамок, уникати конфліктних ситуацій.

Правила тренінгу:

1. Приходити вчасно.
2. Позитивний настрій на роботу.
3. Бути доброзичливими по відношенню до себе та інших (не критикувати).
4. Говорити по черзі (не перебивати).
5. Вкладатися у відведений проміжок часу (не зловживати часом і увагою).
6. Говорити від свого імені.
7. Добровільно брати участь в обговореннях.
8. Дотримуватися принципу конфіденційності.
9. Бути гендерно чуйними.
10. Поважати думку кожного.
11. Бути ввічливими.
12. Бути уважними.
13. Бути собою.

Після закінчення тренінгу (одного з етапів тренінгу) необхідно підбити підсумки, узагальнити отриману інформацію. Поставте учасникам такі запитання: що нового вони дізнались під час тренінгу, що було найбільш важливим, яка інформація була вже знайома, що залишилося незрозумілим, до чого необхідно повернутись. Для отримання конкретної інформації щодо результатів тренінгу можна провести анкетування.

Питання для обговорення:

1. Назвіть ефективні, з Вашої точки зору, форми навчання молоді у сфері захисту прав дитини.
2. Охарактеризуйте активні форми правового виховання.
3. Які основні правила проведення диспуту?
4. Що таке усний журнал?
5. Які види рольових ігор Ви знаєте?
6. Від чого залежить ефективне проведення навчальної чи рольової гри?
7. Охарактеризуйте метод «мозкового штурму»
8. Навіщо потрібні «криголами»?
9. Як провести тренінг?

Список літератури до підрозділу

1. Пособие по образованию в области прав человека с участием молодежи / Брандер П., Гомес Р., Кин Э. и др.; под ред. П. Брандер, Э. Кин, М. Леминер. – Будапешт, Council of Europe, 2002.
2. Запобігання і протидія насильства у сім'ї: Методичні рекомендації для соціальних працівників / За ред. І. Трубавіної. – К.: 2004.
3. Уповноважувальні принципи ведення превентивно-освітньої діяльності із запобігання торгівлі людьми / Ковальчук Л. Г. // Співробітництво держави та громадськості з питань протидії торгівлі людьми : Зб. наук. пр. – К. – Х.: Вид-во НУВС, 2004.
4. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: Навчально-методичний посібник / К.Б. Левченко, О.А. Удалова, І.М. Трубавіна та ін.; заг. ред. К.Б. Левченко та О.А. Удалової. – К.: «ВЕРСО-04», 2005.
5. Права людини: методичні рекомендації для вчителів загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв. – К.: Укр.. правнича фундація, 1996.
6. Brander P., Cardenas C., Gomes R. and others. All different – All equal: Education pack. – Budapest : European Youth Center, 1995.

3.2. Загальні методичні рекомендації до проведення занять із запобігання порушенням прав дитини

Основні поняття підрозділу: позитивне спрямування, інтегровані уроки, наочність, репродуктивно-пошуковий шлях засвоєння матеріалу, проблемне завдання, атмосфера довіри, тренінгові методики, принцип креативності та індивідуального підходу, випереджуюче домашнє завдання.

Навчальний заклад має залучати і заохочувати батьків та інших членів суспільства до участі в усіх заходах. Тому, поза сумнівом, бажано організувати спільну роботу школи з неурядовими організаціями, які надаватимуть інформацію, рекомендації з вивчення прецедентів і досвіду з «перших рук», зокрема, стосовно успішних акцій на захист прав людини.

Викладання і вивчення тем із запобігання порушенням прав дітей мусять мати позитивне спрямування. Численні приклади порушення прав людини і нехтування ними можуть породити в учнів відчуття зневіри та безсилля, а тому необхідно акцентувати увагу учнів на успіхах і прогресові у справі забезпечення основних прав людини. Для цього необхідно добирати історії для розгляду в класі з позитивним завершенням, де людям удалося уникнути небезпеки, злочинці покарані або ті, хто постраждав, отримали необхідну допомогу і повернулися до звичного життя.

Під час добору матеріалу необхідно пам'ятати, що головна мета – інформувати, давати необхідні знання для подальшого їх опрацювання до рівня умінь та навичок та фор-

мувати уявлення про свої обов'язки і права, а також можливості їх захисту. Інформація не повинна мати „заклякувальний” характер.

Учителю слід під час занять принагідно використовувати повідомлення преси, радіо, телебачення тощо і підходити до аналізу подій невимушено і неформально. Це стане додатковим засобом освіти і викличе довіру до вчителя, який має власну точку зору.

Підготовка навчально-виховного заходу передбачає проектування діяльності учнів і повинна бути спрямована на засвоєння ними педагогічно адаптованого соціального досвіду та визначення варіантів проведення заняття.

З різноманітних форм та методів роботи вчитель обирає ті, що найбільш відповідають меті, завданням і особливостям занять, їх місцю в навчальному плані та відведеному часу.

Важливим є проведення інтегрованих уроків, їх можна проводити за темами з історії, правознавства, географії, іноземних мов тощо.

При доборі адекватних форм та методів необхідно пам'ятати про практичну спрямованість занять – після вивчення теми учні мають у житті слідувати моделям безпечної поведінки.

Учитель повинен широко використовувати наочність. Візуальність посилює і зосереджує увагу учнів. Психологи дійшли висновку, що 90% усіх знань людина отримує за допомогою зору, 9% – за допомогою слуху і 1% – на дотик. Серед роздаткових матеріалів можуть бути будь-які схеми чи таблиці, які ви знайдете в підручнику або розробите для цього курсу, також це різноманітні бланки, тексти та картки для виконання завдань.

Також 90% знань людина засвоює у процесі навчання інших. Тому важливо готувати завдання, де б учні виступали в ролі консультантів, експертів, вчителів тощо.

Відеоматеріали з даної проблеми допомагають розвивати пізнавальний інтерес та сприяють кращому засвоєнню матеріалу. На сьогоднішній день є низка фільмів, які можна використовувати в ході висвітлення теми запобігання торгівлі людьми. Серед них слід визначити навчальний відеододаток «Запобігання торгівлі людьми»; документальні: «Замки на піску», «Куплені та продані», «У пошуках втраченого щастя», «Український експорт», «Жертви мовчання»; художньо-публіцистичним фільм «Жертва»; художні фільми: «Якщо я не повернусь», «Ліля назавжди».

Такі матеріали можна отримати в обласних чи районних управліннях освіти і науки, управліннях у справах сім'ї, дітей та молоді або в неурядових організаціях, що працюють у даному напрямі.

Кращі умови для творчої діяльності створює пошуковий або репродуктивно-пошуковий шлях засвоєння матеріалу. Якщо вчитель ставить учням запитання, які примушують їх мислити, він ставить їх в активну позицію. У цій ситуації учні, спираючись на раніше отримані знання, конструюють відповіді, висловлюють свої припущення, вступають у полеміку, в ході якої зіставляються різні точки зору, різні підходи до аналізу матеріалу. Ця спільна діяльність допомагає їм краще засвоїти суть і пізнати закономірності явищ, які розглядаються. При евристичній бесіді гіпотези одних, доведення й аргументи інших, уточнення третіх, загальні висновки і формулювання четвертих дозволяють учням у найбільш короткий час розібратись у навчальному матеріалі. Для стимулювання проце-

су мислення слід ставити відкриті запитання, що вимагають повної та розгорнутої відповіді. Такі запитання найчастіше розпочинаються із слова «як». Слід уникати запитань, на які можна відповісти «так» або «ні». Заохочуйте всіх учнів до відповіді на запитання та висловлення своїх ідей.

Пізнавальна активність учнів також росте, якщо матеріал викладати не у вигляді готових висновків, а ставлячи проблему або вивчаючи конкретну ситуацію. Невід'ємною складовою проблемної ситуації є проблемне завдання, яке ставиться перед викладом матеріалу. У процесі заняття учням пропонуються логічні запитання. Такі ситуації можуть бути заплановані заздалегідь або виникати спонтанно.

Педагогічний процес значною мірою зумовлюється змістовими характеристиками освітніх предметів, які сприяють оволодінню системою знань про людину та суспільство, про права людини; знань, які формують усвідомлення свого місця як громадянина, норм спілкування та взаємодії. Особлива роль тут належить предметам соціально-гуманітарного циклу, а саме: історії, географії, правознавству, суспільствознавству, літературі – як українській, так і світовій.

Необхідно враховувати, що процес викладання теми запобігання насильству часом пов'язаний з вельми делікатними моментами і стосується найінтимніших сторін життя, тому для кращого сприйняття та засвоєння матеріалу важливо створити атмосферу довіри для вільного обміну думками та активної роботи над розв'язанням проблемних ситуацій. Одним із засобів може слугувати встановлення правил поведінки для внутрішнього користування. Важливо, щоб правила поширювалися як на учнів, так і на вчителя.

Демонструйте увагу до всіх учнів та стимулюйте їх брати активну участь у роботі.

Слід бути дуже обережним в оцінці, оскільки часто оцінюють не так знання школяра, як його судження, що може негативно вплинути на бажання учнів висловлювати свою точку зору, брати участь у дискусіях та обговореннях. Для визначення оцінки можна практикувати тести в довільній формі.

Не зайве запрошувати на уроки фахівців, що мають безпосереднє відношення до захисту прав людини або дітей – працівників неурядових організацій, реабілітаційних центрів, соціальних працівників, суддів, адвокатів, працівників правоохоронних органів тощо.

Оскільки дана тематика ще не посіла належного місця серед шкільних предметів, важливо вказувати на необхідність розповсюджувати отриману інформацію серед своїх ровесників та членів сім'ї.

Організація самостійної роботи учнів посідає чільне місце в навчальному процесі і є одним з головних способів оволодіння знаннями. Учням пропонується написати опорний конспект лекції, конспектувати навчальну та довідкову літературу. Для розв'язання проблемної ситуації можна запропонувати підібрати та проаналізувати міжнародні та національні законодавчі акти, фактичний або статистичний матеріал.

У міру можливості бажано відволікати учнів від звичного «навчального» оточення. Для цього необхідно знайти таке приміщення, яке дозволяє облаштувати інший тип класної кімнати: без столів (або зсунути столи так, щоб у кімнаті утворювався простір), стільці

можна розташувати по колу – так, щоб кожен учень мав змогу всіх бачити і спілкуватися з усіма учасниками занять. Учні почуватимуться вільніше в оточенні, що не нагадує про обов'язковість навчання.

За наявності в класі до 20 учнів бажано використовувати більше тренінгових активних методик. Якщо клас більший, можна проводити роботу в групах. Це полегшить і сприйняття та засвоєння матеріалу дітьми, і роботу викладача.

Для багатьох завдань будуть необхідні: дошка або ще краще – настінний великий блокнот, (фліп-чарт, «біла дошка», на якій можна писати маркером), журнали та газети (для складання колажу), клей, ножиці, маркери, кольорові олівці.

Готуючи завдання, важливо пам'ятати про принцип креативності та індивідуального підходу, тому слід продумувати декілька варіантів з урахуванням можливості проявити свої творчі здібності кожного учня.

Виконувати самостійні завдання в класі учням можна дозволити у зручному для них місці: біля вікна, за партою, на підлозі тощо.

Контролювати виконання учнями завдань або перевіряти ці завдання можна таким чином:

- якщо завдання виконувалося в групі, один або декілька її учасників можуть представити результати роботи, написавши або намалювавши їх на дошці/аркуші для фліп-чарта, можливе інсценування деяких завдань;
- після виконання завдання – бажано проводити короткий аналіз того, що відбулося.

Пропонуємо схему такого аналізу.

1. Аналіз та оцінка:

- короткий огляд ходу вправи;
- як розподілялось завдання та як проходила спільна робота;
- чи всі брали участь у роботі;
- чи всі відчували свою причетність до спільної справи;
- обговорити проблему;
- уроки, винесені з виконаної вправи (поставити запитання).

2. Поставити запитання про таке:

- що відбулося під час гри;
- що учасники дізналися про самих себе;
- що вони дізнались про проблеми, яким була присвячена гра;
- як вони можуть використовувати нові знання в майбутньому.

Для того щоб учні мали попереднє уявлення про тему уроку та могли більш активно брати участь у дискусіях та обговореннях, ставити запитання для уточнення, рекомендуємо впроваджувати випереджуваче домашнє завдання. Це означає, що після кожної вивченої теми, учні отримують інформацію про наступну тему, яку їм потрібно засвоїти. Ця інформація може подаватися у формі завдань, схем, таблиць, декількох сторінок тексту, з якими вони повинні ознайомитися до наступного уроку.

Ефективність навчально-виховної діяльності залежить і від цілеспрямованого керівництва педагогічним процесом. Схематично структуру педагогічного процесу можна зобразити таким чином:

Процес викладання	Процес формування знань
<p>1. Дидактичне проектування навчання:</p> <ul style="list-style-type: none"> • діагностика; • прогнозування; • конкретизація мети, завдань (на конкретному уроці – це очікувана якість діяльності учня, рівень засвоєння знань); • конкретизація змісту навчання; • визначення методів, засобів, форм навчання. <p>2. Організація дидактичного процесу, під час якого відбувається засвоєння учнями змісту освіти: формування творчого ставлення до набуття знань;</p> <ul style="list-style-type: none"> • організація сприйняття; • організація усвідомлення; • організація закріплення, організація застосування знань. <p>3. Контроль і оцінка результатів навчання, корекція процесу навчання.</p>	<p>1. Уточнення можливостей учня, мотивів його діяльності та поведінки, інтересів і нахилів, рівня підготовки учнів.</p> <p>2. Усвідомлення учнями навчальної мети, завдань, формування внутрішнього настрою на успішне навчання.</p> <p>3. Сприйняття навчального матеріалу (розгляд, прослуховування, читання, спостереження тощо. Результат – уявлення).</p> <p>4. Усвідомлення (аналіз, синтез, порівняння, зіставлення, абстрагування, конкретизація, аргументація, класифікація, узагальнення виділення головного тощо. Результат – вироблення понять, узагальнених уявлень про сутність явищ або предметів).</p> <p>5. Закріплення знань.</p> <p>6. Застосування знань, формування умінь, навичок.</p> <p>7. Відповідність навчальної і виховної мети уроку, зазначених у плані, змісту та соціально-правової спрямованості програмового матеріалу; забезпечення зв'язку матеріалу, що вивчається, з життям, сучасністю; наявність міжпредметних зв'язків; ефективність використання наочних посібників, технічних засобів навчання; забезпечення вчителем активізації розумової діяльності учнів, розвитку їх самостійності і творчої ініціативи в процесі навчання; застосування способів і форм індивідуальної роботи з учнями, елементів диференційованого навчання.</p>

При проведенні правово-виховної роботи необхідно підкреслити, що насильство – одне з фундаментальних порушень прав людини, наводити конкретні статистичні дані щодо проявів порушення прав та експлуатації дитини:

- ілюструвати дані прикладами (відеофільм, періодична преса) дискримінації, насильства, торгівлі людьми в Україні;

- крім законів та постанов, наводити приклади про факти насильства та експлуатації, порушення прав дитини;
- проводити аналіз факторів, які впливають на різні вияви порушення прав дитини в Україні та в різних регіонах планети як одну з причин порушення прав людини й основних свобод;
- розкривати роль спеціальних органів в Україні, які мають забезпечувати дотримання прав людини.

Звернути увагу та озброїти учнів, студентів спеціальними знаннями, такими як:

- порядок звернення за захистом до органів державної виконавчої влади, міліції та прокуратури;
- порядок звернення за судовим захистом;
- використання правової допомоги адвоката, звернення до засобів масової інформації, неурядових організацій;
- звернення за захистом до міжнародних організацій.

Питання для обговорення:

1. Перерахуйте головні принципи добору матеріалу та викладання тем із запобігання порушенням прав людини
2. Які форми контролю знань доречно використовувати при вивченні тем із запобігання порушенням прав людини?
3. Чому важливий аналіз проведених вправ?
4. Що таке випереджуюче домашнє завдання і як використовується у навчальному процесі?
5. Чому при викладанні тем із запобігання порушення прав людини важливо використовувати принцип креативності та змінювати звичне «навчальне» оточення?

Список літератури до підрозділу

1. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посіб. / К.Б. Левченко, О.А. Удалова, І.М. Трубавіна та ін.; заг. ред. К.Б. Левченко та О.А. Удалової. – К. : «ВЕРСО-04», 2005.
2. Права людини : методичні рекомендації для вчителів загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв. – К. : Укр. правнича фундація, 1996.
3. Компас: пособие по образованию в области прав человека с участием молодежи / [Брандер П., Гомес Р., Кин Э., Леминер М. и др.]; п/общ ред.: П. Брандер, Э. Кин, М. Леминер. – Будапешт, Council of Europe, 2002.
4. Тейлор М. Європейська конвенція з прав людини: відправні пункти : матеріали для вчителів / М.Тейлор. – К.: Департамент управління документальною інформацією, 2002.
5. Троцько Г. В. Правове виховання молоді : метод. рек. / Г.В. Троцько, І.М.Трубавіна. – Х.: ХДПУ, 1996.

3.3. Професійне вдосконалення педагогічних кадрів з питань захисту дітей від насильства та експлуатації

Основні поняття підрозділу: кваліфікація педагогічних кадрів, методи та форми підвищення кваліфікації, методична робота, інформаційне забезпечення підвищення кваліфікації.

У національній доктрині розвитку освіти України визначається державна політика в галузі освіти. Особливу увагу в ній приділено активізації методичної роботи закладів освіти усіх типів і форм власності, підкреслюється значення методичного супроводу для професійного зростання педагогічних кадрів, підвищення їх кваліфікації.

Необхідність спеціальної методичної роботи щодо підвищення кваліфікації фахівців – суб'єктів захисту дітей від жорстокого поводження зумовлена:

- складністю проблеми, її недостатньою розробленістю в аспекті теорії та практики роботи;
- значною кількістю суб'єктів захисту, які повинні оперативно і тісно взаємодіяти між собою, що не характерно для інших напрямів їх роботи;
- особливостями професійної етики щодо розв'язання на практиці проблем захисту дітей від насильства та експлуатації;
- постійним оновленням нормативної бази з проблеми, що зумовлює необхідність постійного пошуку форм практичної роботи щодо її реалізації;
- відсутністю єдиної концепції роботи щодо захисту дітей, що ускладнює взаємодію;
- мультидисциплінарним характером проблеми, що вимагає опанування знань із суміжних професій (юридичних – педагогами і педагогічних – правоохоронцями);
- поєднання зусиль державних установ та НДО, окремих осіб – суб'єктів захисту дітей.

Ці аспекти вимагають обґрунтування сутності, концепції, змісту, форм, особливостей організації методичної роботи щодо захисту дітей від жорстокого поводження в системі такого захисту в Україні.

Методична робота – це цілісна система взаємопов'язаних дій і заходів, яка ґрунтується на досягненнях науки, передового досвіду й конкретному аналізі роботи фахівців і спрямована на всебічне підвищення професійної майстерності кожного спеціаліста, на збагачення й розвиток творчого потенціалу колективу установи, а в результаті – на підвищення якості надання соціальних послуг, захисту прав дітей.

У закладах освіти склалась певна система науково-методичної роботи, яка включає масові, групові та індивідуальні форми. Масові форми: цільові семінари, практикуми, педагогічні читання, науково-практичні конференції, симпозіуми та ін. Групові форми: педагогічні та вчені ради, методичні об'єднання, творчі групи, школи передового педагогічного досвіду, педагогічної майстерності, практикуми та ін. Індивідуальні форми роботи – самоосвіта, наставництво, стажування, наукові дослідження та ін.

Замість об'єднань також можуть бути створені постійно діючі психолого-педагогічні семінари для всіх або окремого фаху педагогів з найбільш важливих питань навчально-виховного процесу, а також семінари-практикуми з педагогами і вихователями різних категорій, творчі групи щодо впровадження в практику роботи передового педагогічного досвіду, досягнень психолого-педагогічної науки.

Для удосконалення науково-теоретичної підготовки замість методичних об'єднань у навчальному закладі можуть організовуватись динамічні групи педагогів як одного, так і різних предметів, які працюють не за фахом, а за тематичним, проблемним принципом і об'єднують зусилля вчителів суспільно-гуманітарних, природничо-математичних та інших дисциплін для розкриття суті та шляхів розв'язання таких актуальних проблем, як експлуатація дітей та торгівля людьми.

На рівні середньої школи, вищих навчальних закладів вивчення цих явищ та заходів щодо запобігання їм повинно бути введено до навчальних програм, курсів з таких дисциплін, як «Правознавство», «Основи безпеки життєдіяльності», «Трудове навчання», «Основи економіки», «Основи вибору професії», «Людина і суспільство» та ін.

Оптимальний вибір варіанта змісту й організаційних форм науково-методичної роботи забезпечується:

- аналізом стану педагогічних та вчених нарад, навчально-виховного процесу з проблеми порушення прав людини, запобігання насильству та експлуатації дітей;
- вивченням науково-педагогічної літератури з проблеми, освоєнням наукової методики;
- поглибленням вивчення теорії, методики, виховання та викладання окремих предметів, спецкурсів з проблеми запобігання порушення прав дитини;
- здійсненням заходів щодо створення та інтегрування в педагогічну практику досягнень науки та передового педагогічного досвіду;
- організацією дослідницько-експериментальної роботи; розробленням моделей, схем, рекомендацій, порад щодо впровадження в практику досягнень науки;
- систематичним вивченням стану та якості знань учнів, студентів з проблеми запобігання порушенням прав людини; діагностикою ціннісних орієнтацій учнівської та студентської молоді.

У плані роботи методичного об'єднання орієнтовно можуть бути заплановані такі види діяльності:

- засідання, присвячені обговоренню змісту програм спецкурсів, навчально-методичних посібників з проблем захисту прав дитини, запобігання насильству і експлуатації;
- вивчення законодавчих актів, нормативних документів, інструкцій, наказів, обговорення науково-методичної літератури, що відображають проблему порушення прав людини, сучасну роботу;

- проведення відкритих уроків, виховних заходів і взаємовідвідування різних форм навчально-виховної діяльності;
- вивчення та пропагування педагогічного досвіду;
- підготовка сценаріїв, рефератів, уроків, лекцій та ін. для використання в навчально-виховній роботі з учнями, студентами;
- розроблення методик щодо вивчення та прогнозування морально-ціннісних орієнтацій учнів, студентів;
- обговорення та затвердження тем наукових досліджень, експериментально-дослідницької діяльності;
- обговорення та затвердження планів діяльності експериментально-дослідних майданчиків, творчих груп наукових досліджень, методик, передових технологій навчання і виховання з проблем захисту прав людини.

З метою удосконалення методичної роботи з педагогічними працівниками навчальних закладів необхідно розглянути її принципи та функції, визначити параметри основних її форм, сформулювати основні критерії методичної роботи та вимоги до її організації, а також визначити головні завдання таких масових форм методичної роботи, як педагогічні читання, науково-практичні конференції, семінари, школи передового педагогічного досвіду та інші, розглянути основні вимоги до організації роботи педагогічних колективів над єдиною науково-методичною темою (проблемою), визначити провідні аспекти передового педагогічного досвіду, звернути увагу на питання моделювання передового педагогічного досвіду та впровадження його в практику навчально-виховної роботи.

Проблема захисту прав дітей вимагає розв'язання в системі методичної роботи таких завдань:

- Інформаційне забезпечення навчальних закладів з проблем захисту прав дітей;
- Сприяння виробленню у педагогічних працівників, лікарів, юристів тощо умінь і навичок самостійної роботи з метою безперервного підвищення своєї кваліфікації і вдосконалення професійної майстерності.
- Всебічний розвиток творчих здібностей фахівців, формування у них умінь науково-дослідницької роботи, зацікавленості в захисті прав дитини;
- Удосконалення методологічної підготовки кадрів на основі розкриття проблеми захисту, що реалізує ідею педагогізації, соціальної дії, підвищення якості підготовки.
- Формування вміння аналізувати та проводити дослідження в соціально-педагогічній роботі щодо захисту прав дітей;

Інформаційне забезпечення роботи в сфері захисту прав дітей від жорстокого поводження передбачає надання інформації працівникам-суб'єктам щодо:

1. сутності масштабів, причин проблеми, особливостей її прояву в дитячому колективі, установі, сім'ї;
2. нормативного забезпечення щодо розв'язання проблеми;
3. теоретико-методологічного обґрунтування розв'язання проблеми;
4. методик і технологій роботи з питань щодо захисту прав дітей;

5. оцінки ефективності роботи (установи, працівника, системи).

Формами інформаційного забезпечення можуть бути:

- друковані матеріали (підручники, посібники, методичні розробки, публікації в періодичних виданнях);
- комп'ютерні продукти;
- нормативно-розпорядчі документи;
- семінари, курси, тренінги, засідання науково-методичних, педагогічних рад, збори, „круглі столи“;
- обмін досвідом, робочі поїздки, виїзні заняття.

Сучасне розуміння суті методичної роботи потребує широкого розгляду її функцій, які умовно можна розділити (за М.М. Поташником) на три групи:

1. стосовно конкретного фахівця;
2. професійного колективу;
3. широкої системи неперервної освіти, педагогічної науки, досвіду фахівців інших установ.

Конкретизуємо їх щодо нашої проблеми.

Перша група функцій головним інтегративним результатом методичної роботи щодо конкретного фахівця передбачає формування його (її) індивідуальної, авторської, високоефективної системи професійної діяльності (професійних знань, вмінь, цінностей, мотивів).

Тому методична робота має бути спрямована на:

- збагачення фахових, методичних, педагогічних, правових, медичних, психологічних знань щодо сутності, значення і технологій захисту прав дітей на своїй посаді, у своїй установі;
- розвиток світогляду фахівців, ціннісних орієнтирів, що відповідає ідеям захисту дітей (установка на демократизацію, гуманізацію, використання суб'єктивного досвіду);
- розвиток соціальних мотивів та мотивів творчої діяльності фахівців;
- розвиток демократичного, критичного мислення, вмінь суб'єкт-суб'єктивного професійного спілкування;
- розвиток фахової майстерності.

До другої групи функцій відносимо методичну роботу, яка спрямована на цілісний колектив:

- консолідація колективу як колективу односторонців;
- вироблення єдиної професійної позиції, спільних цінностей щодо розуміння дій захисту прав дітей;
- організація діагностики й самодіагностики реалізації прав, свобод, інтересів дітей, ресурсів дитячих колективів, сім'ї, професійних можливостей, потреб і запитів фахівців щодо розуміння захисту прав дітей;
- контроль і аналіз конкретного заходу із захисту дитини і його результатів;
- виявлення, узагальнення й поширення педагогічного, юридичного, медичного тощо досвіду, обмін цінними методичними знахідками;

- стимулювання групової творчості та ініціативи членів професійного колективу;
- залучення колективу до науково-дослідницької, експериментальної роботи, цілеспрямованого створення нового досвіду своєї установи щодо захисту прав дітей.

Третя група функцій методичної роботи, у свою чергу, має відношення і до кожного фахівця зокрема, і до колективу взагалі, її особливість полягає в тому, що функції, які в неї входять, забезпечують посередництво між установою та іншими структурами, сім'єю дитини. Це такі функції, як:

- творче осмислення соціального замовлення, нових нормативних актів і документів щодо захисту дітей, доведення їх змісту до свідомості кожного фахівця;
- апробація, адаптація та впровадження досягнень і досвіду захисту дітей, набутих іншими установами; профілактика типових для всіх установ труднощів і недоліків у професійній діяльності;
- впровадження й використання концепцій кризового втручання і «допомоги для самопомоги», їх ефективності, умов застосування;
- поширення за рамки установи передового досвіду захисту дітей від жорстокого поводження, досягнутого даним колективом.

На основі цих функцій формується зміст методичної роботи щодо захисту прав дітей, в якому можна чітко виділити кілька напрямів:

1. Методологічна та теоретична підготовка. Вона спрямована на усвідомлення фахівцями необхідності захисту прав дітей з огляду на соціально-економічні зміни у суспільстві, проблеми, які складають соціально-філософську базу функціонування установ для дітей в державі, осмислення й вивчення основних положень важливих нормативних документів в галузі прав дітей. Кінцевим результатом методологічної підготовки фахівців є перетворення набутих методологічних та теоретичних знань в активну життєву позицію, дієвий інструмент у вирішенні професійних завдань.

2. Професійна підготовка фахівців щодо захисту прав дітей. Здійснення успішної діяльності передбачає постійне поновлення наукових знань відносно дій в певній установі, посади. Повна поінформованість фахівця щодо сутності та основних напрямів захисту дітей, що передбачається певною посадою, широка наукова ерудиція є винятково важливими факторами ефективності навчання. Педагогічна підготовка, різнобічна професійна компетентність учителя вимагає глибоких знань і професійних умінь у галузі педагогіки і теорії виховання. Загально-педагогічна підготовка в методичній роботі є системоутворюючим фактором, який обумовлює весь зміст підвищення кваліфікації педагогічних працівників щодо впровадження особистісно орієнтованого навчання.

3. Психологічна підготовка. Нинішній стан психологічної грамотності фахівців щодо захисту дітей переконує в тому, що цей напрям змісту методичної роботи потребує особливо підвищеної уваги. Фахівцям досить часто бракує знань особливостей психічного і фізичного розвитку дітей певного віку, вікової і соціальної психології навчання й виховання, які повинні бути враховані в захисті дітей як основа їх мож-

ливого суб'єктного досвіду. Досить часто це призводить до виникнення конфліктних ситуацій, які згубно позначаються на психологічному стані окремих індивідів або й цілих дитячих колективів, ведуть до дискредитації ідеї захисту прав дітей. Тому зміст методичної роботи з цього питання спрямовується на формування у працівників, які захищають дітей, психологічної готовності до осмисленого, наукового впровадження ідей прав дітей у процес професійної діяльності.

4. Загальнокультурна підготовка. Будь-яка соціально-педагогічна технологія будується на міцній основі загальної культури працівника. Чим вищий загальнокультурний рівень фахівця, різнобічніші інтереси, тим краще він опановує нові знання, ідеї, тим ширші його фахові можливості. Розвиток загальнокультурного рівня передбачає з одного боку підвищення культури професійного спілкування на суб'єкт-суб'єктних засадах, а з іншого – включення фахівців в активне духовне життя. Провідна роль організації роботи в цих напрямках належить формуванню в педагогів ціннісних орієнтирів, які є відправною точкою виховання молоді. Тому вплив на рівень і зміст загальної культури фахівців – це важливий напрям не лише з педагогічної, але й з суспільної точки зору.

5. Загально-технічна підготовка. Високий рівень матеріально-технічної оснащеності сучасних установ, впровадження в професійну діяльність нових інформаційних технологій, комп'ютерної техніки тощо дозволяють враховувати особливості, досвід і запити кожної дитини, що, однак, вимагає від фахівця високої технічної грамотності. Комп'ютерний всеобуч повинен зайняти своє місце і в системі методичної роботи щодо захисту дітей від жорстокого поводження.

6. Правова підготовка. Захист прав дітей вимагає знання ознак порушень, вміння їх розпізнавати, задокументувати, звернутися по допомогу у відповідні служби тощо. До того ж необхідні знання з проблем опіки і піклування, відповідальності батьків, педагогічних працівників, дітей з проблеми, несудового захисту прав дітей та ін.

7. Методична підготовка. Вирішення проблеми вимагає від фахівців знання основ першої допомоги дітям, які потерпіли від насильства, звертання в заклади охорони здоров'я разом з дітьми, елементарних знань про ознаки фізичного насильства, прояви наслідків жорстокого поводження тощо.

Таким чином, змістом методичної роботи щодо захисту прав дітей є комплекс методологічних, педагогічних, медичних, культурологічних проблем, які висуваються й розв'язуються шляхом участі фахівців у практичній діяльності, спрямованій на підвищення їх професіоналізму в цьому напрямку.

У процесі підвищення кваліфікації необхідно практикувати такі напрями методичної роботи: інструктивно-методичне навчання та індивідуальне консультування педагогічних працівників навчальних закладів, спрямовані на осмислення, відбір оптимальних методів морально-правового виховання учнівської та студентської молоді; засідання методичних об'єднань з проблеми „Навчально-виховна робота щодо попередження насильства і експлуатації дітей”, де повинні визначатися і обґрунтовуватись основні педагогічні умови формування поведінкових традицій; обговорення вихідних характеристик морально-правової вихованості учнів і студентів; визначення шляхів попередження торгівлі людьми; постійно діюча школа передового досвіду; спецсеминари

„Насильство як соціальне явище: педагогічні технології” для оволодіння нетрадиційними формами та методами навчально-виховної діяльності; забезпечення пакетом документів та методик для оцінювання рівня морально-правового розвитку і методик організації навчально-виховної діяльності з учнями та студентами.

Важливе значення в організації системи методичної роботи щодо захисту прав дітей має дотримання основних вимог, які забезпечують ефективність її функціонування. Вони передбачають оптимальне для певних категорій і окремих фахівців визначення змісту методичної роботи, її системності і систематичності, науковості, оперативності і мобільності, наступності і перспективності, цілісності структурних формувань методичної роботи; диференціацію у виборі її форм і змісту; забезпечення високопрофесійного рівня управління; залучення до постійного професійного самовдосконалення всіх учасників роботи; налагодження системи інформаційного забезпечення та системи зворотніх зв'язків.

Окремою умовою стає співпраця в науково-методичному плані з неурядовими та міжнародними організаціями і фондами, які надають технічну допомогу суб'єктам захисту: навчають своїм технологіям роботи, передають досвід роботи.

Специфіка організації методичної роботи щодо захисту прав дітей виявляється у різних організаційних умовах праці, матеріально-технічному забезпеченні цього процесу, складі фахівців, можливостях самоосвіти, забезпеченні індивідуального підходу до вибору змісту і форм методичної роботи, задоволенні освітніх потреб спеціалістів, науково-обґрунтованому і організованому управлінні процесом підвищення професійного рівня фахівців.

З огляду на загальну мету, завдання, принципи методичної роботи, зміст, форми її здійснення організаційні структури методичної роботи державних установ – суб'єктів захисту не мають істотних відмінностей.

Таким чином, методична робота щодо захисту прав дітей може будуватися через адаптивну організаційну структуру, яка дозволяє здійснювати розподіл організації по горизонталі на широкі блоки, які у свою чергу відповідають стратегії системи захисту. При цьому керівники мають можливість за необхідності здійснювати подальший поділ на дрібніші організаційні підрозділи, що дасть можливість більш ефективно використовувати спеціалізацію та запобігати перевантаженню фахівців, сприятиме переведенню стосунків між установами у площину співробітництва.

Методична робота, спрямована на підготовку педагогічних працівників з проблем запобігання порушення прав дитини, повинна містити ґрунтовний матеріал для проведення просвітницької діяльності з дітьми та молоддю, забезпечувати доступність інформації та матеріалів міжнародного і державного законодавства України щодо дискримінації дітей, торгівлі людьми, сприяти ефективнішому використанню підростаючим поколінням правової системи для захисту власних прав.

Навчальні заклади значну увагу повинні приділяти формуванню індивідуальності, стилю життя юнака, дівчини, осмисленню свободи вибору, дій і намірів, подоланню асоціальних проявів серед підлітків.

Питання для обговорення:

1. Які види діяльності для вдосконалення педагогічних кадрів може забезпечити методичне об'єднання?
2. За яким принципом і на які групи розподіляє функції методичної роботи в сфері захисту дітей М.М.Поташник?
3. Які напрями має зміст методичної роботи щодо захисту дітей від жорстокого поводження?
4. Проаналізуйте основні вимоги, що забезпечують ефективність методичної роботи щодо захисту дітей від жорстокого поводження.
5. Яке місце в методичній роботі щодо захисту дітей від жорстокого поводження посідає співпраця з неурядовими організаціями?
6. В чому полягає специфіка організації методичної роботи щодо захисту прав дітей?

Список літератури до підрозділу

1. Проблеми освіти : Наук.-метод. зб. / Кол. авт.; наук.-метод. центр вищої освіти. – К., 2006. – Спец. вип.
2. Соціальна профілактика торгівлі людьми: навчально-методичний посібник / за ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. – К. : Держсоцслужба, 2005.
3. Ковальчук Л. Г. Уповноважувальні принципи ведення превентивно-освітньої діяльності із запобігання торгівлі людьми / Л.Г. Ковальчук // Співробітництво держави та громадськості з питань протидії торгівлі людьми : зб. наук. пр. – К. – Х. : Вид-во НУВС, 2004.
4. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посіб. / [К.Б. Левченко, О.А. Удалова, І.М. Трубавіна та ін.]; заг. ред. К.Б. Левченко та О.А. Удалової. – К. : «ВЕРСО-04», 2005.

3.4. Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з сім'єю

Основні поняття підрозділу: соціалізація, соціально-педагогічна робота з сім'єю, сім'я, асоціальна сім'я, конфліктна сім'я, неблагополучна сім'я, типологія неблагополучних сімей, сім'я у кризовому стані, взаємини між членами сім'ї, соціальне інспектування, соціальне обслуговування сім'ї, соціальний супровід сім'ї.

Перетворення людського індивіда (як представника *homo sapiens*) в особистість відбувається в процесі соціалізації. Сутність соціалізації полягає в тому, що вона формує людину як члена того суспільства до якого він належить. Процес входження дитини в соціальне середовище під керівництвом дорослої людини називається вихованням. У процесі соціалізації дітей в основному формуються мотиви їх поведінки. Ввинятково важливим інститутом соціалізації є сім'я. На соціалізацію дитини особливо впливає характер її стосунків з батьками, що лише частково зумовлюється їх соціальним становищем.

Соціалізація – процес засвоєння індивідом знань, досвіду, норм і цінностей, включення його до системи соціальних зв'язків і відносин, необхідних для його становлення і життєдіяльності в цьому суспільстві.

Поняття „соціалізація” виникло в західній соціології наприкінці XIX ст. з метою позначення основного механізму взаємодії людини з іншою людиною, із суспільством у цілому. Таким механізмом вважалося соціальне наслідування, що регулювалося суспільством через систему освіти і виховання, сім'ю та громадську думку.

У процесі розвитку наук про людину сформулювалась сукупність поглядів на соціалізацію, що об'єднує такі ідеї: про нерозривний зв'язок з освітою та вихованням; про зв'язок соціалізації з адаптивним процесом; про соціальні контакти як одну із змістовних сторін соціалізації.

У контексті цих ідей соціалізація розглядається як набуття людьми соціального досвіду та ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей.

Соціалізація є одним із провідних процесів формування особистості. У цьому процесі вирішальну роль відіграє сім'я. Дослідники, аналізуючи психологічні механізми соціалізації, виділяють серед них такі: засвоєння знань, умінь, навичок (О. Л. Леонтьєв); імітація, ідентифікація, керівництво, а при засвоєнні системи предметної культури – навіювання, адаптація, імітація, приклад та ін. (Б.Д. Паригін).

Мета соціалізації – оволодіти досвідом старших, зрозуміти своє покликання, самостійно знайти шляхи найефективнішого самовизначення в суспільстві.

Сім'я допомагає дитині наступним чином:

1. Дає відчуття належності до певної групи (можливість ідентифікуватися з нею). Без цього людина почувається самотньою (реалізація потреби людських зв'язків);
2. Дарує відчуття і дає реальні докази своєї значущості для інших. Без цього у людини розвивається почуття неповноцінності (реалізація потреби самоствердження);
3. Дає змогу відчувати взаємне тепло. Інакше у людини нерідко виникає негативне ставлення до життя, схильність до песимізму, апатії (реалізація потреби прихильності);
4. Формує почуття своєї неповторності. Якщо цього немає, у людини виникає болюче відчуття власної сірості, неоригінальності, не талановитості, а це веде до спалахів агресії, коли вона не шкодує ані себе, ані інших (реалізація потреби самоствердження);
5. Дає зразок для наслідування, адже кожний повинен у щось вірити, на щось сподіватися, щось любити, щось визнавати і заперечувати. Інакше життя – здаватиметься безглуздом (реалізація потреби орієнтації).

Як відомо, існує кілька автономних психологічних механізмів соціалізації, за допомогою яких батьки впливають на своїх дітей. Це насамперед ідентифікація і наслідування, у процесі яких діти засвоюють соціальні норми поведінки, ціннісні орієнтації, беручи приклад з батьків, прагнучи стати такими, як вони. При цьому наслідування супроводжується певними очевидними діями, тоді як ідентифікація передбачає ототожнення дитини з батьками на основі сильного емоційного зв'язку з ними.

Крім того, батьки впливають на своїх дітей через механізм підкріплення: заохочуючи поведінку, що вважається правильною, і караючи дитину за порушення правил, батьки поступово вкорінюють у її свідомість систему норм.

Батьки можуть використовувати різні засоби заохочення – соціально-психологічні (наприклад, похвала) чи матеріальні (винагороди, привілеї). При цьому похвала батьків, з якими дитина перебуває у дружніх стосунках, як правило, дієвіша, ніж похвала батьків байдужих, холодних. Ефект заохочення залежить також від того, як діти сприймають його. Якщо в разі очікування винагороди діти дотримуються вимог батьків, то у протилежному разі вони можуть не дотримуватися цих вимог. Аналогічно діти оцінюють похвалу. Якщо їх хвалять за все, що б вони не зробили, похвала перестає бути засобом заохочення. Важливою умовою дії механізмів впливу є авторитет батьків.

Отже, для нормального розвитку дитини потрібна щаслива, повноцінна сім'я, де щасливі між собою батьки, батьки і діти.

Сімейна соціалізація не зводиться до безпосередньої взаємодії дитини і батьків. Так, ефект ідентифікації може нейтралізуватись механізмом рольової взаємодоповнюваності (наприклад, у сім'ї працьовитих батьків, незважаючи на добрий взірець, дитина може й не бути працьовитою, якщо сім'я не мала потреби виявляти цю якість).

Особливо важливими для соціалізації дитини є дві пари ознак, які визначають поведінку батьків: прийняття (тепло, любов) – неприйняття (ворожість), що задають емоційний тон стосунків, і терпимість (самостійність, воля) – стримування (контроль), що визначають переважаючий у сім'ї тип контролю і дисципліни.

За віссю “прийняття – неприйняття” в першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення; батьки орієнтовані насамперед на виокремлення позитивних якостей дитини, на задоволені потреби спілкування з нею, сприймають її такою, якою вона є. У другому випадку основними засобами виховання є суворість і покарання; батьки не сприймають своїх дітей (виокремлюють у них насамперед негативні риси). Численними дослідженнями доведено перевагу першого підходу до виховання дітей.

Дитина, позбавлена любові, має менше можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків з іншими людьми, що негативно впливає на її соціалізацію. Вивчення особистості людей, які страждають на невротичні розлади, відчувають труднощі у спілкуванні та професійній діяльності, свідчить про те, що всі ці явища набагато частіше виявляються в людей, яким у дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла.

Недоброзичливість або неухважність, мало того, жорстоке поводження із дітьми викликає в останніх неусвідомлювану ворожість, що спрямовується на зовні (наприклад, трансформується в агресивні дії не тільки проти батьків, а й проти сторонніх людей) або всередину і виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самооценці тощо.

Аналіз підтверджує, що в кожній сім'ї складається своя, індивідуальна виховна система, яка формується емпіричним шляхом, тобто постійно апробується у досвіді, містить багато педагогічних “знахідок”, засобів і методів вливу на дитину, проте не позбавлена прорахунків і серйозних помилок. Цілі, принципи та зміст виховання у сім'ї часто носять імпліцитний (не сформульований) характер, видозмінюються в залежності від цілого ряду причин (ціннісних орієнтацій, рівня освіти, загальної та педагогічної

культури батьків, їх етнічної приналежності, ступеня відповідальності за майбутнє дітей тощо).

Традиційно життєдіяльність сім'ї поділяють на господарсько-економічну, морально-психологічну та інтимно-особистісну сфери.

За глибиною і міцністю зв'язку між членами сім'ї, їхні взаємини поділяють на:

- *психофізіологічні* – це стосунки біологічноспоріднені, а також статеві стосунки;
- *психологічні* – включають відкритість, довіру, піклування одне про одного, взаємну моральну та емоційну підтримку;
- *соціальні* – включають розподіл ролей, матеріальну залежність у сім'ї, а також статусні стосунки: авторитет, керівництво, підкорення тощо;
- *культурні* – це особливі внутрішньо-сімейні зв'язки і стосунки, що обумовлені традиціями, звичаями, які склалися в умовах певної культури (національної, релігійної тощо) і де сім'я виникла та існує.

Успішність соціальної роботи з сім'єю забезпечується завдяки врахуванню типу сім'ї. Адже кожна сім'я, яка належить до того чи іншого типу, має свої типові особливості, а значить потребує різних видів соціальної допомоги, застосування певних форм та методів роботи. Слід зазначити, що в науковій літературі типологія сімей достатньою мірою не розроблена, не визначені основні ознаки, які мають бути покладені в основу визначення типології сім'ї. Проте визначення типів сімей необхідне для практичної діяльності закладів освіти, соціальних служб для молоді.

Виходячи з основних функцій сім'ї, можна назвати такі типи сімей:

1. Залежно від виконання матеріально-економічної та духовної функцій:

- за рівнем матеріальної забезпеченості – бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті.
- за професійною приналежністю, освітнім рівнем, віком, ставленням до релігії та за особливими умовами сімейного життя сім'ї робітників, службовців, акторів, вчителів та ін.; студентські сім'ї; неповнолітніх: баптистів, мусульман; моряків, космонавтів, висококваліфікованих спортсменів, геологів та ін.

2. Залежно від виконання житлово-побутової функції, за структурою сім'ї та особливостями проживання:

- за складом сім'ї (структурою): неповні, прості нуклеарні (батьки і діти), складні (батьки, діти, дідусі, бабусі – у різних варіантах); великі (батьківська пара, декілька дітей зі своїми сім'ями – три і більше подружніх пар).

3. Залежно від виконання демографічної функції:

- за кількістю дітей в сім'ї: інфертильні (бездітні), одностітні, малодітні (2 дитини), багатодітні (3 і більше дітей до 16 років);
- за однорідністю соціального складу: однорідні (сім'я складається з представників однакових соціальних прошарків – робітничі сім'ї, сім'ї інтелігентів, сім'ї вчених і т.п.) – їх налічують до 70 відсотків;
- різнорідні сім'ї (члени сім'ї мають різну освіту, професію. У таких сім'ях у її членів спільних інтересів менше);
- за поселенським принципом: (міські, сільські);

- за тривалістю подружнього життя сім'ї: молодята (до 3 років), молода сім'я (до 9 років), сім'я середнього подружжя (10–19 років), старшого подружнього віку (понад 20 років), похилі подружні пари (понад 50 років).

4. Залежно від виконання виховної функції:

- благополучні;
- неблагополучні.

5. Залежно від виконання комунікативної функції:

- сім'ї за типом керівництва – егалітарні (рівноправні, демократичні): авторитарні (підпорядкування одного члена подружньої пари іншому);
- за типом юридичних взаємостосунків – побудовані на шлюбних стосунках; позашлюбні (співжиття без оформлення шлюбу); оформлені юридично, але проживають окремо;
- за юридичними взаємостосунками батьків та дітей – чоловік і жінка живуть з різними дітьми; чоловік або жінка (чи обоє) мали дітей до вступу в шлюб, зведені діти; усиновлені діти, опікунські сім'ї;
- за характером емоційно-психологічних взаємостосунків у сім'ї: гармонійні; конфліктні; емоційно неврівноважені; дезорганізовані (панує страх, культ сили);
- соціально неблагополучні (мають негативні взаємостосунки з морально-правовими нормами суспільства);
- сім'ї зі специфічними проблемами – сім'ї з психічними та фізичними захворюваннями; сім'ї правопорушників; сім'ї алко- та наркозалежних; сім'ї з захворюваннями на СНІД; сім'ї зі схильністю до суїциду; сім'ї людей з обмеженими можливостями.

Сучасні сім'ї різноманітні, і від того, в якій саме живе дитина, залежить, яким змістом наповнюється процес формування її особистості. Умовно сім'ї найчастіше поділяють на благополучні та неблагополучні.

Благополучна сім'я – сім'я з високим рівнем внутрісімейної моральності, духовності, координації та кооперації, взаємної підтримки та взаємодопомоги, з раціональними способами вирішення сімейних проблем.

Її благополуччя забезпечується гуманністю у взаєминах, прагненням любити і поважати одне одного. У ній існує висока координованість дій при вирішенні внутрісімейних проблем, взаємоповага і взаєморозуміння формують позитивну моральну атмосферу. Дитина почуває себе рівноправною в сімейному колективі: й люблять, але не балують, залучають до сімейної праці, водночас враховують її особисті інтереси та потреби. Матеріальна забезпеченість та освітній рівень батьків сприяють зміцненню дружби між батьками та дітьми, їх бажанню проводити разом вільний час, у довірливому спілкуванні вирішувати всі питання сімейного життя. Діти цінують поради батьків, наслідують їх особистий приклад. У нормальній сімейній атмосфері дитина росте добро-зичливою, гуманною, спокійною та оптимістичною. В неї формуються такі цінні соціальні якості, як доброта, взаємоповага, почуття впевненості.

Сучасні благополучні сім'ї мають і певні особливості: деякі, батьки намагаються не стільки «формувати» особистість дитини, дисциплінувати її, скільки допомагати в її інди-

відуальному розвитку, добиватися емоційної єдності, розуміння, співчуття; в інших батьків мета – підготувати дитину до життя за допомогою тренування її волі, навчання на їх погляд необхідним та корисним навичкам. Є батьки, які, крім цього, ще й прагнуть жорстко контролювати не тільки поведінку, а й внутрішній світ дитини, її думки, бажання тощо. Це призводить до глибоких сімейних криз, конфліктів, втрати навіть зовнішніх ознак благополучної сім'ї. Душевний дискомфорт змушує дитину шукати притулку в різних соціальних середовищах.

До зовні благополучних можна віднести сім'ї, у яких: спілкування батьків з дітьми носить формальний характер; відсутня єдність вимог до дитини; надмірна батьківська любов; надмірна суворість у вихованні, застосування фізичних покарань; має місце насильство стосовно жінки, дитини; не враховуються в процесі сімейного виховання вікові та індивідуально-психологічні особливості особистості дитини.

Сімейне неблагополуччя, яке негативно впливає на дитину, позначається на формуванні особистості дитини. Дитяче виховання в умовах негативного психологічного клімату визначається ранньою втратою потреби у спілкуванні з батьками, егоїзмом, замкнутістю, конфліктністю, впертістю, неадекватною самооцінкою, озлобленістю, невпевненістю у своїх силах, недисциплінованістю, втечами з дому, бродяжництвом та ін.

Усе це свідчить, що діти з неблагополучних сімей мають більше причин для поповнення рядів важковиховуваних, правопорушників, наркозалежних. Як стверджує аналіз, у таких сім'ях діти найбільше страждають від насильства і жорстокості.

Неблагополучна сім'я – сім'я, яка через об'єктивні або суб'єктивні причини втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній виникають несприятливі умови для виховання дитини.

До неблагополучних належать:

- **сім'ї, де батьки – алко- та наркозалежні, ведуть аморальний спосіб життя.** У таких сім'ях формування дитини спотворюється. Вона народжується слабкою, хворобливою, страждає на нервово-психічні захворювання, росте без турботи, опіки, не має найнеобхіднішого;
- **сім'ї асоціальні.** Члени її конфліктують з морально-правовими нормами суспільства, схильні до правопорушень;
- **сім'ї конфліктні.** У них відбуваються постійні конфлікти між батьками, батьками і дітьми, що проявляються у сварках, суперечках, взаємних образах, грубоцях, навіть бійках. Виникають такі сім'ї через брак у взаємостосунках між батьками взаєморозуміння, взаємодопомоги, щирості, морально-емоційної вихованості. Тут панують грубість, чвари, взаємні погрози, стійке незадоволення, що призводить до сімейної кризи. У дітей формуються підвищена збудливість, страх, невпевненість у своїх силах. Нестачу позитивних емоцій вони компенсують пошуком їх у вуличних компаніях, бродяжництві, вживанні алкоголю, наркотиків;
- **сім'ї неповні.** У них дитину виховує один з батьків, переважно мати. Виникають вони здебільшого внаслідок: розлучення подружжя, смерті одного з батьків, позбавлення батьківських прав тощо. У таких сім'ях

спілкування з дітьми збіднене, часто вони відчують труднощі побутового характеру, психологічний дискомфорт, тому нерідко їм не вистачає врівноваженості, доброзичливості, натомість вони виявляють надмірну роздратованість, байдужість;

- **сім'ї, зовні благополучні.** Систематично припускаються серйозних прорахунків у сімейному вихованні через низьку педагогічну культуру та неосвіченість (сім'ї, де взаємостосунки з дітьми є формальними; відсутня єдність у вимогах до дитини, наявні бездоглядність, надмірна батьківська любов або суворість у вихованні, застосовуються фізичні покарання тощо);
- **сім'ї соціального ризику.** Це – соціальне незахищені сім'ї, які потребують соціальної допомоги та підтримки (малозабезпечені, багатодітні, з дітьми-інвалідами, батьками-інвалідами, неповні). Вони не можуть повноцінно виконувати свої функції внаслідок складних соціальних умов.

Захистити дітей від сімейного неблагополуччя може система регулювання сімейного виховання. Організацію допомоги батькам, якщо вони мають бажання нею скористатися, здійснюють учитель, школа на основі формування стосунків співробітництва, взаємодопомоги, взаєморозуміння.

Отже, педагогічне середовище розвитку дитини створюється в процесі сімейного виховання, залежить від типу сім'ї. Розуміння цього педагогами сприяє поглибленню зв'язків з нею, пошуку можливостей щодо корекції сімейного виховання, підвищення педагогічної культури батьків, захисту дитини від несприятливого впливу неблагополучної сім'ї. Таких типологій можна назвати значно більше. Крім того, у межах кожною типу можна ще визначити окремі види сімей. Наприклад, види неблагополучних (зовні благополучні, неповні). Свої типи мають також міські, сільські сім'ї. Але в основному сім'ї змішані, в яких поєднано кілька типів і видів. Наприклад, міські сім'ї можуть мати різний рівень матеріальної забезпеченості, різний характер взаємостосунків, різну структуру. Або неповна сім'я може бути матеріально забезпеченою або бідною, з хорошими взаємостосунками у сім'ї або поганими тощо.

З точки зору соціально-педагогічної роботи найбільшої уваги потребують сім'ї, яким потрібна соціально-психологічна, соціально-педагогічна допомога, особливо неблагополучні сім'ї.

Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з сім'єю обумовлюються групою чинників: типом сім'ї; проблемами, які існують в сім'ї; вимогами соціального інституту, що працює з сім'єю, та напрямом фахової підготовки спеціаліста, який надає послуги сім'ї.

Основний **зміст соціально-педагогічної роботи з сім'єю** становлять охоплення сім'ї різними видами соціального обслуговування (соціальної допомоги та соціальних послуг), реабілітаційна та профілактична робота, соціальний супровід окремих категорій сімей та соціальне інспектування неблагополучних сімей. Соціально-педагогічна робота реалізується в практичній діяльності соціального педагога шляхом використання різноманітних методів, прийомів та форм такої роботи, вибір яких обумовлений переліком вищезазначених чинників.

Соціальне обслуговування сім'ї реалізується через: надання сім'ї різноманітних виплат, гарантованих державою в законодавчому порядку; різних видів матеріальної підтримки (одяг, медикаменти, харчування, санаторні путівки, оздоровлення членів сім'ї тощо); психологічну підтримку сім'ї в складних життєвих ситуаціях; надання різноманітних консультативних послуг сім'ї; створення мережі організацій для надання культурно-освітніх та фізично-оздоровчих послуг членам сім'ї, забезпечення її змістовного дозвілля (центри дозвілля, навчальні курси, клуби та гуртки за інтересами, школи молоді сім'ї тощо).

Соціально-реабілітаційна робота з сім'єю в першу чергу спрямована на відновлення виховного потенціалу сім'ї, захист прав членів родини в кризових ситуаціях, зміну соціального та сімейного статусу окремих членів сім'ї. Така робота здійснюється соціальним педагогом в школі, спеціалістами соціальної служби молоді та кризових центрів. Об'єктами соціальної реабілітації в сім'ї є члени родини, які зазнають у ній різних форм психічного, фізичного та сексуального насильства; сім'ї, які за певних умов послабили або неправильно реалізують свою виховну функцію; сім'ї, в яких окремі члени потребують медичної або професійної реабілітації. Діяльність спеціалістів щодо реабілітації сім'ї спрямована на зміцнення родинних зв'язків подолання відчуженості дитини чи членів родини від сім'ї, корекцію взаємостосунків у сім'ї, допомогу окремим членам сім'ї у професійному та соціальному становленні.

Форми роботи із соціальної реабілітації сім'ї поділяються на індивідуальні та групові. Серед індивідуальних форм роботи важлива роль належить консультаціям та психотерапевтичним бесідам з батьками, подружжям та дітьми. Серед групових форм роботи варто відзначити тренінгові заняття, які можуть проводитися як з подружніми парами, так і окремо з чоловіками та жінками. В останні роки практикуються спільні тренінги батьків та дітей. Груповими формами психолого-педагогічної реабілітації є семінари, відеоекторії, зустрічі зі спеціалістами, групи самодопомоги тощо. Провідною формою професійної реабілітації є курси перекваліфікації.

Соціально-профілактична робота із сім'єю спрямована на попередження неконструктивної взаємодії між членами сім'ї, різних форм насильства, помилок у сімейному вихованні, виявлення потенційно неблагополучних сімей.

У переважній більшості групові та масові форми роботи є провідними в таких напрямках: зміцнення інституту сім'ї шляхом формування у населення розуміння сім'ї як базової цінності в житті людини; підготовка молоді до сімейного життя, відповідального батьківства; пропагування здорового способу життя серед членів сім'ї; психолого-педагогічна просвіта подружжя з питань побудови конструктивних взаємостосунків та сімейного виховання; попередження типових причин розлучень. Серед основних форм профілактичної роботи можна виокремити лекторії, семінари, тренінги, клуби для молодих сімей, тематичні дні, тематичні передачі на радіо та телебаченні тощо.

Соціальний супровід сім'ї – це робота соціального педагога (працівника) з сім'єю, яка спрямована на підтримку сім'ї у різних видах її життєдіяльності, формування здатності сім'ї самотужки долати свої труднощі, надання допомоги сім'ї з метою ліквідації різних видів проблем. Сьогодні в практиці соціально-педагогічної роботи

основними типами сімей, стосовно яких здійснюється соціальний супровід, є прийомні сім'ї, сім'ї, в яких виховуються діти з обмеженими функціональними можливостями та неблагополучні сім'ї.

Соціальний супровід здійснюється шляхом надання сім'ї різних видів матеріальної та психологічної допомоги, соціальних послуг, консультування, захисту інтересів сім'ї в органах державної влади. Тривалість соціального супроводу окремої сім'ї залежить від гостроти проблем, які існують в сім'ї, рівня розвитку адаптаційного потенціалу членів сім'ї, ступеня функціональної спроможності сім'ї щодо самостійного подолання труднощів, рівня розпитку зв'язків сім'ї з мікро- та макросередовищем.

Соціальне інспектування – це складова соціального супроводу, метою якого є контроль соціальним педагогом чи працівником за реалізацією в сім'ї прав її членів, виявлення випадків їх порушення та умов, що цьому сприяють.

Соціальне інспектування може здійснюватися спеціалістом спільно з дільничним інспектором міліції, представниками опікунської ради, працівниками кримінальної міліції у справах дітей.

Основними об'єктами соціального інспектування є сім'ї, де дорослі члени сім'ї ведуть аморальний спосіб життя, перебувають на обліку в міліції, наркологічному диспансері, в службі у справах дітей як неблагополучна сім'я. Також об'єктами соціального інспектування є сім'ї, у яких дитина перебуває на обліку в службі у справах дітей, в наркологічному диспансері, повернена з притулку для дітей у сім'ю, не відвідує школу, схильна до бродяжництва.

У процесі соціального інспектування соціальний педагог реалізує такі функції:

- діагностична (встановлення порушень прав людини);
- комунікативна (налагодження взаємодії соціального педагога з членами сім'ї з метою спонукання їх до подолання причин неблагополуччя в родині);
- попереджувально-профілактична (запобігання рецидивам порушення прав людини в сім'ї);
- інформаційна (інформування громадськості, представників державної влади про наявність порушень прав людини в сім'ї);
- наглядово-контрольна (облік і перевірка житлово-побутових умов сім'ї, перевірка виконання членами сім'ї рекомендацій соціальною педагога щодо запобігання порушенням прав людини в сім'ї);
- охоронно-захисна (клопотання про позбавлення батьків батьківських прав, вилучення дитини з сім'ї, направлення жертв сімейного насильства до кризових центрів, притулків для жінок та дітей);
- координаційна (залучення для розв'язання проблем у сім'ї медиків, психологів, юристів та інших фахівців).

Сучасні умови розвитку громадянського суспільства в Україні характеризуються різкою зміною орієнтирів і цінностей виховання особистості дитини в сім'ї, навчальному закладі, соціальному середовищі. Необхідне підкреслити, що соціально-економічні та політичні перетворення негативно позначилися не лише на матеріальному

становищі більшості сімей, а й на зниженні моральних норм взаємостосунків батьків та дітей.

Батьки часто не замислюються над тим, що діти, крім обов'язків, мають права і що сімейна атмосфера впливає на формування і розвиток дітей.

В основі труднощів сімейного виховання лежить недостатня сформованість педагогічної культури батьків та їх низька правова обізнаність.

Особливої уваги вимагають сім'ї, де панує грубе, жорстке ставлення до дітей з боку батьків або старших братів чи сестер.

Правова свідомість батьків формується на основі правових знань, уявлень, поглядів, переконань, почуттів, які склалися в нашому суспільстві і становлять суспільну свідомість, що має вирішальний вплив на формування правосвідомості особистості, тобто індивідуальної свідомості дитини та батьків. Від індивідуальної свідомості залежить поведінка конкретної особи.

Тому навички і звички дотримання норм законів і моралі по відношенню до дітей повинні розглядатися як продукт і закономірний результат свідомого ставлення батьків до виконання своїх обов'язків, до дотримання правових та інших соціальних норм.

Аналіз підтверджує, що деформовані внутрішньосімейні стосунки призводять до порушення морально-правових вимог суспільства, що негативно позначається на соціальній адаптації дітей. Саме з таких сімей діти ідуть па вулицю і ведуть бродяжницький, асоціальний спосіб життя.

У центрі уваги суспільства нині гостро постала потреба дитячої безпритульності. Вона полягає в тому, що у фізичній і моральній занедбаності таких дітей криється джерело небезпеки, насильств та порушень прав дитини. Діти часто стають жертвами сексуального насилля, залучаються дорослими до протизаконної діяльності, експлуатації, зазнають фізичного та морального насильства.

Соціальний моніторинг підтверджує, що причиною жебракування є примушення дітей дорослими, в тому числі і батьками. Органи внутрішніх справ України вживають заходів щодо виявлення фактів злісного невиконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей, експлуатації, втягнення їх у злочинну діяльність, проституцію.

Враховуючи, що батьки готують свою дитину до майбутнього самостійного життя, яке несе в собі численні обов'язки як перед собою, так і перед суспільством, навчально-виховні заклади системи освіти повинні здійснювати серед них цілеспрямовану організаційно-практичну роботу щодо формування їх педагогічної культури. З метою позитивного впливу родини та сім'ї на становлення молоді слід усіяко підносити пріоритети родинного виховання, акцентувати увагу батьків на відповідальності сім'ї за виховання і долю дитини.

Питання для обговорення:

1. Яку роль відіграє в житті дитини сім'я?
2. Яке значення соціалізації у формуванні особистості?

3. Охарактеризуйте пари ознак, що визначають поведінку батьків у сім'ї і впливають на соціалізацію дитини.
4. Які типи взаємин існують між членами сім'ї?
5. Які є основні типи сімей?
6. Проаналізуйте основні форми соціально-реабілітаційної та соціально-профілактичної роботи з сім'єю
7. Що таке соціальний супровід та соціальне інспектування?

Список літератури до підрозділу

1. Система захисту дітей від жорстокого поводження : Навч.-метод. посіб. / за ред. К.Б.Левченко, І.М. Трубавіної. – К.: Держсоцслужба, 2005
2. Проблеми освіти : наук.-метод. зб. / кол. авт. – К. : наук.-метод. центр вищої освіти, 2006. – Спец. вип.
3. Бессонова Т.П. Особливості розвитку дитини в неблагополучній родині / Бессонова Т.П. // практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №1. – С.39– 41.
4. Дмитренко М.І., Тропін М.В., Власов П.О. Попередження насильства у сім'ї: методичні рекомендації / Дмитренко М.І., – Дніпропетровськ, 2001.

3.5. Організація просвітницької роботи з батьками

Основні поняття підрозділу: моделі допомоги сім'ям, просвітницька робота з батьками, психодіагностичні методики

Відомо, що конфлікти між батьками і дітьми в сім'ї є однією із проблем, що потребує особливої уваги будь-якого спеціаліста, що працює у сфері психологічної допомоги особистості.

Існують різні моделі допомоги, які може використати спеціаліст у роботі з сім'єю. У залежності від обраної моделі будуються програми корекції стосунків між батьками і дітьми. Домінують 5 моделей допомоги сім'ї:

1. Педагогічна модель ґрунтується на гіпотезі про нестачу педагогічної компетентності батьків. Суб'єктом скарги у такому випадку найчастіше виступає дитина. Консультант разом з батьками аналізує ситуацію, накреслює програму заходів. Спеціаліст орієнтується не стільки на індивідуальні можливості батьків, скільки на універсальні, з точки зору педагогіки і психології засоби виховання. Ця модель носить профілактичний характер. Особливо потребу у ній мають проблемні, дисфункціональні сім'ї, вона спрямована на підвищення психолого-педагогічної культури батьків, розширення і відновлення виховного потенціалу сім'ї, активне включення батьків у процес соціального виховання дітей.

Форми роботи в межах цієї моделі спрямовані на підвищення батьківської компетентності. Використовуються лекції і бесіди для батьків з питань сімейного вихован-

ня, дискусії, аналіз та обговорення реальних труднощів сімейного виховання, групові форми роботи з батьками, спрямовані на вироблення навичок спілкування з дітьми тощо.

2. Соціальна модель використовується у тих випадках, коли сімейні труднощі є результатом несприятливих зовнішніх обставин. У цих випадках окрім аналізу життєвої ситуації і рекомендацій, є потреба у залученні зовнішніх чинників та засобів підтримки.

3. Психологічна (психотерапевтична) модель використовується тоді, коли причини труднощів дитини криються у сфері спілкування, особистісних особливостях членів сім'ї. Модель передбачає аналіз сімейної ситуації, психодіагностику особистості, діагностику сім'ї. Практична допомога полягає в подоланні бар'єрів спілкування та виявлення причин його порушення.

4. Діагностична модель ґрунтується на припущенні про наявність у батьків дефіциту спеціальних знань про дитину, свою сім'ю. Об'єктом діагностики є сім'я, а також діти і підлітки з порушеннями і відхиленнями в поведінці. Діагностичний висновок може виступати основою для прийняття організаційного рішення.

5. Медична модель передбачає, що в основі сімейних труднощів лежать хвороби, стан здоров'я дитини чи інших членів сім'ї. Завдання психотерапії – діагноз, лікування хворих і адаптація поведінки здорових членів сім'ї щодо до хворих.

Спеціаліст може використовувати різні моделі допомоги сім'ї залежно від характеру причин, що викликають проблему дитячо-батьківських стосунків.

Будь-яка робота з батьками більш ефективна, якщо вона від початку буде зорієнтована на задоволення потреби конкретних батьків або груп сімей в тій чи іншій інформації. У практичній роботі спеціаліст може використати різноманітний психодіагностичний інструментарій.

До методик діагностики дитячо-батьківських стосунків зазвичай не висуваються надто суворі вимоги стосовно їх діагностичної і прогностичної валідності – вони використовуються для побудови робочих гіпотез, які згодом уточнюються і перевіряються.

Для систематизації методик психодіагностики використовують різні підходи. Виходячи із структурних особливостей методик, виділяють чотири групи методів діагностики батьківського ставлення:

- бесіди, інтерв'ю;
- проєктивні;
- запитальники;
- цілеспрямоване або включене спостереження реальної поведінки і взаємостосунків.

Проте, не всі методи підлягають такій чіткій класифікації, деякі вміщують в себе елементи різних груп методів. Наприклад, малюнок людини може розглядатися як своєрідне інтерв'ю, що дається за допомогою зображувальних засобів. Відмінною рисою цього "інтерв'ю" виступає його проєктивний характер, оскільки в малюнку нерідко проявляються такі емоційні переживання людей, які ними повністю не усвідомлюються або про які діти прагнуть не розповідати.

Методики діагностики стосунків у сім'ї тісно пов'язані з завданнями психокорекційної роботи, тому бажано, щоб вони не тільки розкривали картину існуючих стосунків, а й розширювали можливість розуміння суб'єктивного світу як для спеціаліста, так і для досліджуваного.

Розглянемо, які методики діагностики може використати соціальний працівник для вивчення взаємостосунків у системі "батьки і діти", а також деякі методи групової роботи з батьками.

Як зазначалося вище, однією з характеристик морально-психологічного клімату сім'ї є система "вертикальних" взаємостосунків, яка відображає динаміку взаємин між батьками і дітьми. Провідною ознакою цих взаємостосунків є ступінь і характер емансипації (звільнення від залежності) дітей від батьків у міру дорослішання перших. На думку С.В. Ковальова, вона (емансипація) здійснюється ніби в чотирьох вимірах, що в сумі і становлять сутність взаємин між людьми:

- **емоційна** сторона взаємин – коли емоційні зв'язки дітей і батьків поступово слабшають або витісняються зв'язками (дружбою, коханням) з іншими людьми;
- **когнітивна** – якщо між батьками і дітьми з кожним днем зростає стіна непорозуміння;
- **поведінковий** аспект взаємин – коли батьки виявляються неспроможними регулювати поведінку своїх дітей;
- **нормативна** – якщо ті норми і цінності, на які орієнтуються батьки, стають чужими для їх дітей.

В основі відчуження, що виникає у взаємостосунках батьків і дітей можна вбачати такі дві причини:

- реально існуючу зміну позицій у взаєминах з дітьми, як підросли;
- невміння дорослих врахувати ці зміни і небажання зробити свої взаємини з уже дорослими дітьми такими, що відповідають цим змінам.

Отже, перше, на що слід звернути увагу соціальному працівнику, який працює із сім'єю, це на роз'яснення батькам необхідності перегляду їхніх поглядів на питання влади й авторитету у взаєминах з дітьми, що дорослішають.

Існує й ряд інших психодіагностичних методик, спрямованих на виявлення особливостей сімейного виховання та ставлення до дитини.

Методика "Тест-запитальник ставлення батьків" (А. Варга, В. Столін) орієнтована на вивчення особливостей батьківської позиції матері або батька по відношенню до конкретної дитини, які звертаються по психологічну допомогу з питань виховання дітей і спілкування з ними. Батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів стосовно дитини, стереотипів поведінки, що практикується в спілкуванні з нею, особливостей сприйняття, розуміння характеру та особистості дитини, її вчинків. Запитальник містить 61 твердження, з якими батьки або погоджуються або не погоджуються і які відображають індивідуальний досвід батьків у вихованні конкретної дитини.

Методика "Аналіз сімейного виховання" (АСВ) Е.Г. Ейдемільера спрямована на аналіз сімейного виховання та причин його неефективності. Це опитування призначене для батьків, які мають дітей підліткового віку і виявляє індивідуальний досвід батьків у

вихованні підлітка. Запитальник складається із 130 тверджень, які мати (батько) обирає чи відхиляє.

Методику доцільно використовувати для діагностики стосунків у сім'ях, де виховуються підлітки, в яких спеціаліст припускає наявність неврозу чи неврозоподібного стану, психопатію чи акцентуацію характеру.

Запитальник “Виявлення батьківських настанов і реакцій” Е. Шефера спрямований па дослідження найбільш загальних особливостей батьківського виховання. Батьки висловлюють свою думку стосовно виховання дітей взагалі. Це дозволяє вивчати настанови батьків на виховання дитини апріорно, що необхідно у практиці усиновлення і при створенні сімейних дитячих будинків. Методика містить 115 тверджень, що стосуються сімейного життя і виховання дітей. Як показники виділені 23 аспекти-ознаки (шкали), кожна з яких містить 5 тверджень. Оскільки цим багатоаспектним запитальником, виявленні зв'язки між шкалами згруповані у три фактори, які визначають певний тип стосунків:

1. надмірна концентрація на молодому поколінні;
2. оптимальний емоційний контакт;
3. надмірна емоційна дистанція з молоддю.

Це далеко не весь перелік методик психодіагностики сімейних стосунків.

Розглянемо метод батьківських груп, запропонований Р.В. Овчаровою.

Оскільки сім'я являє собою цілісну систему, тому проблеми діади “батьки – діти” не можуть бути вирішені за допомогою психокорекції тільки дітей або тільки батьків.

Причини неефективного батьківського ставлення можуть бути різноманітними. Психологічна корекція дозволяє виправити більшість з них. З цією метою використовуються батьківські групи. Паралельна робота (і з дітьми, і з батьками) дозволяє підвищити ефективність занять батьківської групи.

Цілі і форми групової роботи обмежені батьківською темою. Група передусім звертається до проблем виховання молодого покоління і спілкування з ним. Особистісні проблеми учасників обговорюються лише в тій мірі, в якій це необхідно для вирішення батьківських проблем.

За стилем проведення корекції групи структуровані (тобто теми для обговорення, ігрові і домашні завдання пропонує ведучий). Кількість учасників – 10–15 батьків (сімейні пари або один із батьків). Заняття проводяться раз на тиждень протягом чотирьох годин. Весь курс (10 занять) складає 40 годин. Паралельно працюють підліткові групи, в яких можуть займатися 5–8 осіб віком 14–17 років.

Основний **метод корекції батьківських ставлень** – когнітивно-поведінковий тренінг. Основним змістом занять корекційних батьківських груп є обговорення і психодраматичне програвання типових ситуацій внутрісімейного спілкування і особливостей взаємодії з підростаючою дитиною. Заняття включають також психогімнастичні прийоми, анкетування і різноманітні варіанти соціометричних методик. У батьківських групах використовують також різноманітні допоміжні методи психокорекції.

Метод групової дискусії підвищує психолого-педагогічну грамотність батьків, їх загальну сензитивність до дитини та її проблем, дозволяє виявити індивідуальні стереотипи виховання.

Метод вербальної дискусії навчає культурі діалогу в сім'ї, вироблює вміння аргументувати свої доводи і уважно розглядати думки іншої людини, у тому числі і власної дитини.

Метод конструктивної суперечки допомагає порівнювати різні точки зору батьків на позицію дітей у вирішенні проблемних ситуацій і прислуховуватися одне до одного, обирати найбільш раціональні та ефективні підходи на основі співробітництва.

Метод гри дозволяє моделювати і відтворювати в контрольованих умовах сімейні ситуації.

Метод спільних дій оснований на виконанні дитиною та одним із батьків спільного завдання. Після виконання завдання проводиться його аналіз.

Така робота з батьками передбачає використання як просвітницьких форм і методів роботи, так і практичних занять: проведення тематичних батьківських зборів з актуальних питань виховання, зборів-диспутів, зборів-практикумів, коли батьки отримують певні завдання, наприклад, для визначення рівнів моральної та правової свідомості дитини та ін; лекції, науково-практичні конференції, батьківські дні, тренінги тощо.

Розкриємо сутність таких форм роботи з батьками.

Педагогічний десант – виступи педагогів на підприємствах, в установах, де працюють батьки, у мікрорайонах, на літніх майданчиках.

Батькам надається інформація про поняття «торгівлі людьми», способи потрапляння в рабство, засоби та установи, які допомагають у скрутних ситуаціях тощо.

Робота з батьками учнів та студентів передбачає:

- ознайомленням з поняттям жорстоке поводження, насильство і експлуатація, методами та формами їх вираження;
- формування мотивації на раціональний діалог з дітьми, довірливі стосунки з ними, взаємодію з фахівцями з проблеми;
- формування досвіду (вмінь і навичок) запобігання жорсткому поводженню щодо себе і своїх дітей.

Можливе попереднє опитування з метою виявлення актуальних тем (пропозиції, теми можна зібрати шляхом запису (відміток) на об'явах, вивішених в установах, під'їздах; замовлення тем здійснюється також за вказаним телефоном). Може включати відповіді на запитання батьків, групові та індивідуальні консультації, пересувні виставки педагогічної літератури, тематичні стіннівки, анкетування батьків, надання послуг просвітницького характеру, профілактику еміграції, налагодження контакту з дітьми.

Батьківські університети – це організаційна форма просвітницької роботи, розрахована на постійний склад слухачів, систематичне проведення лекцій та практичних занять. Мета таких занять – пропаганда певних знань серед населення, надання батькам допомоги і знань щодо профілактики торгівлі дітьми, сприяння поглибленню зв'язків між школою і сім'єю.

Лекція – послідовний монологічний виклад узагальнених знань. Види лекцій: лекція-інструктаж, лекція-показ, лекція-репортаж, лекція-спогад-бесіда, науково-популярна. Лекція складається зі вступу, основної частини, підсумків; вона передбачає доказовість висунутих положень, емоційне забарвлення, використання прийомів активізації уваги, врахування дуальних та групових особливостей слухачів.

Семінар – активна форма просвіти батьків. Передбачає попередню самостійну роботу батьків і вчителів (вивчення літератури, досвіду, підготовка виступів, доповідей, тез, запитань). Питання ставляться заздалегідь; після виступів здійснюється обмін думками.

Батьківські університети створюють на базі шкіл як головних центрів формування педагогічної культури. Навколо них створюється мережа пунктів пропаганди знань за місцем проживання та роботи батьків. У них у певні години і дні проводяться лекції, педагогічні консультації, семінарські та практичні заняття, де не лише надаються поради батькам, але й відбувається обмін досвідом виховання, думками, організовуються виставки літератури.

Орієнтовна тематика занять батьківського університету в навчальному закладі:

1. Права дитини в сім'ї.
2. Поняття про жорстоке поводження з дітьми.
3. Права та обов'язки дитини в школі.
4. Роль батьків у педагогічному процесі, захисті прав дітей.
5. Права та обов'язки педагогічних працівників щодо учнів, батьків.
6. Суб'єкти протидії жорстокому поводженню з дітьми.
7. Насильство в сім'ї.
8. Зловживання щодо дітей.
9. Стили виховання дітей в сім'ї.
10. Учніське самоврядування.
11. Залучення дітей до прийняття рішень щодо себе.
12. Демократичне спілкування з дітьми.
13. Батьківсько-дитячі конфлікти.
14. Самозахист дитини в дитячому колективі.
15. Розпізнавання маніпуляції дітьми.
16. Конфлікти вчителів і дітей.
- 17.

Консультації – форма роботи з батьками, яка передбачає надання фахівцями допомоги батькам з різних проблем родинного виховання.

Ці проблеми не передбачувані для консультанта, тому консультування вимагає від нього не тільки глибокої підготовки, але й уміння проаналізувати проблему, виділити її причини та наслідки, володіння системним підходом у розв'язанні проблем.

Консультації можуть бути: за кількістю сімей – масовими, груповими, індивідуальними; за участю членів сім'ї – з усією сім'єю, з батьком, матір'ю і дитиною; за місцем проведення – у школі, вдома, на підприємствах, в установах.

Консультації передбачають проведення анкетування, бесіди, спостереження, тестування, і тому консультанти повинні мати всі необхідні засоби для цього на своєму робочому місці. Мета консультації – оперативне раціональне розв'язання проблеми, надання необхідної інформації, поради, рекомендації, спрямування до самоаналізу. Консультація може плануватися заздалегідь, проводитися у разі необхідності (за ініціативою батьків чи вчителів). Вона сприяє розвитку позитивного ставлення до взаємодії сім'ї та школи, засвоєнню педагогічних знань батьками, формуванню педагогічної майстерності.

Масові консультації для батьків організовуються в школі, на підприємствах, у кімнатах школяра в мікрорайонах. Тема повідомляється заздалегідь, робиться оголошення, батьки приходять на зустрічі з конкретними питаннями, метою цих консультацій є розгляд конкретних і типових помилок та наведення прикладів позитивного розв'язання проблеми, обмін досвідом між присутніми в процесі дискусії, спільне вироблення рішення.

Індивідуальні консультації корисні тим, що батьки одержують адекватне уявлення про шкільні справи і поведінку дитини, вчитель – необхідні йому дані для більш глибокого розуміння проблем кожного учня. Обмін інформацією з обох сторін призводить до взаємної згоди щодо конкретних форм батьківського сприяння школі та навпаки. Консультації передбачають надання порад і рекомендацій батькам щодо шляхів розв'язання проблеми на основі такого підходу: «Ми стоїмо перед спільною проблемою. Що ми можемо зробити для її вирішення?»

Різновидом консультацій є педагогічний консиліум.

Педагогічний консиліум – це форма спілкування учнів, учителів, батьків, метою якої є: цілісне, різнобічне вивчення особистості учня, вироблення єдиної педагогічної позиції; визначення головних напрямів удосконалення виховного процесу зусиллями вчителів, батьків, самого учня; тренінги спілкування, методики оволодіння аутотренінгом.

Тренінгові заняття проводяться з батьками з метою розширення комунікативних можливостей батьків, їхніх уявлень про себе і про дитину, зміцнення позитивних якостей учасників, розуміння інших людей, пошуку оптимальних шляхів спілкування з дитиною на підставі повного її прийняття, ефективних форм і методів виховання дитини, активізації її внутрішніх психологічних ресурсів для вирішення різноманітних проблем виховання і розвитку дитини. Існують такі форми батьківських тренінгів: очні та заочні; з дітьми і батьками; тільки з батьками.

Психолого-педагогічними основами будь-якого тренінгу є те, що:

1. будь-яка людина має власний позитивний досвід вирішення різних проблем, ознайоmlена з адекватними методами реагування на різноманітні сімейні ситуації;
2. доросла людина критично сприймає будь-яку інформацію, спираючись на власний життєвий досвід, тобто навчити себе може тільки вона сама;
3. є багато інформації, стосовно батьківсько-дитячих стосунків, якою батьки володіють не повною мірою;
4. батьківський досвід кожної окремої людини досить обмежений і потребує постійного збагачення та періодичної переоцінки.

Тренінги можуть складатися з елементів (лекцій, семінарів, консультацій, практикумів, ігор), які можуть бути використані як самостійні форми.

Практикум – це форма вироблення у батьків педагогічних умінь щодо виховання дітей, ефективного вирішення будь-яких педагогічних ситуацій, своєрідне тренування педагогічного мислення батьків-вихователів.

Під час педагогічного практикуму вчитель пропонує знайти вихід з якої-небудь конфліктної ситуації, що може скластися у взаєминах батьків і дітей, батьків і школи і т. ін., пояснити свою позицію в тій чи іншій передбачуваній ситуації, яка реально виникла.

Для практикуму доцільно запропонувати аналіз реальних ситуацій, коли діти відчували жорстоке поводження. Перед роботою над ситуацією доцільно поставити запитання:

Дні відкритих дверей неурядових організацій спільно зі школою. Це може бути один день на рік, певний день місяця. Запрошуються всі батьки, їм пропонується відвідати школу чи НУО, ознайомитися з роботою соціальних працівників, учителів, після чого з батьками проводяться консультації і зустрічі з працівниками міліції, лікарями.

У школах робота з батьками, їх класні збори як первинна соціальна профілактика порушень прав дитини мають першочергове значення.

Батьківські збори – робота з колективом батьків учнів.

Це форма організації спільної діяльності батьків і вчителів, яка передбачає їх спілкування з метою підведення підсумків, обговорення актуальних питань навчання і виховання, прийняття рішень.

Класні збори – одна з форм педагогічного навчання батьків. Види батьківських зборів: організаційні, збори за планом батьківського навчання, тематичні збори-диспути, підсумкові (четвертні) та ін. Тематику батьківських зборів розробляє класний керівник, її обговорюють на засіданні батьківського комітету. Чергову тему зборів обирають батьки або пропонує вчитель.

Можна запропонувати таку тематику батьківських зборів (9–12 класи):

а. Роль гендерних стереотипів у порушенні прав людини, насильстві над нею, торгівлі людьми.

б. Потерпілі від насильства і експлуатації – хто вони? (за результатами соціологічних досліджень).

с. Як протидіяти насильству і експлуатації?

д. Права і обов'язки дітей.

е. Домашнє насильство в сім'ї, його вплив на здоров'я дитини.

ф. Найгірші форми дитячої праці.

З метою надання конкретної допомоги бажано провести опитування батьків.

Наприклад:

1. Що ви розумієте під поняттям «права людини» та «права дитини»?
2. Які права людини, права дитини ви знаєте?
3. Що ви знаєте про жорстоке поводження?
4. Що таке насильство над дитиною?
5. Яка система захисту прав дітей в Україні?

6. Чи обговорювали ви таку проблему, як продаж жінок, дівчат у рабство для роботи в закордонних борделях, зі своїми дітьми?
7. Чи б'єте ви своїх дітей?
8. Чи ображаєте своїх дітей? Як?

Враховуючи відповіді батьків, розробляються заходи щодо проблеми запобігання насильству та експлуатації дітей.

Одним із шляхів підвищення теоретичної та правової культури сім'ї є конференції, де є можливість розглянути міжнародні та законодавчі акти України в галузі прав людини, ознайомитися з сучасною проблемою жорстокості та ін.

Батьківські педагогічні конференції – ця форма педагогічної освіти батьків дозволяє розширити, поглибити і закріпити знання з питань виховання дітей. Конференції можуть бути науково-практичними, теоретичними, читацькими, з обміну досвідом, окремі конференції для матерів і батьків. Тема конференції завжди конкретна, повідомляється заздалегідь, її проведення супроводжується виставкою педагогічної літератури, дитячих робіт, розповсюдженням буклетів, переглядом фільмів, вистав дитячих театрів, стимулюються виступи батьків і педагогів. Конференція, зазвичай, відкривається вступним словом директора школи (якщо це загальношкільна конференція) чи класного керівника (якщо вона класна). З короткими, заздалегідь підготовленими повідомленнями про свій досвід профілактики виступають батьки. Таких повідомлень може бути три-чотири. Потім надається слово всім бажаючим. Підсумки підводить ведучий конференції. Конференція приймає рекомендації. Ця форма роботи є засобом взаємодопомоги батьків, стимулювання батьків до виховання дітей.

Враховуючи вікові особливості учнів та студентів, тематика конференцій має бути відповідною. Для батьків молодших школярів: «Права дітей. Декларація прав дитини», «Здоровий спосіб життя – здорова сім'я». Для батьків учнів середніх класів: «Міжнародні механізми захисту прав людини в Україні», «Любов та сім'я».

Для батьків можна провести конференцію „Жорстоке поводження в сім'ї”, де можна розглянути такі теми:

- права та обов'язки батьків щодо дітей;
- завдання і правила родинного виховання; спілкування батьків і дітей;
- можливі наслідки жорстокого поводження з дітьми, насильства в сім'ї;
- основні принципи законодавства щодо захисту дітей від жорстокого поводження;
- гідний рівень життя дітей тощо.

Правова свідомість батьків формується на основі правових знань, уявлень, поглядів, переконань, почуттів, які склалися в нашому суспільстві і становлять суспільну свідомість, що має вирішальний вплив на формування правосвідомості особистості, тобто індивідуальної свідомості дитини та батьків. Від індивідуальної свідомості залежить поведінка конкретної особи.

Тому навички і звички дотримання норм законів і моралі по відношенню до дітей повинні розглядатися як продукт і закономірний результат свідомого ставлення батьків до виконання своїх обов'язків, до дотримання правових та інших соціальних норм.

На основі викладеного можна запропонувати такий зміст соціально-профілактичної роботи з батьками:

- ознайомлення з правами дітей в сім'ї, обов'язками батьків щодо дітей в сім'ї, що є основою знань про успішне виховання і розвиток дітей у сім'ї;
- формування їх економічної культури для подолання малозабезпеченості, профорієнтація, навчання само зайнятості, техніці пошуку роботи тощо;
- запобігання насильства щодо дітей: ознайомлення з відповідальністю за торгівлю людьми, втягування дітей у жебракування, порушення їх прав;
- корекція сімейних стосунків: навчання життєвим і сімейними умінням, дітьми:
- ознайомлення їх зі своїми правами і навчання самозахисту;
- попередження насильства в сім'ї та експлуатації різних видів;
- щодо профорієнтації, повернення до навчання в ЗОШ, ПТУ тощо;
- щодо навчання життєвих сімейних умінь і навичок для повернення в сім'ю і безконфліктного спілкування з батьками, задоволення своїх потреб у сім'ї;
- попередження правопорушень: ознайомлення з відповідальністю за дитину відповідно до законодавчих актів.

Питання для обговорення:

1. Назвіть основні моделі допомоги сім'ї та охарактеризуйте їх.
2. Які з проаналізованих у підрозділі психодіагностичних методик спрямовані на вивчення особливостей сімейного виховання ви вважаєте, найбільш ефективними? Чому?
3. Охарактеризуйте основні форми та методи роботи з батьками.

Список літератури до підрозділу

1. Система захисту дітей від жорстокого повоження : навч.-метод. посіб. / за ред. : К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. – К.: Держсоцслужба, 2005.
2. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посіб. / [К.Б. Левченко, О.А. Удалова, І.М. Трубавіна та ін.]; заг. ред. К.Б. Левченко та О.А. Удалової. – К.: «ВЕРСО-04», 2005.
3. Сушкевич М.І. Психологічні особливості впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя : дис. на здобуття наук. ступеня канд.. психол. наук. – Луцьк, 2002.
4. Джилліген Д. Запобігання насильству / Д. Джилліген; пер. з англ. У.В. Штангелов. – К.: Сфера, 2004.
5. Меншикова Е.С. Жестокое обращение с детьми и его возможные последствия / Е.С. Меншикова // Психол. журнал. – 1993. – №6. – С. 110–118.

Розділ 4.

Методичні розробки навчально-виховної діяльності із запобігання порушенням прав дитини.

4.1. Програма спецкурсу СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ ¹⁵

Автор – О.А. Удалова, старший науковий співробітник відділу виховної роботи Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, кандидат педагогічних наук

Рецензенти: В.Г. Панок, директор Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи, кандидат психологічних наук; І.М. Мельникова, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України, кандидат педагогічних наук.

Навчальна програма містить пояснювальну записку, тематичний план, рекомендовану літературу, плани семінарських занять, завдання і запитання для самоконтролю, перелік питань, які виносяться на залік.

Рекомендовано до друку комісією з виховної роботи вищих навчальних закладів І-ІV рівнів акредитації Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України (протокол НМК № 2 від 06.03.07.)

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ

Пояснювальна записка

Законом України “Про охорону дитинства” (ст. 10) гарантовано право дитини на захист від усіх форм насильства.

Держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють.

Насильство, за визначенням світової громадськості, не лише ставить людину в залежне становище, але й наносить величезну моральну шкоду суспільству і є серйозною перепорою на шляху подолання нерівності та дотримання людських прав.

Безумовно, проблема насильства над дитиною для України, як і для багатьох інших країн світу, є досить гострою. Її небезпечність полягає в тому, що прояви насильства й жорстокості не лише руйнують гармонію розвитку дитини, а й виступають однією з передумов злочинності в суспільстві загалом.

15

Автор – О.А. Удалова, старший науковий співробітник відділу виховної роботи Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, кандидат педагогічних наук

Рецензенти: В.Г. Панок, директор Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи, кандидат психологічних наук; І.М. Мельникова, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України, кандидат педагогічних наук.

Водночас, проблема насильства була і залишається надзвичайно складною для вивчення, а отже й для визначення шляхів протидії цьому явищу. На часі нагальне завдання – змінювати терпиме, а іноді й байдуже ставлення членів суспільства до насильства в родині, зокрема через проведення широкої просвітницької роботи, спрямованої на подолання стереотипів у суспільних і сімейних відносинах та впровадження гуманістичних моральних і культурних цінностей у свідомість громадян.

Особливу небезпеку становить насильство в сім'ї тим, що від нього страждають діти. Страждають не лише від насильства щодо себе і своїх близьких, а й спостерігаючи насильство у своїй сім'ї, а в майбутньому – переносять цей негативний досвід у власне життя.

У дітей, котрі зазнають насильства у будь-яких формах, експерти-психологи відзначають такі особливості, які можна диференціювати на вроджені, або біологічно обумовлені, та набуті – сформовані вихованням або соціальною ситуацією розвитку, насамперед впливом сім'ї, суспільства.

Як біологічні фактори можна виокремити певний тип нервової системи, незбалансоване співвідношення процесів збудження та гальмування. Як правило, це діти з підвищеною збудливістю, несформованістю психологічних захистів, фізичними та психічними вадами, каліцтвами, недостатніми розумовими здібностями.

Система освіти має великі можливості щодо попередження різних форм насильства над дітьми.

Педагогічний процес значною мірою зумовлюється змістовими характеристиками освітніх предметів, які сприяють оволодінню системою знань про людину та суспільство, про права людини; система знань, яка формує здатність і впливає на усвідомлення особою свого місця як громадянина, виконання норм міжнародного спілкування та взаємодії. Особлива роль тут належить предметам соціально-гуманітарного циклу, а саме: історії, географії, правознавству, суспільствознавству, літературі, як українській, так і світовій.

Головні завдання навчально-виховних заходів із запобігання насильства – підвищити загальний рівень правової свідомості дітей, молоді та батьків, рівень обізнаності з проблем порушення прав людини, навчання моделям безпечної поведінки, виховання поваги до прав та основних свобод людини, толерантне ставлення до потерпілих від насильства.

Управління педагогічним процесом здійснює педагог, який повинен спроектувати навчально-виховну роботу, організувати співробітництво сім'ї та навчального закладу, оперативно контролювати хід процесу і вносити відповідні корективи, аналізувати досягнені результати та виявляти недоліки, оперуючи визначеннями, методами, засобами і формами педагогічного процесу.

Запропонована програма спрямована насамперед на те, щоб мінімізувати розрив між існуючими та необхідними знаннями студентів, педагогів у сфері правового захисту дітей від жорстокого поводження та умінням використовувати ці знання на практиці. Орієнтованою програмою передбачено найактуальніші теми і проблеми які дозволять сформуувати у студентів, педагогів знання, навички щодо запобігання насильства над особистістю:

- юридичні знання з проблем насильства та жорстокого поводження з дітьми;
- права дитини в сім'ї, суспільстві, в освітніх закладах, обов'язки і відповідальність батьків, педагогів щодо дітей;
- перелік та повноваження служб, які опікуються дітьми, захищають їх права, створюють умови для реалізації прав, свобод і законних інтересів;
- права та обов'язки при захисті прав дітей (у випадках представництва інтересів дітей в установах і службах, виявлення ситуацій жорстокого поводження з дітьми);
- основи соціального захисту дітей, пільги дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування;
- сутність насильства щодо дитини та його юридичні наслідки;
- ознаки торгівлі дітьми, безпритульності, експлуатації праці дітей, соціального сирітства, комерційної сексуальної експлуатації дітей.

Педагог повинен уміти:

- розпізнавати випадки порушення прав дитини, насильства та жорстокого поводження з нею;
- звертатися до державних, недержавних установ і організацій з метою захисту і представництва прав і інтересів дитини;
- взаємодіяти з сім'єю дитини, державними та недержавними установами з проблем захисту прав дитини;
- передбачати можливі ситуації порушення прав дитини і створювати умови для запобігання їх виникненню.

Цей спецкурс може бути доповненням до циклу гуманітарних та соціально-економічних дисциплін.

Науково-методичні матеріали рекомендується використовувати в процесі підготовки студентів педагогічних ВНЗ, в системі підвищення кваліфікації викладачів, практичних психологів, соціальних працівників, при проведенні навчально-виховної роботи зі студентською молоддю, а також при підготовці молоді до сімейного життя.

Запропонована навчальна програма згрупована у трьох модулях.

На вивчення курсу відводиться 54 год. (з них: лекційних – 8, семінарських – 16, самостійної роботи – 20, консультацій – 10).

Модуль 1

Тема 1. ПРАВА ЛЮДИНИ – ПРАВА ДИТИНИ

Історія погляду на місце дитини в суспільстві. Формування всесвітнього руху за права дитини. Структура та зміст Конвенції ООН про права дитини. Законодавчі акти у сфері захисту прав дитини в Україні. Механізми захисту прав дитини.

Тема 2. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ НАСИЛЬСТВА ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

Актуальність проблеми домашнього насильства. Характеристика видів та форм жорстокого поводження з дітьми. Класифікація типів жорстокого поводження з дітьми. Основні характеристики насильства в сім'ї. Віктимна поведінка жертви насильства. Функції та по-

вноваження органів і установ щодо захисту дітей від жорстокого поводження та насильства. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї».

Модуль 2

Тема 3. ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ В УКРАЇНІ

Визначення проблеми торгівлі людьми, термінологія. Ситуація з торгівлею людьми в Україні: сучасний стан, причини поширення. Торгівля людьми як порушення прав людини. Торгівля людьми та пов'язані з нею злочини. Шляхи протидії торгівлі людьми.

Тема 4. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА МЕДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ, ЗАЙНЯТИХ У НЕЗАКОННИХ ФОРМАХ ПРАЦІ

Негативний вплив трудової експлуатації дітей на їх здоров'я. Особливості вікового розвитку зайнятих у незаконних формах праці. Небезпека, на яку наражаються діти під час роботи. Дитячі захворювання, пов'язані з роботою. Наслідки фізичного і сексуального насильства над дітьми. Цілі розвитку тисячоліття: обмеження поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу серед дітей та молоді.

Тема 5. ТРУДОВІ ПРАВА НЕПОВНОЛІТНІХ

Міжнародні стандарти з питань дитячої праці. Конвенції та рекомендації МОП. Законодавство України і гарантії права на працю за Конституцією України, Кодексом Законів про працю в Україні. Реалізація права на працю в Україні. Концепція національної політики запобігання та ліквідації дитячої праці в Україні. Права неповнолітніх у трудових відносинах.

Модуль 3.

Тема 6. ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВА: ПРОЦЕС ТА МЕТОДИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ

Уявлення про процес соціально-педагогічної роботи. Технологія реалізації діагностичного прогностичного напрямку соціально-педагогічної роботи. Форми і методи соціально-профілактичної роботи. Технологія реалізації корекційно-реабілітаційної діяльності з жертвами насильства. Форми і методи просвітницької діяльності в системі навчально-виховної роботи в навчальному закладі.

Тема 7. СІМ'Я ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Роль сім'ї у соціалізації особистості. Особливості соціалізації дитини в різних типах сімей. Причини і теорії виникнення насильства в сім'ї. Соціально-педагогічний супровід сімей, де є насильство. Правовий захист дітей, які пережили насильство. Правила поведінки педагогічних працівників з такою сім'єю.

ТЕМАТИКА І ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ТА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ**Тема 1.****МІЖНАРОДНЕ ЗАКОНОДАВСТВО І ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ОХОРОНИ
ПРАВ ДИТИНИ****План**

1. Міжнародні документи у сфері захисту прав дитини.
2. Основні напрями діяльності ООН у сфері прав людини. Документи ООН із прав людини.
3. Законодавчі акти у сфері захисту прав дитини в Україні.
4. Соціальна політика України щодо запобігання насильства над дітьми.
5. Роль громадських організацій у протидії жорсткому поводженню з дітьми.

Тема 2.**СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЩОДО
ЗАПОБІГАННЯ ПОРУШЕННЯМ ПРАВ ДИТИНИ****План**

1. Закон як інструмент забезпечення основних прав людини.
2. Порухення прав дітей: експлуатація та торгівля дітьми.
3. Поняття насильства. Види насильства.
4. Проблеми дитячої праці та її найгірші форми.
5. Практичні аспекти захисту громадянами України своїх прав і законних інтересів:
  - а) порядок звернення по захист до органів державної виконавчої влади та прокуратури;
  - б) порядок звернення по судовий захист, адвокатський захист;
  - в) механізм подання заяв та скарг до міжнародних та державних установ.

Підсумковий захід може відбуватися у формі конференції, семінару, усного журналу, кінолекторію та ін.

Тема 3.**ДИТЯЧА ПРАЦЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ****План**

1. Міжнародні стандарти з питань дитячої праці.
2. Законодавство України та його відповідність конвенціям МОП №№ 138, 182.
3. Негативний вплив незаконних форм праці на здоров'я дітей.
4. Яка різниця між трудовим вихованням та експлуатацією праці дітей?
5. Освіта як альтернатива дитячій праці.
6. Трудові права неповнолітніх.

Тема 4.**ЗМІСТ І ФОРМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З СІМ'ЯМИ****План**

1. Основні соціалізуючі функції сім'ї.
2. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю.
3. Види, форми, наслідки насильства в сім'ї над дитиною.
4. Ознаки застосування різних видів насильства в сім'ї.
5. Особливості роботи з дітьми, які пережили насильство.
6. Напрями і завдання соціально-педагогічної роботи щодо сім'ї, де є насильство.
7. Системний підхід до роботи з жертвами насильства в сім'ї: чи можливий він в Україні?

Тема 5.**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ПОДОЛАННЯ
РІЗНИХ ФОРМ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ****План**

1. Технології соціально-педагогічної роботи щодо профілактики насильства над дітьми.
2. Сім'я як об'єкт соціально-педагогічної діяльності.
3. Соціально-педагогічна діяльність у загальноосвітніх закладах.
4. Психолого-педагогічна терапія в роботі соціального педагога (психолога).
5. Особливості педагогічної профілактики проявів насильства над дітьми.
6. Форми і методи соціально-профілактичної роботи із запобігання насильству над дітьми.

Науково-практична конференція «Насильство та торгівля дітьми як проблема порушення прав дитини».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:**І. Основні міжнародні документи, які декларують необхідність дотримання та захисту прав людини, у тому числі дітей:**

Загальна декларація прав людини 1948 р.,

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ст. 10), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст.ст. 23 і 24).

Документи, які окремо наголошують на захисті прав дитини:

- Женевська декларація прав дитини 1924 р.;
- Декларація прав дитини 1959 р.;
- Конвенція про права дитини 1989 р. (ст.ст. 1-41).

Документи з питань боротьби з торгівлею людьми:

- Конвенція ООН про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами (1949 р.);
- Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.);

- Додатковий протокол до Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності Про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, та покарання за неї (2000 р.);
- Рекомендації Ради Європи.

Документ з питань боротьби з різними формами експлуатації та торгівлі дітьми:

- Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи «Про сексуальну експлуатацію, порнографію, проституцію, а також торгівлю людьми та підлітками»;
- Факультативний протокол до Конвенції про права дитини, який стосується торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії, відповідно до якого перелічені діяння визнаються кримінальним злочином незалежно від місця скоєння.

Конвенції МОП:

- Конвенція МОП (№ 182, 1999 р.) про заборону та негайні дії щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці.

II. Перелік законодавчих та нормативно-правових актів, спрямованих на охорону дитинства в Україні:

1. Закони України та документи, прийняті Верховною Радою України:

- Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» від 15 грудня 1992р., № 2859;
- Закон України «Про охорону дитинства» від 26 січня 2001р., № 2402-3 (ст. 10, 32);
- Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р., № 2789-III;
- Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р., № 2558- III;
- Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 22 березня 2001р., № 2334- III;
- Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 01 червня 2000 р.;
- Закон України «Про освіту» (введений в дію Постановою Верховної Ради України від 24 червня 1991р. № 1144-12 із змінами та доповненнями);
- Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 05 лютого 1993 р., № 2998-ХП;
- Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» від 24 січня 1995 р., № 20 із змінами та доповненнями;
- Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16 липня 1999 р.;
- Закон України «Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції, дитячої порнографії» від 3 квітня 2003 р., № 716-IV;

- Закон України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці № 182 «Про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці» від 5 жовтня 2000 р., № 2022-III;
- Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 р., № 2342-IV;
- Закон України «Про внесення змін до статті 177 Сімейного кодексу України і статті 32 Цивільного кодексу України» від 02 червня 2005 р., № 2620-IV;
- Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону дитинства» (щодо визначення та заборони найгірших форм дитячої праці) від 03 лютого 2005 р., № 2414-1/9;
- Закон України «Про внесення змін до статті 5 Закону України «Про охорону дитинства» (в частині регламентації діяльності комп'ютерних клубів, ігрових закладів) від 11 січня 2005 р., № 2304-IV);
- Закон України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо Центру з усиновлення дітей» від 16 листопада 2005 р., № 3097-IV;
- Сімейний кодекс України (вступив у силу 1 січня 2004 р.);
- Кримінальний кодекс України (вступив в силу 1 вересня 2001 р.)

2. Укази Президента України:

- «Про затвердження Заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків» від 17.10.97, № 1153/97;
- «Про додаткові заходи щодо запобігання зникненню людей, удосконаленню взаємодії правоохоронних та інших органів виконавчої влади в їх розшуку» від 18 січня 2001 р., № 20/2001;
- «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей» та «Про проведення у 2006 році Року захисту прав дитини» від 11 липня 2005 р., № 1068.

3. Постанови Кабінету Міністрів України:

- «Про затвердження правил оформлення і видачі паспортів громадянам України для виїзду за кордон та проїзних документів дитини, їх тимчасового отримання та вилучення» від 31.03.95 р., № 231;
- «Про подальший розвиток мережі центрів соціальних служб для молоді та підвищення ефективності їх діяльності» від 21.01.1998 р., № 63;
- «Про комплексні заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної молодіжної політики в Україні» від 20.03.1998 р., № 348;
- «Про поліпшення матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» від 16.06.1998 р., № 909;
- «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» від 26.04.02 р., № 564;
- «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю» від 26.04.02 р.;

- «Про розвиток мережі центрів ресоціалізації наркозалежної молоді «Твоя перемога» від 13.06.02 р.;
- «Про затвердження Порядку стягнення аліментів на дитину (дітей) у разі виїзду одного з батьків для постійного проживання в іноземній державі, з якою не укладено договір про надання правової допомоги» від 1908.002 р., № 1203;
- «Про затвердження порядку повернення дітей-іноземців до місць їх постійного проживання» від 26.09.02 р., №142);
- «Про затвердження Типового положення про центр реабілітації для осіб, які постраждали від торгівлі людьми» від 27.06.2003 р., № 987;
- «Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей» від 28.01.04 р., № 87;
- «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті на реалізацію заходів, спрямованих на подолання дитячої бездоглядності та безпритульності»;
- «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошової винагороди батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом «гроші ходять за дитиною» від 06.02.06 р., № 106;
- «Про Типове положення про соціально-реабілітаційний центр – дитяче містечко» від 27.12.05 р., № 1291.

4. Розпорядження Кабінету Міністрів:

- «Про затвердження Концепції запобігання та викорінення найгірших форм праці дітей» від 16.06.03 р., № 364-р.

Завдання для підсумкового контролю

1. Конституційні гарантії захисту прав і свобод людини в Україні.
2. Конституція України. Аналіз основних положень, що стосуються прав дітей і молоді.
3. Міжнародні механізми забезпечення прав людини.
4. Міжнародна хартія з прав людини, її структура.
5. Загальна декларація прав людини – перший в історії міжнародних відносин акт, в якому проголошено права людини і її основні свободи.
6. Декларація прав дитини. Основні принципи. Зміст та завдання, що випливають з неї.
7. Особливості соціального становлення молоді в Україні.
8. Чинне законодавство стосовно дітей в Україні.
9. Торгівля людьми, як проблема порушення прав людини.
10. Сучасне рабство. Торгівля дітьми.
11. Законодавча база щодо запобігання торгівлі людьми.
12. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї».
13. Насильство в сім'ї як соціальна проблема.

14. Міжнародні стандарти з питань дитячої праці.
15. Законодавство України з питань дитячої праці та його відповідність конвенціям МОП №№ 138,182.
16. Концепція національної політики запобігання та ліквідації дитячої праці в Україні.
17. Трудове виховання учнівської молоді.
18. Специфіка підготовки до трудової діяльності дітей з особливостями психофізично-го розвитку.
19. Праця і фізичний розвиток дитини.
20. Освітня стратегія щодо викоренення незаконного використання дитячої праці.
21. Освіта як умова профілактики залучення дітей до незаконних форм праці.
22. Молодь у кризовому соціумі.
23. Особливості правового виховання учнів.
24. Виховна профілактична робота з учнівською молоддю.
25. Превентивне виховання і формування здорового способу життя.
26. Напрями профілактики соціальної дезадаптації дітей та підлітків.
27. Психолого-педагогічна допомога дітям із проблемних сімей.
28. Психокорекційна робота з молодшими школярами.
29. Психокорекційна робота з підлітками групи ризику.
30. Корекція ситуації розвитку дитини в сім'ї, залежній від алкоголю.
31. Профілактика та корекція кризи підліткового віку.
32. Програма психотерапевтичної підтримки дітей, що постраждали від домашнього насильства.
33. Психологічна реабілітація дітей, що були зайняті у найгірших формах дитячої праці, шляхом активізації креативного потенціалу особистості.
34. Насильство як фактор деструкції особистості підлітка.
35. Зловживання щодо дітей.
36. Методики дослідження випадків кривдження.
37. Вплив конфліктних подружніх взаємин на психіку і характер дитини.
38. Особливості сімейного оточення і типи дитячих характерів.
39. Духовна атмосфера і стиль сімейного виховання.
40. Порушення стосунків дитини й дорослого як першоджерело соціальної дезадаптації.
41. Типологія соціально дезадаптованої поведінки дітей з проблемних сімей.
42. Організація просвітницької роботи з батьківською громадськістю.
43. Зміст і форми роботи з неблагополучними сім'ями.
44. Робота з неповними сім'ями.
45. Робота з конфліктними сім'ями.
46. Робота з багатодітною сім'єю.
47. Праця і трудова підготовка вихованців інтернатних закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.
48. Вплив трудової зайнятості дітей на навчання.
49. Оздоровлення дітей влітку.

50. Організація дитячої праці в позаурочний та позашкільний час.
51. Негативний вплив незаконних форм праці на здоров'я дітей.
52. Дитячі захворювання, пов'язані з насильством і експлуатацією.
53. Трудові права неповнолітніх.
54. Соціально-педагогічна профілактика насильства над дітьми.
55. Принципи соціально-педагогічної діяльності щодо запобігання насильства над дітьми.
56. Характеристика функцій соціально-педагогічної діяльності щодо запобігання насильства над дітьми.
57. Сім'я як об'єкт соціально-педагогічної діяльності.
58. Соціально-педагогічна діяльність з дітьми, що залишилися без опіки батьків.
59. Технології соціально-педагогічної роботи.
60. Соціально-педагогічна діяльність у навчальних закладах.
61. Соціальна вулична робота. Волонтерські дії.
62. Технологія реалізації педагогами діагностичного і прогностичного напрямів роботи.
63. Модель професійної педагогічної діяльності щодо запобігання насильству.

4.2. Уроки з проблем запобігання порушенням прав людини, насильству та експлуатації

Пропоновані уроки побудовано з урахуванням специфіки теоретичних проблем запобігання порушенням прав людини, насильства й експлуатації.

Тема № 1. Права і обов'язки людини у суспільстві

Мета: з'ясувати поняття, виникнення і походження прав людини, прав дитини, її основних свобод, обговорити Загальну декларацію прав людини, Конвенцію ООН про права дитини, розглянути законодавчі акти України стосовно прав дитини. Звернути увагу учнів на єдність прав і обов'язків як умову самовдосконалення людини, її творчого становлення.

Тип уроку: урок оволодіння новими знаннями та формування навичок роботи з діловими документами.

Запитання:

1. Міжнародне законодавство щодо захисту прав дитини.
2. Національне законодавство щодо захисту прав дітей.
3. Які права забезпечує Конвенція про права дитини (діти, розділившись на групи, перераховують відомі їм права; може бути підготовлений плакат про права дитини).
4. Як Ви розумієте – «права визначають ступінь свободи, обов'язки – ступінь відповідальності»?

Домашнє завдання: самостійно проаналізувати громадянські права і свободи громадян України, зазначені в Загальній декларації прав людини і в Конституції України (скласти таблицю).

Тема № 2. Порухення прав дитини. Насильство та експлуатація

Мета: формування уявлень про різноманітність проявів насильства. Розглянути законодавчі акти України стосовно запобігання насильству.

Тип уроку: комбінований урок.

Запитання:

1. Загальна характеристика Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», «Про охорону дитинства».
2. Основні види насильства, які стосуються дітей.
3. Міжнародні документи, що спрямовані на боротьбу з експлуатацією дітей.
4. Правова відповідальність за злочини проти дітей.

Домашнє завдання: підготувати реферат на тему «Мої правила безпеки».

Тема № 3. Незаконне використання дитячої праці в Україні

Мета: ознайомити учнів з проблемами поширення найгірших форм праці і незаконного використання дитячої праці в Україні.

Тип уроку: урок застосування набутих знань з елементами дискусії.

Запитання:

1. Гарантії і права на працю, зазначенні в Конституції України.
2. Визначення незаконних форм дитячої праці. Торгівля дітьми.
3. Трудове законодавства і професійне самовизначення неповнолітніх.
4. Найгірші форми праці дітей і їх вплив на здоров'я дитини.
5. Проаналізувати виконання домашнього завдання (реферативні повідомлення «Мої правила безпеки»).

Домашнє завдання:

1. внести до своїх робочих зошитів відповідь на питання які ознаки трудового виховання та експлуатації дітей?
2. Підготуватися до заключного уроку відповідно до попередньо визначеної тематики.

Тема № 4. Шляхи запобігання порушенню прав людини

Мета: зміцнення, розширення, поглиблення та актуалізація знань учнів.

Навчально-виховне призначення підсумкового уроку полягає в тому, щоб зробити результати навчальної праці учнів наочними, закріпити вміння грамотно захищати свої права та інтереси через систему законодавчої, виконавчої та судової влади.

Оформлення уроку передбачає виставки спеціальної літератури, кращих рефератів, доповідей та ін.

Запитання:

1. Закон як інструмент забезпечення основних прав людини (довідь).

2. Порухення прав дітей: експлуатація та торгівля (доповідь).
3. Поняття насильства. Види насильства (доповідь).
4. Практичні аспекти захисту громадянами України своїх прав і законних інтересів (практичні заняття):

а) порядок звернення за захистом до органів державної виконавчої влади та прокуратури;

б) порядок звернення за судовим захистом, адвокатський захист;

в) механізм подання заяв та скарг до міжнародних та державних установ.

Наведений перелік питань є орієнтовним.

Підсумковий захід може відбуватися у формі конференції, семінару, усного журналу, кінолекторію та ін.

4.3. Робочий зошит «Знай та захищай свої права»

Робочий зошит „Знай та захищай свої права”¹⁶ присвячено висвітленню актуальних питань захисту прав дитини. В ньому розглядаються ситуації порушення прав дитини, такі як насильство, торгівля дітьми, експлуатація. Автори поєднали теоретичний матеріал з практичними порадами та рекомендаціями щодо правил безпечної поведінки, а також підготували цікаві завдання для закріплення знань.

Матеріал з робочого зошита можна використовувати під час проведення навчально-виховних занять серед учнів середнього та старшого шкільного віку з тем дотримання та захисту прав людини, зокрема дитини. Підходить для використання під час класної та самостійної роботи.

Тема 1

ПРАВА І ОВОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ У СУСПІЛЬСТВІ

Щастя дитини – єдине дійсне щастя на землі!

Я. Ф. Ченіза

Усі ми прагнемо досягти щастя в житті. І хоча кожен з нас розуміє його по-своєму, все ж таки можна спробувати описати щасливу людину. Перш за все, це людина, яка має можливість задовольняти свої потреби – їжа, тепло, житло, сім'я, захоплення, вільне та цікаве спілкування, успішна робота, здійснення мрій тощо. Щаслива дитина, крім того, має можливість гратися та насолоджуватися опікою батьків або людей, котрі їх замінюють.

Інформація з цієї теми допоможе системно побачити весь спектр прав та обов'язків людини, відчути специфіку статусу дитини та прав дитини, а також дізнатися про найважливіші міжнародні та національні законодавчі акти у сфері захисту прав людини та, зокрема, дитини.

Можливість людині реалізувати свої потреби дають права, гарантовані міжнародними та національними законодавчими актами. Таким чином, права необхідні людині для того, щоб бути щасливою. Але просто мати права недостатньо, необхідно знати свої права.

Навіщо мені знати свої права?

- для уникнення ситуацій їх порушення;
- для можливості захисту;
- для відновлення порушених прав;
- для поваги прав інших людей, котрі мене оточують;
- для того, щоб мати високий рівень правової культури.

Обізнаний = захищений

Права людини мають важливі ознаки.

1. *Природні права.* Людина має права від народження. Їх не можна купити, зробити чи успадкувати.
2. *Універсальні права.* Права людини є однаковими для всіх людей, незалежно від раси, статі, віросповідання, національності, соціального статусу. Всі ми народжені вільними і рівними в гідності та правах. Це також означає, що чоловіки та жінки, хлопчики та дівчатка мають однакові права.
3. *Невід'ємні права.* Права людини не можна відібрати. Люди наділені ними навіть тоді, коли закони країн не визнають їх. Коли в країні панує рабство, раби все одно мають права, хоч ті й порушуються.
4. *Неподільні.* Усі люди наділені сукупністю прав для гідного життя – громадянських, соціальних, політичних, економічних, культурних.

Основні міжнародні нормативні акти в галузі прав людини:

Загальна декларація прав людини, 1948 р.

Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини, 1950 р.

Конвенція ООН про рабство, 1926 р.

Конвенція МОП про примусову чи обов'язкову працю № 29, 1930 р.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, 1966 р.

Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, 1979 р.

Віденська Декларація про права людини, 1993 р.

Декларація ООН про викорінювання насилля щодо жінок, 1993 р.

Основні права і свободи людини на міжнародному рівні зазначені в Загальній декларації прав людини, на національному рівні – в Конституції України (1996 р.) (Див. табл. 1.1. ст. 7)

ДИТИНА – особа віком до 18 років.

Міжнародне законодавство щодо
захисту прав дитини.

Женевська декларація прав дитини, 1924 р.

Декларація прав дитини, 1959 р.

Конвенція ООН про права дитини, 1989 р.

Всесвітня декларація про забезпечення
виживання, захисту і розвитку дітей, 1990 р.

Факультативний Протокол до Конвенції про
права дитини, що стосується торгівлі дітьми,
дитячої проституції і дитячої порнографії,
2000 р.

Національне законодавство щодо
захисту прав дітей

Конституція України, 1996 р.

Закон “Про охорону дитинства” 2001 р.

Закон „Про освіту”, 1991 р.

Національна програма “Діти України”,
1996 р.

Кримінальний кодекс України, 2001 р.

Сімейний кодекс України, 2002 р.

Кодекс Законів про працю України,
1971 р.

У 1989 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла **Конвенцію про права дитини**. Конвенція базується на новому розумінні становища дітей у суспільстві *не як майбутніх дорослих, а як рівноправних учасників суспільного життя*, звичайно, з урахуванням того, що «дитина потребує спеціальної охорони та піклування...»

Серед прав дитини, проголошених Конвенцією, є права громадянські (на життя і розвиток, на отримання громадянства, свобода від фізичного та психічного насильства та ін.), соціальні (на охорону здоров'я, на відпочинок та ін.), культурні (наприклад, право на освіту). Старшим дітям Конвенція надає і політичні права (наприклад, право на об'єднання). Натомість в Конвенції майже відсутні економічні права дитини, бо пріоритетом визначено освіту – дитина повинна вчитись, а не працювати.

Не можна говорити про права, забуваючи про **обов'язки**. Якщо в людини є право – це значить, що в неї є і обов'язки. Права визначають ступінь свободи, обов'язки – ступінь відповідальності. Єдність прав і обов'язків є умовою для самовдосконалення людини, її творчої самостійності.

Основний обов'язок – поважати права інших. „Твоя свобода розмахувати кулаком обмежена носом твого сусіда!” Обов'язки громадян зазначені у Конституції України: сплачувати податки (ст. 67), охороняти природу (ст. 66), захищати Вітчизну (ст. 65). Батьки зобов'язані піклуватися про дітей, а дорослі діти – про непрацездатних батьків (ст. 51). Отже, у нас є обов'язки перед Вітчизною, перед своїм народом, перед іншими людьми, перед своїми рідними і близькими, а також і перед собою. Наприклад, бути достойною людиною – це обов'язок, який не закріплено законодавчими актами, але він є одним з основних перед самим/самою собою.

Завдання

1. Продовж речення.

- Права людини – це ...
Мені необхідно знати свої права для того, щоб ...
Виділяють такі важливі ознаки прав людини ...
Один з основних міжнародних документів, що проголошує права людини, називається ...
Найголовніший український документ, що гарантує права громадянам України, це...
На мою думку, потрібно окремо виділяти права дитини, тому що...
Дитина – це...
До міжнародного законодавства у галузі захисту прав дитини відносять...
В Україні прийняті такі закони, що стоять на сторожі прав дитини:...
Мені відомі такі види прав:...
Говорячи про права, не можна забувати про обов’язки, адже...
Моїми найголовнішими обов’язками є...

Заповни таблицю.

Назва виду прав	Приклади прав
Громадянські права	
Політичні права	
Економічні права	
Соціальні права	
Культурні права	
Специфічні права	

2. Запиши у дві колонки свої основні права та права дорослих, які тебе оточують (батьки, вчителі, сусіди). Порівняй та зроби висновок.

Мої права

Права дорослих

3. Намалюй 3 специфічних для дитини прав, не підписуючи їх. Обміняйся зошитом із сусідом/сусідкою по парті. Вгадай, які права намалював/ла він/вона.

4. Підпиши пазли рівною кількістю назв твоїх найголовніших прав та обов'язків. Зазнач також номери статей Конституції України, де вони зафіксовані (усього – 12).

5. Напиши, як ти розумієш вислів: „Люди, будьте людяними! Це ваш перший обов'язок!„ (Ж.Ж. Руссо).

Рекомендована література

1. Права дитини: сучасний досвід та інновації. заг. ред. Г. Лактіонової. – К.: Либідь, 2005.
2. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей. – К., 2002.

Тема 2

ОСНОВНІ СИТУАЦІЇ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ

З минулої теми ти, мабуть, добре пам'ятаєш про те, що кожна людина має цілу низку прав та свобод; а дитина, як представник особливої групи, має певні специфічні права.

У житті, на жаль, можуть траплятися випадки, коли твої права будуть намагатися порушити або і порушуватимуть інша людина або група осіб, чи організація, фірма, підприємство тощо.

Тому знову звертаємось до важливості знань про свої права та умінь ними користуватися для захисту. Знання з цієї теми допоможуть поглибити знання про права людини, зокрема про міжнародне та національне законодавство щодо захисту дітей, а також дізнатися про ситуації, в яких права дитини порушуються.

Ситуації порушення прав дитини проявляються тією чи іншою мірою в кожній країні світу. На шляху до нових перетворень Україна також стикається з такими випадками – це експлуатація дітей, торгівля дітьми, насильство, соціальне сирітство ... Жахливо, що вони набирають дедалі більших масштабів і нових форм і становлять значну суспільну загрозу. Тому необхідно бути обережним, щоб не потрапити у такі ситуації, а при нагоді і допомогти своїм товаришам їх уникнути.

Які існують грубі порушення прав дитини?

- Насильство (домашнє, психологічне, фізичне ...) (Докладніше див. тему 3).
- Торгівля дітьми (Докладніше див. тему 4).
- Комерційна сексуальна експлуатація дітей.
- Примушування чи втягнення дітей у заняття проституцією.
- Дитяча порнографія.
- Експлуатація дитячої праці (Докладніше див. тему 6).
- Втягнення неповнолітніх осіб у злочинну діяльність.
- Усиновлення (удочеріння) з комерційною метою.
- Насильницьке донорство щодо неповнолітніх осіб.
- Втягнення неповнолітніх у збройні конфлікти.
- Використання для жебрацтва, примус до жебрацтва.
- Дискримінація.

Зверни увагу!

Ніхто не має права порушувати твої права, навіть рідні та близькі тобі люди.

Пам'ятай!

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Зверни увагу! Ситуації порушення прав дітей можуть призвести до серйозних наслідків на все життя або навіть поставити під загрозу саме життя, завдаючи фізичної, психічної, духовної, моральної шкоди, включаючи загрозу ранньої вагітності, летальні пологи, запізнення фізичного та розумового розвитку, травми, фізичну інвалідність та хвороби статевих органів, ВІЛ/СНІД.

Мої правила безпеки...

- Мою адресу, номер телефону та імена батьків я знаю напам'ять. А ще я знаю номери телефонів служб допомоги: 01 – пожежна, 02 – міліція, 03 – швидка допомога.

- Я завжди спілкуюся зі своїми родичами. Коли мені необхідно відлучитися, я скажу, куди йду і коли збираюсь повернутися. У випадку запізнення я зателефоную.
- Якщо мені необхідно кудись піти, я піду не один/одна, а з товаришем/кою. У такому випадку ми зможемо допомогти один/одна одному/одній не потрапити в біду.
- Я нікуди не йду з незнайомими людьми та нічого у них не беру.
- Я ніколи не сідаю в автомобіль до незнайомих людей.
- Я нікому не дозволяю доторкатися до мене. Якщо ж хтось спробує доторкнутися до мене, я голосно і твердо скажу: "Ні!". Покличу на допомогу;
- Якщо зі мною трапиться щось недобре, я негайно розкажу тим людям, яким я довіряю, хто піклується про мене і хоче, щоб я був/була в безпеці.
- Якщо у мене є питання, я зателефоную на Національну „гарячу лінію” – 8 800 500 22 50 або звернусь по Інтернету – www.lastrada.kiev.ua.
- Я завжди буду слідувати цим правилам. Я хочу бути щасливим/щасливою і здоровим/здоровою! Я на це заслуговую!

Пам'ятай! Коли трапляється випадок порушення прав дитини, важливо пам'ятати, що провини потерпілої дитини у цій ситуації немає і що вона завжди може звернутися по допомогу в державні органи або неурядові організації.

Куди я можу звертатись за допомогою?

(Див. тему 8)

Завдання

1. Заповни таблицю:

Назва об'єкта, явища чи поняття	З яким людським правом асоціюється	Ситуація, в якій це право порушується
Будинок		
Родина		
Вітер		
Знак „дорівнює”		
Кохання		
Зустріч, зібрання		
Закон		
Батьківщина		
Навчання		
Вільний час		
Листування		

2. Спочатку в ліву колонку запиши свої власні визначення порушень прав дитини. Потім у праву – визначення, які наводяться в зошиті. Порівняй.

Торгівля дітьми		
Насильство		
Комерційна сексуальна експлуатація дітей		
Дитяча порнографія		
Експлуатація дитячої праці		
Втягнення неповнолітніх осіб у злочинну діяльність		
Дискримінація		

3. Попрацюйте із товаришем і випишіть 3 ситуації грубого порушення прав дитини, а потім обговоріть і перерахуйте, які права були порушені в кожній із ситуацій. Підготуйте доповідь перед класом.

Ситуації грубого порушення прав дитини	Які права були порушені

4. Розроби власні 10 правил безпечної поведінки

Список рекомендованої літератури

1. Левченко К.Б. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посіб. / [К.Б. Левченко, О.А. Удало ва та ін..] – К.: Міленіум, 2005.
2. Вища освіта : Ін форм. вісник. – 2004. – № 15.
3. Тейлор М. Європейська конвенція з прав людини: відправні пункти : матеріали для вчителів / М. Тейлор; Департамент управління документальною інформацією. – К.; 2002.
4. Компас : пособие по образованию в области прав человека с участием молодежи / [П. Брандер., Р. Гомер, Є. Кин и др.]; – Будапешт, Council of Europe, 2002.
5. Інтернет-сайт центру “Ла Страда-Україна”: www.lastrada.org.ua

Тема 3

НАСИЛЬСТВО – ПРО ЩО ВАРТО ЗНАТИ?

Завдання

1. Продумай, у чому і як саме проявляється насильство, та заповни наведену нижче таблицю назвами проявів, в залежності від виду насильства.

<u>Фізичне</u> <u>наси́льство</u>	<u>Психологічне</u> <u>наси́льство</u>	<u>Сексуальне</u> <u>наси́льство</u>	<u>Економічне</u> <u>наси́льство</u>

2. Викресли твердження, правила безпеки, які є неправильними і залиш правильні, до яких потрібно прислухатись. Проаналізуй правильні твердження та відміть 5 основних, які ти вважаєш найголовнішими і яких дотримуватись повинна кожна людина.

- ☐ У пізній час не ходіть одні по вулиці.
- ☐ Сідайте до незнайомих людей в машину.
- ☐ Виключте непорозуміння: будьте впевнені, що ваш знайомий, друг знає межі дозволеного.
- ☐ Знайте елементарні прийоми самооборони.
- ☐ Якщо Вам здалося, що Вам загрожує небезпека, не вживайте ніяких заходів, ви можете виглядати дивною людиною.
- ☐ Майте при собі один із **засобів безпеки: газовий балончик, дезодорант, пилочку** і т.д. Продумайте їх використання в разі здійснення акту насильства.
- ☐ Продумайте свої дії в тому випадку, якщо Вам здається, що акт насильства можливий.
- ☐ Запам'ятайте: „Насильство Вам ні за яких обставин не загрожує!”
- ☐ Якщо щось не так, тікайте.
- ☐ На вас напали, кричіть, біжіть, привертайте до себе увагу. Дзвоніть у міліцію.
- ☐ Виключте вживання наркотиків та зловживання алкоголем, вони можуть вплинути на ваше сприйняття дійсності.
- ☐ Впускайте в будинок незнайомих, удома Вам нічого не загрожує.
- ☐ Не пускайте в будинок незнайомих, особливо, якщо Ви відчуваєте себе неспокійно.
- ☐ Не сідайте з незнайомцями до ліфта.
- ☐ Не пускайте в будинок чужих без дозволу дорослих.
- ☐ У компанії ведіть себе так, як вам хочеться, вживайте достатньо алкоголю, тоді Вас приймуть за свого і Вам нічого не буде загрозовувати.
- ☐ Ніколи, ні в якому разі не розповідайте про факти насильства, тим більше не звертайтеся до будь-яких правоохоронних органів.
- ☐ Продумайте свої дії в тому випадку, якщо акт насильства вже відбувався і може повторитися знову.
- ☐ Розповідайте про насильство тим, кому Ви довіряєте (друзям, родичам).
- ☐ Знайдіть таке місце, куди Ви змогли б піти у разі небезпеки.
- ☐ Підготуйте документи (паспорт, свідоцтво про народження і т.д.), гроші та інші необхідні речі та покладіть їх в одне місце, так, щоб у будь-який момент Ви змогли б їх легко взяти і втекти з ними.
- ☐ Якщо ситуація критична, то залишайте будинок негайно, навіть якщо Вам не вдалося взяти необхідні речі.
- ☐ Сідайте до незнайомих у ліфт, у цьому немає ніякої загрози для Вас.
- ☐ Попрактикуйтесь у тому, як можна швидко й безпечно вийти з будинку. Визначте, які двері, вікна, ліфти або сходи підходять для цього щонайкраще.

- ☐ Заздалегідь довідайтеся телефони місцевих служб, які зможуть надати Вам необхідну підтримку (кризовий центр для жінок, телефон довіри, телефон дільничного інспектора, служби у справах неповнолітніх та ін.).

Пам'ятай! Якщо насильство відбулося, провини потерпілої людини тут нема!

3. Заповни таблицю „Я захищу свої права”. У першу колонку заносяться установи, служби, що можуть допомогти у випадках насильства, вона заповнюється на уроці разом з учителем, а наступні 2-і — самостійно вдома. У 2-у запиши, чим саме кожна з установ може допомогти, а в 3-у — контактні телефони та адреси.

Таблиця „Я захищу свої права”

Назва установи	Чим може допомогти	Контактні дані (тел., адреса)
Шкільний психолог		
Служба у справах неповнолітніх		
Кримінальна міліція у справах неповнолітніх		
Дільничний інспектор		
Національна „гаряча лінія” з питань насильства 8 800 500 33 50	Психологічна та інформаційна консультація	8 800 500 33 50 e-mail: lastrada@ukrpack.net www.lastrada.kiev.ua

4. Опиши коротко, як би ти розповів/ла своїм друзям про насильство.

5. Вибери 3 стереотипи про насильство з тексту та згадай ще 2. Спробуй їх спростувати.

Список рекомендованої літератури

- Социально-психологические и медицинские аспекты жестокости : Информ. науч. журнал – 2003. – №1-2 (3-4).
- Безпальча Р. Запобігання домашньому насильству і торгівлі людьми : підруч. з проведення тренінгів. – К., "Winrock International", 2002. / Безпальча Р. та ін.

3. Запобігання насильства в сім'ї : Посіб. для дільничних інспекторів міліції / Під ред.: Довженко В., Брижик В, Танцюр В.– К., 2004.
4. Джилліген Д. Запобігання насильству / Джилліген Д.; пер. з англ. Ц.В. Штенгелов. – К.: Сфера, 2004
5. Інтернет-сайти:
<http://dv.projectharmony.ru>
<http://www.doktor.ru/persefona/>

Тема 4

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ

Завдання

- 1) Наведи приклади різних форм торгівлі дітьми.
- 2) Назви основні, на твою думку, причини залучення дітей до торгівлі ними.
- 3) Наведи три аргументи „за” і три аргументи „проти” усунування (удочеріння) дітей іноземними громадянами. Аргументи помісти у таблицю.
Обговори отримані результати у класі.
- 4) З наведеного нижче переліку вибери документи, необхідні дитині для поїздки за кордон.

Назва документу	
Паспорт громадянина України	
Свідоцтво про народження	
Страховий поліс	
Нотаріально завірена довіреність батьків дитини на виїзд її за кордон	
Довідка про стан здоров'я	
Виписка з табелю успішності	
Дитячий проїзний документ	
Похвальний лист	
Довідка про участь у гуртках	

5). Поміркуй, які 3 пункти ти включив би до Національної програми протидії торгівлі дітьми? Запиши їх.

Список рекомендованої літератури

1. Левченко К.Б. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : Навч.-метод. посіб. / Левченко К.Б., Удалова О.А. та ін., – К.: Міленіум, 2005.
2. Просвітницька діяльність щодо запобігання торгівлі людьми: методичні рекомендації / К. Б. Левченко, С. В. Колесникова, Л. Г. Ковальчук та ін. – К., 2004. — 84 с.

Тема 5**ЗАХИСТ ДИТИНИ ВІД ЕКСПЛУАТАЦІЇ ПРАЦІ****СКОРИСТАЙСЯ ПОРАДАМИ:**

- навіть якщо ти домовляєшся з працедавцем усно, чітко з'ясує: тривалість робочого часу на день (тиждень); розмір і вид заробітної платні (погодинна або залежно від обсягу виконаної праці); як і коли вона буде нараховуватись і виплачуватись;
- якщо від тебе не вимагають дозволу батьків на працевлаштування (а тобі ще не виповнилося 16 років), ця праця є позазаконною, і твої права не захищатимуться;
- нагадай роботодавцеві про законні пільги щодо характеру, тривалості, оплати праці, які мають неповнолітні (*Докладніше див. тему 6*);
- якщо тобі обіцяно високу платню за тяжку, нічну працю, то це, скоріш за все, нелегальна праця, і буде складно домогтися від роботодавця її реальної оплати.

Сьогодні багато громадян України виїжджають працювати за кордон. Необхідно пам'ятати, що лише робоча віза дає право на працевлаштування на території іноземної держави.

СКОРИСТАЙСЯ ПОРАДАМИ**Якщо Ви збираєтесь працювати за кордоном...**

- ☐ Перевірте, чи має фірма **ліцензію** на посередництво в працевлаштуванні за кордоном та **копію дозволу на працевлаштування громадян України** або **копію ліцензії на здійснення посередницької діяльності** у працевлаштуванні громадян України. Перевірити достовірність ліцензії можна, звернувшись на Національну „гарячу лінію” з питань торгівлі людьми – 8 800 500 22 50.
- ☐ Перебуваючи у фірмі, Ви маєте право ознайомитися з такими документами, як:
  - копія свідоцтва про державну реєстрацію; оригінал ліцензії; інформація про повне найменування посередника (його адреса, номери телефонів і прізвища, імена та по батькові керівників чи власників); номери телефонів місцевого органу державної служби зайнятості України, представництва Державного комітету з питань регуляторної політики і підприємництва; нормативно-правові акти, яких повинен дотримуватися посередник при наданні посередницьких послуг з працевлаштування українських громадян за кордоном; витяги з Закону „Про захист прав споживачів” в частині надання послуг; книга відгуків і пропозицій.
- ☐ Фірма-посередник має надати проект трудового договору (контракту) з іноземним роботодавцем, завірений роботодавцем.
- ☐ **Згідно з законодавством України, фірма, яка пропонує посередництво в працевлаштуванні за кордоном, не має права брати передоплату в будь-**

якій формі за надання послуг до укладання трудового договору (контракту) з іноземним роботодавцем.

- ☐ Підписання трудового договору (контракту) є обов'язковою умовою легального працевлаштування. Він складається у двох примірниках: один віддається клієнту, а другий залишається в посередника.
- ☐ **Погоджуйтесь на сприяння у працевлаштуванні лише за умови оформлення спеціальної робочої візи – службова, туристична та гостьова візи не дають права на легальну роботу за кордоном.**
- ☐ Пам'ятайте, наявність копії закордонного паспорта чи копії довідки про присвоєння ідентифікаційного номера значно полегшить процедуру відновлення документів у разі необхідності.

Зателефонуйте до посольства тієї країни, в яку плануєте їхати працювати, та уточніть, чи відкриваються на даний момент робочі візи для громадян України за даною спеціальністю, а також які документи треба надати для відкриття робочої візи і скільки вона коштуватиме.

Завдання

1. Дай відповіді на питання:

1. Які найголовніші гарантії права на працю зазначено в Конституції України?
2. Якби ти міг прийняти закон про заборону праці дітей, якими були б його основні положення? Запиши їх.
3. Що включає термін „найгірші форми дитячої праці”? Наведи приклади.
4. Яким чином, на твою думку, можна запобігти поширенню найгірших форм дитячої праці?

2. Напиши ознаки трудового виховання та експлуатації праці. Порівняй свої результати з результатами товариша.

Трудове виховання	Експлуатація праці

3. Напиши, як ти розумієш поняття „дитяча праця”. Намалюй це поняття. Порівняй свої результати з результатами своїх товаришів.

4. Зроби собі пам'ятку про правила безпеки при працевлаштуванні за кордоном. Розкажи про них удома своїм рідним та близьким.

Список рекомендованої літератури

1. Ремех Т. О. Підліткам про працю : довідник для учнів / Ремех Т. О., Ляхощька Л.Л., Цушко І. І. – К.: Акві-К, 2003. — 32 с.

Тема 6.**ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА**

Право на працю є одним з основних прав людини. Це право проголошено та закріплено не тільки на міжнародному рівні, але й у законодавствах більшості країн світу, у тому числі й в Україні. Якщо ти зацікавлена працювати, але тобі ще не виповнилося 18 років, і ти не отримала базову освіту, подана нижче інформація саме для тебе.

ВАЖЛИВО ЗНАТИ

Основні принципи трудових відносин закріплені в Конституції України, на які ґрунтуються правові акти трудового права — галузі права, що регулює різноманітні відносини у сфері трудової діяльності людини.

Основним законодавчим актом, що регулює трудові правовідносини в Україні, є Кодекс законів про працю України (КЗпП)

Працювати неповнолітні громадяни України можуть починати, якщо вони досягли 16-річного віку. За письмовою згодою одного з батьків або особи, що його замінює, на роботу можуть прийматися особи з 15 років, а у вільний від навчання час – з 14 років.

Працевлаштування починається з написання заяви на ім'я керівника підприємства, установи чи організації або іншої особи, яка має право приймати на роботу. В разі працевлаштування вперше до заяви необхідно додати довідку з місця проживання. Закон забороняє вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості та документи, не передбачені законодавством.

СКОРИСТАЙСЯ ПОРАДАМИ:

У заяві про прийом на роботу обов'язково зазнач:

- своє прізвище, ім'я, по батькові;
- свою домашню адресу;
- місце роботи і посаду, на яку ти претендуєш;
- бажаний термін своєї роботи.

Крім того, потрібно обумовити з роботодавцем час початку роботи, умови праці, заробітну платню, а також пільги, якими ви зможете користуватися. Коли з усіх цих питань між працівником і роботодавцем досягнуто згоди, трудовий договір вважається укладеним. Укладення трудового договору оформлюється наказом (розпорядженням) про зарахування працівника на роботу, з яким працівник ознайомлюється і ставить свій підпис.

При працевлаштуванні вперше, не пізніше п'яти днів після початку роботи, працівникові має бути заведена **трудова книжка**, в якій робиться запис про дату початку роботи, займану посаду, підстави та дату звільнення. До неї заносяться нагороди і заохочення працівника. За трудовою книжкою обчислюють стаж під час призначення пенсій.

Усі особи молодше вісімнадцяти років приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення 21 року, щороку підлягають обов'язковому медичному оглядові.

Пільги для неповнолітніх (ст. 187 Кодексу законів про працю України).

- Менша тривалість *робочого часу*. 24 години на тиждень для неповнолітніх 14–16 років, 36 годин для неповнолітніх 16–18 років. Звичайна тривалість робочого часу – 40 годин на тиждень.
- *Заробітна плата* при скороченій тривалості робочого часу виплачується в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій при повній тривалості.
- Громадянам України віком від 15 до 28 років після закінчення або припинення навчання у загальноосвітніх, професійних, навчально-виховних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби надається *перше робоче місце* на строк не менше двох років.
- Законом України «Про відпустки» встановлено, що працівникам молодше 18 років щорічна відпустка надається тривалістю 31 календарний день у зручний для них час за їхньою письмовою заявою.
- Звільнення працівників молодше 18 років з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускаються, крім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою районної (міської) служби у справах неповнолітніх.

Зверни увагу! Забороняється:

- застосування праці осіб молодше вісімнадцяти років на важких роботах;
- застосування праці дітей на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці;
- застосування праці неповнолітніх на підземних роботах;
- підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує граничні норми (сумарна робота неповнолітнього з вантажами не повинна перевищувати третини робочого дня або робочої зміни);
- застосування праці дітей у нічних змінах, надурочних роботах і роботах у вихідні та святкові дні.

При **поєднанні роботи з навчанням** неповнолітнім працівникам передбачено особливі умови праці та відпочинку.

Для працівників, які навчаються без відриву від виробництва в середніх навчальних закладах і ПТУ, встановлюється *скорочений робочий тиждень* або скорочена тривалість щоденної роботи зі збереженням заробітної плати у встановленому порядку.

Працівникам, які здобувають загальну середню освіту, надається *додаткова оплачувана відпустка* на період складання: випускних іспитів в основній школі – тривалістю 10 календарних днів; випускних іспитів у старшій школі – тривалістю 23 календарних днів; перевідних іспитів в основній та старшій школах – від 4 до 6 календарних днів. Працівникам, які складають іспити екстерном за основну або старшу школу, надається *додаткова оплачувана відпустка* тривалістю відповідно 21 та 28 календарних днів.

Працівникам, які успішно навчаються в навчальних закладах без відриву від виробництва та бажають приєднати відпустку до часу проведення настановних занять, виконання лабораторних робіт, складання заліків та іспитів, часу підготовки і захисту дипломного проекту та інших робіт, щорічні відпустки повної тривалості за перший рік роботи надаються до настання шестимісячного терміну безперервної роботи на даному підприємстві.

Працівникам, які успішно навчаються на вечірніх відділеннях ПТУ, надається *додаткова оплачувана відпустка* для підготовки та складання іспитів загальною тривалістю 35 календарних днів протягом навчального року.

Працівникам, допущеним до вступних іспитів у вищі навчальні заклади, надається відпустка без збереження заробітної плати тривалістю 15 календарних днів.

Працівникам, які навчаються без відриву від виробництва на підготовчих відділеннях при вищих навчальних закладах, у період навчального року надається, за їх бажанням, один вільний від роботи день на тиждень без збереження заробітної плати. Для складання випускних іспитів їм надається *додаткова відпустка* на умовах, передбачених законодавством.

Для професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників, особливо молоді, власник або уповноважений ним орган організує індивідуальне, бригадне, курсове та інше виробниче навчання за рахунок підприємства, організації, установи.

Теоретичні заняття і виробниче навчання при підготовці нових працівників безпосередньо на виробництві проводяться в межах робочого часу.

СКОРИСТАЙСЯ ПОРАДАМИ:

- не довіряй оголошенням про працевлаштування, що обіцяють «золоті гори»;
- не погоджуйся на неоплачуваний випробувальний термін;
- не давай завдатку за очікуване місце роботи;
- тримай оригінали документів при собі;
- читай (уважно!) договори чи контракти, які підписуєш;
- не соромся ставити запитання, які тебе дуже турбують;
- оформляйся на роботу документально.

Завдання

1. Продовж речення:

1. При працевлаштуванні вперше працівникові має бути заведена трудова книжка не пізніше ...

2. Трудовий договір дозволяється укладати з особами, які досягли ...
Для працівників, які навчаються без відриву від виробництва в середніх і професійно-технічних навчальних закладах, встановлюється ...
3. Щорічні відпустки працівникам віком до 18 років надаються у ...
4. Звільнення працівників молодше 18 років з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускаються...

2. Розв'яжи задачі:

1. Світлані Л. 13 років. Їй пропонують роботу у вільний від навчання час. Чи порушить роботодавець законодавство України, прийнявши Світлану Л. на роботу? Обґрунтуй.
2. Антону Н. 14 років. Йому запропонували високу платню за тяжку роботу у нічний час. При цьому роботодавець відмовляється укладати з Антоном трудовий договір. Чи правомірні пропозиції роботодавця? Обґрунтуй.
3. Іван П. здобуває загальну середню освіту в середній загальноосвітній вечірній школі і працює кур'єром на фірмі „Політек”. Через місяць у Івана П. випускні іспити у старшій школі. Він звертається до директора фірми „Політек” з проханням надати йому додаткову оплачувану відпустку тривалістю 30 днів. Чи правильні дії Івана П.? Обґрунтуй.

3. Дай відповідь на питання:

1. З якого віку неповнолітні мають право працевлаштовуватись згідно з українським законодавством?
2. Яку роботу заборонено виконувати неповнолітнім?
3. Які основні пільги передбачено законодавством України для неповнолітніх при працевлаштуванні?

Список рекомендованої літератури

1. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р.
2. Закон України „Про оплату праці” від 24.03.1995 р.
3. Положення з організації нормування праці у будівництві, затверджене наказом Державного комітету України з будівництва та архітектури від 07.10. 2004 р. № 188.
4. Ремех Т.О. Підліткам про працю : довідник для учнів – К.: Акві-К, 2003. – 32 с.

Тема 7**МЕРЕЖА ІНТЕРНЕТ – ПРАВИЛА БЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ**

Варто пам'ятати правила, які допоможуть безпечно працювати в Інтернеті.

Пам'ятай, що ти говориш з людиною. Постав себе на місце людини, з якою говориш. Відстоюй свою точку зору, але не ображай своїх співрозмовників. Коли ти використовуєш телекомунікації, то маєш справу з екраном комп'ютера. Ти не можеш жестикулювати, змінювати тон і вираз обличчя тощо. Твій вираз обличчя не має ніякого значення. Слова, тільки слова – **це все, що бачить твій співрозмовник. Коли спілкуєшся по Інтернету, можна дуже легко помилитися в тлумаченні слів свого співрозмовника.** Коли ти зв'язуєшся з ким-небудь, пам'ятай, що твої слова фіксуються.

Дотримуйся етики спілкування.

Поважай час і можливості інших. Існує стереотип, що сьогодні в людей залишається усе менше часу, і створення нових пристроїв дозволяє заощадити час. Коли ти надсилаєш електронну пошту або спілкуєшся в Інтернеті, ти фактично претендуєш на чийсь час. І тоді ти відповідаєш за те, щоб адресат не витратив цей час марно.

Не давай ніякої особистої інформації (адресу, номер телефону, номер школи, місце роботи батьків, опис квартири тощо).

Не надсилай свої фотокартки незнайомим особам.

Отримавши інформацію, яка змушує почуватися некомфортно, **я припиню розмову** та повідомлю про це батьків або тих, кому я довіряю.

Мої правила безпечної поведінки в Інтернеті

1. Я не надаватиму ніякої особистої інформації (ім'я, вік, адресу, номер телефону, номер школи, місце роботи батьків) без згоди батьків.
2. Якщо я отримаю інформацію, яка примусить мене почуватися некомфортно, я одразу розповім батькам або вчителю. Мої батьки знають усіх, з ким я спілкуюсь в Інтернеті.
3. Я ніколи не погоджусь зустрітися з тим, з ким я познайомився в Інтернеті, без попередньої згоди батьків. Якщо я буду зустрічатися, то це буде людне місце, і я запрошу кого-небудь з батьків.
4. Я ніколи не вишлю свої фото людині, з якою я познайомився через Інтернет, не порадившись з батьками.
5. Я не буду відповідати на листи чи прохання, які викликають почуття дискомфорту або сорому.
6. Ми встановимо з батьками правила роботи в Інтернеті:
  - час моєї роботи в Інтернеті;
  - сфери відвідування Інтернету.

Пам'ятай! Спілкування через Інтернет ніколи не замінить живого спілкування з друзями.

Завдання

Завдання 1

Яку відповідь Ви дасте на такі листи. Обґрунтуйте вашу відповідь:

Лист 1. Привіт, мене звати Сашко. Мені 15 років. Я живу в Києві. Шукаю друзів для листуванню. Я полюблюю комп'ютерні ігри, читати книги, дивитися телевізор. Я мрію по-дорожувати. Хочу побувати в Лондоні ....

Лист 2. Привіт, мене звати С. Я хочу з тобою познайомитися. Мені 30 років. Я живу в Сполучених Штатах Америки. Я маю власну фірму. У мене свій двоповерховий будинок. Я збираюся відвідати Україну. Може, ми зустрінемося? Пришли мені свою фотокартку та адресу.

Лист 3.

Всім!!!

Наша організація займається збиранням коштів для потерпілих від повені в Н. Ми купуємо їжу, теплі речі для тих, хто втратив домівки. Не будьте байдужими до чужого горя! Хто скільки може. Наш рахунок № 123456789.

Вдячні діти Вас ніколи не забудуть.

Дякуємо.

Завдання 2

Вибери, будь ласка, один із двох варіантів відповідей (А або Б), котрий найкраще підходить для опису твоєї поведінки в Інтернеті, й познач його. У цій анкеті немає правильних або неправильних відповідей.

1. А. Коли мені сумно або самотньо, я, зазвичай, виходжу в Інтернет.

1. Б. Я не почуваю необхідності вийти в Інтернет тоді, коли в мене поганий настрій.

2. А. Коли я проводжу в Інтернеті менше часу, ніж звичайно, я почуваю себе пригнічено.

2. Б. Мій емоційний стан не залежить від того, скільки часу я проводжу в Інтернеті.

3. А. Я відчуваю, що моє захоплення Інтернетом заважає моєму навчанню, роботі або відносинам з людьми поза Інтернетом.

3. Б. Використання Інтернету не заважає моїм відносинам з людьми, навчанню або роботі.

4. А. Багато моїх знайомих не знають, скільки часу я насправді проводжу в Інтернеті.

4. Б. Більшість моїх знайомих знає, скільки часу я проводжу в Інтернеті.

5. А. Я часто намагаюся зменшити кількість часу, який я проводжу в Інтернеті.

5. Б. Я не намагаюся зменшити кількість часу, який я проводжу в Інтернеті.

- 6. А. Коли я не в Інтернеті, я часто думаю про те, що там відбувається.
- 6. Б. Коли я не в Інтернеті, я рідко думаю про нього.
- 7. А. Я волію спілкуватися з людьми або шукати інформацію через Інтернет, а не в реальному житті.
- 7. Б. Я далеко не завжди вдаюся до допомоги Інтернету, коли мені потрібно знайти інформацію або поспілкуватися.

Ключі:

Вибір варіанта "А" оцінюється в 1 бал, вибір варіанта "Б" – 0 балів.

Від 0 до 3 балів – не зловживає Інтернетом.

Від 3 до 5 балів – звичайний користувач, але інколи забагато часу проводиш в Інтернеті.

Від 6 і вище – ти занадто багато часу проводиш в Інтернеті. Озирнись навколо, на світі є стільки цікавого, поспілкуйся з друзями.

Завдання 3.

Дай відповіді на запитання.

- 1. *Що таке Інтернет?*
- 2. *Коли і чому виник Інтернет?*
- 3. *Які були передумови виникнення Інтернету?*
- 4. *За допомогою чого з'єднуються комп'ютери? Що для цього потрібно?*
- 5. *Яка практична користь Інтернету?*
- 6. *Назви небезпеку використання Інтернету?*
- 7. *Чи відомі тобі випадки шахрайства в Інтернеті? Якщо так, то які?*

Завдання 4.

Прочитай уважно листа. Подумай, які дії допомогли уникнути небезпечної ситуації.

Обґрунтуй.

У січні цього року я познайомилась по ICQ з кіпріотом, який виступав ініціатором листування. Він був досить наполегливим у продовженні контактів. Написав, що він є 49-річним директором великого підприємства і вислав навіть адресу сайту підприємства. Майже зразу ж після нашого знайомства він почав говорити про те, що має намір приїхати в Київ, і попросив підібрати для нього найдорожчий готель та ресторани. Потім, нібито, з поїздкою в нього не вийшло, і він активно почав запрошувати мене на Кіпр. Пропонував покрити всі витрати, пов'язані з проїздом та проживанням. Від такої пропозиції я відмовилась, оскільки вона здалась мені підозрілою, але листуватися з ним продовжувала, оскільки він писав цікаві та приємні листи. Тоді він запропонував поїхати з ним на конференцію дилерів „Вольво” в Стамбул. Я зайшла на сайт компанії „Вольво” і не знайшла ніякої інформації щодо проведення конференції, тому від поїздки знову відмовилась. Через декілька днів я розмовляла зі своєю однокласницею, котра розповіла мені про кіпріота, з яким вона почала листуватися в Інтернеті. Виявилось, що це був той самий кіпріот, котрий писав і мені, оскільки писав він усе те ж саме, що й мені, – який він значний

бізнесмен, яка в нього велика фірма, як він хоче, щоб вона приїхала до нього в гості. Він також надсилав ті ж самі компліменти та чарівні слова.

Завдання 5.

Зобразити схематично правила безпечної поведінки в Інтернеті.

Список рекомендованої літератури

1. Запобігання торгівлі людьми: Навч.-метод. посіб. / ; заг. ред. К.Б. Левченко та О.А. Удалової. – К.: Міленіум, 2004. – 180 с.
2. Матеріали Міжнародної організації ЕКПАТ.
3. Інтернет-сайт Центру „Ла Страда – Україна” www.lastrada.kiev.ua
4. Современный самоучитель работы сети Интернет. Быстрый старт. – М.: Триумф, 2004. – 320 с.

Тема 8

ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДОВИХ ТА НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ

Ми вже говорили з тобою про можливість отримувати допомогу від державних і неурядових організацій. Її можна отримувати для того, щоб уникнути небезпечних ситуацій, і тоді, коли є факт порушення прав людини. Тобто потерпілі можуть звертатися по допомогу. Організація допомоги дітям, потерпілим від порушень їхніх прав, є важливою складовою політики протидії та запобігання злочинам проти дітей на міжнародному та національному рівнях.

Види допомоги

- інформація про проблеми та правила безпечної поведінки;
- психологічні консультації;
- медична допомога;
- юридична допомога;
- тимчасовий притулок;
- матеріальна допомога;
- професійне навчання;
- працевлаштування;
- захист потерпілих від подальших переслідувань;
- надання інформаційних матеріалів;
- допомога у поверненні громадян України з-за кордону;
- пошук безвісти зниклих за кордоном;
- розкриття злочинів.

Куди я можу звертатись по допомогу?

- шкільний психолог;
- класний керівник;

- Служба у справах неповнолітніх;
- дільничний інспектор міліції;
- Центр соціальних служб для молоді;
- суд;
- поліклініка;
- „гарячі лінії”;
- неурядові організації
- Уповноважений ВР з прав людини.

Важливу роль у наданні інформаційної та психологічної допомоги відіграють телефони довіри, які працюють на базі державних центрів соціальних служб для молоді, неурядових організацій, інших державних установ. Консультанти телефонів довіри можуть надати інформацію про те, хто і чим може допомогти дитині у скрутній ситуації, адресу найближчого притулку для неповнолітніх, куди дитина може самостійно звернутися; адресу центру соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх; адреси неурядових організацій тощо.

Запам'ятай!

Національна „гаряча лінія” з питань торгівлі людьми 8 800 500 22 50

Національна „гаряча лінія” з питань насильства 8 800 500 33 50

З набуттям Україною незалежності стала можливою діяльність неурядових організацій. Неурядові організації, що стоять на сторожі прав та інтересів громадян, мають важливе значення для розбудови громадянського суспільства. В Україні зареєстровано більше 20 тис. об'єднань громадян. Закон України “Про об'єднання громадян” визначає громадську організацію як “об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів”, а ст. 20 гарантує цим організаціям право “представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів (учасників) у державних та громадських органах”.

Як правило, працівники неурядових організацій викликають довіру у населення, оскільки головними принципами їх діяльності є конфіденційність та анонімність. Це означає, що ім'я людини та проблеми, з якими вона звертається до організації, нікому не повідомляються. Іншими важливими принципами діяльності неурядових організацій є добровільність послуг, пріоритет інтересів людей, котрі звертаються по допомогу, безкоштовність послуг.

Завдання

1. Уяви собі ситуацію, що ти опинився за межами України в оточенні чужих людей і бажаєш повернутися додому. Які твої дії? Спробуй зобразити їх на схемі.

2. Перелічи державні структури та неурядові організації, які захищають права дітей. Чим саме вони можуть допомогти?

3. Створи умовно власну правозахисну організацію. Визнач її назву, мету, основні напрями діяльності. Попробуй зобразити логотип новоствореної організації.

Список рекомендованої літератури

1. Запобігання торгівлі людьми : Навч.-метод. посіб. / заг. ред. К.Б. Левченко та О.А. Удалової. К. : Міленіум, 2004. – 180 с.
2. Просвітницька діяльність щодо запобігання торгівлі людьми: метод. рекомендації / К. Б. Левченко, С. В. Колесникова, Л. Г. Ковальчук та ін. – К., 2004. — 84 с.

Тема 9.

ПОРАДИ ДЛЯ УСПІШНОГО ПОЧАТКУ КАР'ЄРИ

Сьогодні пошук роботи – справа нелегка і не завжди дає очікуваний результат. Закінчивши навчальну установу, і перебуваючи в пошуках роботи, молоді люди ставлять перед собою питання, яких заходів вжити в першу чергу, особливо, якщо з пошуком роботи вони ще не зіштовхувалися? Роботу можна шукати самостійно, через своїх знайомих, переглядати оголошення, а можна звернутися за допомогою до установи – державної служби зайнятості, яка клопочеться працевлаштуванням громадян України.

Оголошення про вільні вакансії можна знайти в спеціалізованих друкованих виданнях (газети, журнали, бюлетені), в назвах яких є слова «робота», «працевлаштування», «вакансії», «навчання». Іншим шляхом є пошук роботи через мережу Інтернет.

СКОРИСТАЙСЯ ПОРАДАМИ:

Переглядаючи оголошення, відхиляй:

- ті, що пропонують непомірно високий заробіток;
- ті, що пропонують роботу за кордоном (без будь-яких вимог до кваліфікації, а лише за ознаками статі чи зовнішності);
- ті, що обіцяють великі перспективи дівчатам та жінкам;
- ті, що пропонують «серйозну роботу для серйозних людей».

Зазвичай такі спокусливі пропозиції – це робота в тіньовому бізнесі або в секс-бізнесі.

Де б ми не шукали роботу – через знайомих, по газетах або користуючись Інтернетом, настане момент, коли нас просять показати (або надіслати) своє резюме.

Яким би насиченим не був сьогоднішній ринок праці, але попит на фахівців не тільки зберігся, але й неухильно зростає. Сьогодні пропозиція перевищує попит, що породжує конкурс на робочі місця, і тому основне завдання здобувачів привернути увагу саме до своєї кандидатури. І візитною карткою в цьому питанні є правильно й грамотно складене резюме.

Правильно складене резюме дає тобі перевагу перед іншими кандидатами. Як скласти привабливе і доброякісне резюме? Необхідно запам'ятати три ключових моменти:

1. Як правило, на перегляд резюме витрачається не більше 2–3 хвилин. Якщо не вдалося привернути увагу в цей самий момент, можна сказати, що резюме не спрацювало.

2. При написанні резюме необхідно дотримуватися принципу вибірковості. Інформацію для резюме варто відбирати, виходячи з його цілей, тобто включати опис саме тих аспектів досвіду роботи або освіти, які є значимими для позиції, на яку ти претендуєш.

3. Вдале резюме повинне стати приводом для інтерв'ю. Отже, мета подання резюме – домогтися, щоб той, хто читає, захотів зустрітися особисто.

Правила складання резюме

1. Резюме повинне мати яскраво виражену структуру й просту мову викладу. Роботодавець повинен мінімум часу витратити на перегляд резюме й ухвалення рішення по ньому. У тексті повинні бути виділені особливості, досягнення, досвід.
2. Резюме повинне бути правильно оформленим. Необхідно робити акуратні проміжки, рівні поля й не зневажати абзаци. Роздрукувати резюме краще на лазерному принтері – таким чином текст буде виглядати більш презентабельно.
3. Резюме повинне бути коротким. Оптимальний обсяг – 1 сторінка. Обов'язково викладай зміст грамотно, уникай другорядних деталей.
4. Резюме повинне бути продуманим. Його зміст повинен повністю відповідати напрямові роботи, на яку ти претендуєш.
5. Резюме повинне бути точним. Остерігайся зайвих визначень.
6. Резюме повинне бути акуратним. Вказуючи на свій позитивний досвід, не заговори, не вихваляйся.
7. Резюме повинне бути зовні привабливим. Використовуй високоякісний папір, бажано сніжно-білий. Шрифт повинен добре читатися, як правило, він повинен мати розмір у діапазоні від 12 до 14 пунктів.
8. Резюме повинне бути простим. Не використовуй графічні малюнки, вигадливі рамки, віньєтки. В жодному разі не ускладнюй текст аббревіатурами, які, до речі, можуть бути невідомі роботодавцям. Повністю пиши назви шкіл, інститутів і міст.
9. Резюме повинно бути енергійним. Використовуй дієслова дії, характеризуючи свій досвід: “влаштував”, “організував”, “налагодив” тощо.
10. Резюме повинно бути конкретним. Користуйся короткими фразами й не використовуй довгі словосполучення. Вживаючи при необхідності специфічні терміни, подбай, щоб вони були зрозумілі неспеціалістам.
11. Резюме повинне бути бездоганним. Не довіряй комп'ютерному редактору. Обов'язково перечитай його текст після написання, щоб перекоонатися у відсутності помилок і двозначностей.
12. Резюме повинно бути читабельним. Пам'ятай, що нерозбірливе резюме найчастіше залишається непрочитаним.
13. Якщо ти недавно закінчив/ла навчальний заклад, варто вказати назву дипломної роботи, практикуму й т.д. Згадай усе, що має хоч якесь відношення до передбачуваної роботи. Але не варто перераховувати назви всіх навчальних курсів, які тобі викладали, і тим більше висилати разом з резюме копію диплома з оцінками.

14. Резюме повинне бути офіційним. Не перевантажуй його даними особистого характеру, а саме: відомостями про родичів, вагу, зріст, здоров'я. Не додавай до резюме свою фотографію (крім тих випадків, коли цього вимагає роботодавець).
15. Резюме повинне бути закінченим. Роботодавці чудово розуміють, що якщо вони будуть мати бажання отримати рекомендації, то їх нададуть. Тому не пиши наприкінці резюме: «Рекомендації додаються».

При написанні резюме уникай займенника «я», пиши стисло, точно, конкретно, обсягом не більше однієї друкованої сторінки.

Форма резюме. Резюме складається в довільній формі й повинно містити такі дані:

1. П.І.Б., рік народження (вік), контактні телефони (домашній і/або робочий).
2. Мета (навіщо звертаєшся в дану установу, яку роботу шукаєш).
3. Освіта (у зворотному хронологічному порядку, тобто починаючи з останнього місця навчання) за схемою:
  - дата початку навчання – дата закінчення навчання;
  - назва навчального закладу, факультет, спеціальність;
  - отримана кваліфікація.

Для випускників і студентів варто розміщувати цей пункт перед пунктом «Досвід роботи», тому що досвід роботи, якщо і є, менш значний. Можна повідомити про нагороди, підкреслити ті вивчені дисципліни, які відповідають меті працевлаштування.

4. Досвід роботи (у зворотному хронологічному порядку, тобто починаючи з останнього місця роботи) за схемою:

- дата початку роботи — дата закінчення роботи;
- назва організації, її сфера діяльності;
- назва вашої посади;
- приклади конкретних досягнень.

Якщо ніде ще не довелось працювати, спробуй згадати досвід своїх тимчасових робіт, підробітку, дипломних практик.

5. Додаткова освіта – курси, семінари, тренінги, стажування (за наведеною вище схемою).

6. Додаткові навички (ПК, ступінь володіння іноземними мовами, права водія, машинопис, інше).

7. Твої переваги (вкажи кілька своїх особистісних рис, які відрізняють тебе від інших і допомагають досягати необхідних результатів у роботі).

До резюме додається **супровідний лист**, призначений для підтримки резюме. Необхідно ретельно перевірити, щоб між змістом резюме й супровідним листом не було розбіжностей. Супровідний лист повинен містити якнайменше головоломок для адресата.

Зверни увагу! У супровідному листі не рекомендується:

- вживати скорочення й умовні позначки;
- припускатися помилки при написанні точних координат (назви, аббревіатури) відділу (особи), якому адресовано резюме;
- писати «Панове» або «Тому, хто цим займається»;
- допускати фамільярність типу «Дорогі майбутні роботодавці»;
- звертання до роботодавця або чиновника по імені;
- виставляти «Привіт, от моє резюме. Сподіваюся, до швидкої зустрічі».

Якщо резюме у більшості випадків допомагає першому заочному знайомству, то **співбесіда (інтерв'ю)** – це вже детальніше особисте знайомство. Мета співбесіди – виявити твою компетентність і відповідність певній посаді. До співбесіди необхідно приготуватися.

Дуже важливо провести попередню розвідку. Необхідно зібрати якнайбільше відомостей про організацію, куди йдеш на співбесіду, і про людей, з якими маєш зустрітися. Якщо мова йде про велике підприємство, познайомся з його продукцією або послугами. Багато організацій розповсюджують свої проспекти й рекламні брошури. Спробуй знайти статті в газетах або журналах про цю організацію. Як правило, зараз усі організації мають свої інтернет-сайти. Можна поговорити з людиною, що працює або працювала в цій організації.

Перечитай ще раз уважно оголошення про дану вакансію та подумай, що ти можеш запропонувати відповідно до вимог. По можливості, з'ясуй, хто буде проводити співбесіду, і подумай, про що вони можуть запитати.

- Сплануй свою поїздку за часом. Приїжджати необхідно трошки раніше призначеного строку. Однак якщо ж ти прибув/ла на місце занадто рано – почекай на вулиці. Занадто ранній приїзд деякі керівники можуть оцінити як невміння розпоряджатися своїм часом.
- Тримайся впевнено, не забувай про гарну поставу, посміхайся, будь привітним/ною.
- Уважно слухай, про що запитують. Не намагайся відповідати швидко, коротка пауза тільки підкреслить твою вдумливість.
- Обов'язково тримай напоготові блокнот і ручку, щоб зробити необхідні нотатки й наприкінці бесіди поставити свої питання. Починати необхідно з питань про свою майбутню роботу: коли можна приступити до роботи; які будуть обов'язки; перед ким необхідно буде звітувати про результати; які можливості просування; якою буде Ваша відпустка за тривалістю; які умови оплати; чи існує система премій і порядок їх виплат.

Про ухвалені рішення можуть повідомити відразу після співбесіди. Однак, можливо, це займе й кілька тижнів. Якщо обіцяли зателефонувати в певний день і не зателефонували, то немає нічого страшного в тому, щоб поцікавитися самому/самій про прийняте в організації рішення.

СКОРИСТАЙСЯ ПОРАДАМИ:Йдучи на співбесіду:

- зверни увагу на свій одяг – він має відповідати стилю установи, до того ж він не повинен бути надто екстравагантним.

На співбесіді:

- намагайся показати свої можливості, але не вихваляйся;
- не слід починати розмову із заробітної платні (її розмір, якщо ви з роботодавцем зацікавите один одного, з'ясуєш наприкінці бесіди);

- не критикуй своїх колишніх керівників і колег;

- поведись ввічливо з кожним, кого зустрінеш і з ким спілкуватимешся в установі.

Візьми з собою на співбесіду паспорт, дипломи і сертифікати – те, що характеризує тебе позитивно, рекомендаційний лист.

Завдання

1. Напиши своє резюме.
2. Напиши супровідний лист до свого резюме.
3. Напиши резюме когось зі своїх родичів або товаришів.
4. Розташуй у правильній послідовності свої кроки щодо працевлаштування:

- я пишу резюме;

- я шукаю роботу;

- я отримую заробітну плату;

- я подаю резюме;

- я отримую професійну освіту;

- я проходжу співбесіду;

- я звільняюся з роботи;

- я дізнаюся про свої права у трудових відносинах;

- я дізнаюся про умови праці;

- я визначаюся, ким я хочу працювати;

- я пишу заяву на роботу.

5. Склади перелік з 8 питань, які, на твою думку, найчастіше ставлять роботодавці. Спробуй дати на них відповіді.

6. Напиши 5 головних правил проходження співбесіди у порядку їх важливості.

Список рекомендованої літератури:

1. Соловьев Э.Я. Современный этикет. Деловой протокол. / Соловьев Э.Я. – М., 1998.
2. Ремех Т.О. Підліткам про працю : довідник для учнів / Ремех Т.О., Ляхощка Л.Л., Цушко І.І. – К.: Акві-К, 2003. – 32 с.

Тема 10**ЗБИРАЄШСЯ ЗА КОРДОН?****Корисні поради перед поїздкою за кордон
Якщо Ви збираєтесь навчатись за кордоном...**

Для того щоб отримати дозвіл на навчання за кордоном (студентська віза), необхідно підготувати ряд документів. Як правило, до посольства обраної країни подаються:

- Свідоцтво про закінчення середньої школи (оригінал і переклад, завірений у нотаріуса і затверджений Міністерством юстиції та Міністерством закордонних справ України).
- Документ про складання іспитів до ВНЗ України.
- Довідка про те, що ти не був/була засуджений/на.
- Підтвердження того, що обраний навчальний заклад за кордоном зацікавився тобою.
- Знання мови країни перебування є основною умовою для отримання дозволу на навчання. Часто навчальні заклади вимагають посвідчення про складання іспитів з мови.
- Запам'ятай, туристична віза не дає права на отримання статусу студента за кордоном!
- Більш докладну інформацію про можливість навчатись за кордоном можна отримати в посольстві обраної країни, а також у культурному центрі/товаристві посольства.

Ви їдете по системі au-pair

Система au-pair була розроблена з метою культурного обміну молоді. Основні вимоги: вік від 18 до 24 років і відсутність власної сім'ї та дітей. Система передбачає проживання в сім'ї, допомогу по догляду за дитиною і виконання поточних господарських справ (30 годин на тиждень), а також відвідування мовних курсів. Зверніть увагу: в обов'язки учасника системи не входить турбота про дітей молодше двох років!

В Україні вже існує багато агенцій, з'являються фіктивні агенції, які «працевлаштовують» за системою au-pair. На сьогодні українські громадяни по системі au-pair можуть їхати в Німеччину, Голландію, Францію, Норвегію та Швецію. Крім того, невелика кількість дівчат – 10–12 осіб на рік – мають можливість поїхати по цій системі до Данії.

Права особи, яка їде по системі au-pair:

- на окрему кімнату;
- на кишенькові гроші;
- покриття проїзду в громадському транспорті (тільки в Німеччині);
- на вихідний раз на тиждень;
- на канікули (два або чотири тижні), якщо ти перебуваєш у країні протягом цілого року;
- на відвідування курсів іноземної мови;
- поміняти сім'ю, якщо виникли конфлікти;
- на страхування здоров'я від нещасних випадків (тільки в Німеччині).

Корисна інформація

- Переконайся, що паспорт дійсний на той термін, який передбачений контрактом.
- Термін перебування в країні вказаний в au-pair-візі.
- Сімейний контракт повинен містити інформацію про медичне страхування, яке діє в Європі. У деяких країнах необхідно мати власну медичну страховку.
- Контракт укладається на термін від трьох місяців до одного року.
- Якщо ти водиш машину, потурбуйся про міжнародні права водія.
- Сума кишенькових грошей буде становити близько 200 євро на місяць.
- Необхідно мати певний досвід догляду за дітьми: робота в таборах, на рятувальних станціях, досвід молодіжного лідера, вчителя, волонтера і тому подібне.
- Слід надати рекомендаційні листи, які засвідчують досвід по догляду за дітьми.
- Пам'ятай, що ти представляєш свою країну і твоя поведінка повинна бути гідною. Непомірне вживання алкоголю, ненормативної лексики, будь-яких наркотичних речовин є достатньою підставою для негайного звільнення.

Якщо ти збираєшся одружуватися з іноземцем/кою...

- Слід мати якомога більше інформації про свого майбутнього чоловіка чи свою майбутню дружину: чи має він/вона постійну роботу, чи був він/вона одружений/а, скільки разів, чи розлучений/на він/вона офіційно (розлучення та окреме проживання – різні речі).
- Запропонуй нареченому/ій зустрітися не на території його/її чи “нейтральної” країн (це може поставити тебе у залежність), а в Україні.
- Поцікався особливостями шлюбного законодавства країни, в якій ти плануєш жити, у тому числі – правами спільних дітей, правами у разі розлученні. Це можна зробити в посольстві та в юриста.
- Порадься з юристом щодо укладання шлюбного контракту.
- Переконайся, що шлюб, зареєстрований в Україні, буде дійсним за кордоном. У разі необхідності, свідоцтво про шлюб можна легалізувати (затвердити у нотаріуса, Міністерстві юстиції та Міністерстві закордонних справ України).
- Запам'ятай, фіктивний шлюб – злочин. Це може стати причиною ув'язнення або депортації (видворення з країни).
- Виїжджаючи за кордон за гостьовою візою або за візою нареченої, пам'ятай: ці візи не дають права на роботу.
- Залиш копію закордонного паспорта та точну адресу нареченого/ої батькам. Регулярно телефонуй додому.

Загальні поради, які будуть корисними перед поїздкою за кордон

- Нікому не довіряйте Ваш паспорт. Документи, що засвідчують Вашу особу, завжди повинні знаходитись тільки у Вас.

- Якщо Ви збираєтесь працювати чи навчатися за кордоном, Вам необхідно підписати контракт. Контракт повинен бути написаний зрозумілою Вам мовою, а також містити інформацію про умови (оплату, вихідні дні, роботу у святкові дні, медичне страхування), місце та час Вашої майбутньої праці чи навчання.
- Пам'ятайте! Легально працювати за кордоном можна лише за наявності робочої візи. Ніякий інший вид візи не дає права на працевлаштування за кордоном.
- Залиште вдома детальну інформацію про майбутнє місце перебування за кордоном з адресою та контактними телефонами, а також копію свого паспорта та контракту. Ми б також рекомендували залишити своє фото та адреси Ваших іноземних друзів.
- Дізнайтесь номери телефонів українських посольств та консульських представництв за кордоном та візьміть їх із собою. Якщо Ви опинились у скрутній ситуації або Вам хтось загрожує, звертайтеся до представників своєї країни, які допоможуть Вам. Якщо у країні Вашого перебування немає посольства України – телефонуйте в посольство України в сусідній державі.
- У зарубіжних країнах активно працюють неурядові організації та служби, котрі надають допомогу особам, які опинились у скрутному становищі. Звертайтеся до них у разі необхідності.
- Термін перебування на території іноземної держави вказаний у Вашій візі. Порухення візового режиму унеможливить Ваш наступний виїзд за кордон. Дотримуйтесь правил візового режиму!
- Пам'ятайте, що знання хоча б елементарних слів іноземної мови значно полегшить Ваше перебування за кордоном.

Україна є державою зі значними можливостями та ресурсами. Кожному з нас варто лише визначитися з метою самореалізації та шляхом її досягнення.

Завдання

Завдання 1

Напиши в зошиті назву країни походження відомої архітектурної пам'ятки (фото).

Завдання 2

Напиши у зошиті 5–8 назв загальновідомих архітектурних пам'яток України. Напроти назв зазнач місто, в якому знаходиться та чи інша пам'ятка.

Завдання 3

Заповни таблицю за вказаними графами. Для виконання завдання радимо користуватись додатковою літературою.

Видатні українські						
архітектори	історики	поети	письменники	актори	співачи	спортсмени

Завдання 4

Вибери та запиши по 5 основних правил безпечної поведінки на кожну категорію.

Навчання за кордоном

Одруження з іноземцем/кою...

Загальні поради, які будуть корисними перед поїздкою за кордон

Завдання 5

Напиши мету, якої плануєш досягти в житті, та вкажи, що для цього треба зробити.

Список рекомендованої літератури

1. Палій О. Ключ до історії України / Палій О. – К.: Дніпро, 2005. – С. 5–6.
2. Левченко К.Б. Просвітницька діяльність щодо запобігання торгівлі людьми: методичні рекомендації. – К., 2004. – С. 61–64.
3. Позняк П. І. Київ: Погляд через століття: Фотопутівник. / Позняк П. І., П'ятериков С.В. – К.: Мистецтво, 1997. – С. 62-63, с. 104-105.
4. Інтернет-сайти:
www.ukrop.com/ua/encyclopaedia – 100 видатних імен.
<http://www.ukrop.com/ua/encyclopaedia/history> – малий словник історії України.
www.heritage.com.ua – Українська спадщина.
www.klitschko.com – сайт братів Кличків.
www.ruslana.com.ua – сайт Руслани.
www.Kingdom.kiev.ua – пам'ятки України.

4.4. Заняття з Конвенції ООН про права дитини.**Питання для обговорень, дискусій та диспутів**

Вивчення положень Конвенції ООН про права дитини¹⁷ є важливим та необхідним елементом правової освіти та правового виховання. Воно дає уявлення про види прав дитини, впливає на формування правової активності, сприяє подальшому захисту прав.

Пропоновані питання для обговорень, дискусій та диспутів допоможуть провести 13 занять з вивчення Конвенції цікаво та активно. Кожне заняття присвячено висвітленню окремого права дитини або декількох споріднених. Для зручності наводяться також посилання на статті Конвенції.

Вступне заняття. Права людини і права дитини

(ст. 1 Конвенції ООН про права дитини)

Що таке права людини?

Що таке обов'язки людини?

Що означає універсальність прав?

Що гарантує нам права?

Основні положення Загальної декларації прав людини як джерело міжнародних документів

Чому необхідно знати свої права?

Чому необхідно захищати права?

Права та обов'язки: їх співвідношення.

Яким чином права людини співвідносяться з обов'язками?

Чому важливо розглядади права та обов'язки як нерозривну єдність, не відокремлюючи їх одне від одного?

Як розв'язати проблему недостатності ресурсів та забезпечення прав людини?

Хто нам „дарує” права?

У чому полягає помилковість такого висловлювання: „Нам права дарує

Конституція та законодавство держави?”

Заняття 1. Право на життя, виживання та розвиток, їжу та чисту воду

(ст.ст. 6, 27 Конвенції ООН про права дитини)

Про яке виживання йде мова?

Що таке розвиток дитини?

Як відповісти на це питання дитині? Що їй можна пояснити?

Право дитини на життя?

Хто і як заважає його здійснювати?

Проблеми дитячої смертності у світі та в Україні. Яка існує з цього приводу статистика?

Проблеми Чорнобиля та порушення прав дитини на виживання

Чому постає питання про право на їжу?

Яка існує статистика щодо кількості голодуючих дітей? (матеріали з Робочого зошиту)

Чому постає питання про чисту воду?

Яка кількість людей у світі не має доступу до чистої води?

Чи існують проблеми з питною водою в Україні?

Чому необхідно бережливо ставитися до води, яка є в крані чи в природі?

(Людина не може жити без води. На 90 відсотків вона складається з води. І тому право на чисту воду тісно пов'язане з правом на життя.)

Заняття 2. Право на ім'я та громадянство

(ст.ст. 7, 8 Конвенції ООН про права дитини)

Чому це так важливо для людини мати право на ім'я та громадянство?

Апатриди – люди без громадянства.

Які складнощі та проблеми створює для людини життя без громадянства?

Чому важливо мати ім'я?

Приклади концентраційних таборів під час другої світової війни, де люди не мали імені.

Які документи засвідчують ім'я та громадянство дитини?

Хто, де і як отримує свідоцтво про народження?

Чи є в тебе свідоцтво про народження?

Чи бачив ли ти його коли-небудь?

(Якщо ні, попроси батьків показати його.)

Коли, як і за якою процедурою можна отримати паспорт?

Заняття 3. Право проживати з батьками та родинами

(ст.ст. 5, 9, 18 Конвенції ООН про права дитини)

Проблеми сирітства та соціального сирітства в світі та в Україні

Статистичні дані по кількості сиріт в Україні

Хто порушує права дитини, які живуть без батьків?

Поняття „свідомого батьківства”

Розподіл обов'язків щодо виховання дитини в сім'ї.

Чому важливо, щоб й батько також брав участь у вихованні дитини?

Хто виховує вас?

Що означає принцип якнайкращого забезпечення інтересів дитини?

Чи означає це, що дитина може робити тільки те, що вона хоче?

Що означає державне піклування про дітей-сиріт?

В яких установах в Україні живуть діти-сироти?

Чому важливо розвивати прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу?

Заняття 4. Право на недискримінацію (рівність незалежно від статі, раси, нації, національності, мови, віросповідання)

(ст. 2 Конвенції ООН про права дитини)

Що означає термін дискримінація. Дати йому визначення.

Як Ви розумієте поняття „рівність”?

Що таке гендерна рівність?

З якими видами дискримінації діти зустрічають в суспільстві?

Чому насміхаються над національністю людини? Чи можна розповідати образливі анекдоти на цю тему?

Ставлення до людей різних рас

Які бувають раси?

Чи відрізняються люди розумово та емоційно в залежності від кольору шкіри та національності?

На основі яких ще підстав будується розрізнення та дискримінація людей в суспільстві?

Що означає рівність?

Що означає однаковість?

Чи мали ви в своєму житті випадки різних форм дискримінації?

Заняття 5. Право на освіту та безкоштовне початкове навчання.

(ст.ст. 28, 29 Конвенції ООН про права дитини)

Чому освіта – це право?

Чи розглядаєте ви навчання в школі як своє право чи свій обов'язок?

Що роблять діти, які не ходять до школи?

Освіта як суспільне благо.

Статистика щодо освіти в Україні.

Чому мова в Конвенції йде тільки про початкову освіту?

Скільки дітей у світі та в Україні не отримують освіти?

Чи плануєте ви далі вчитися?

Заняття 6. Право на висловлювання своєї думки

(ст.ст. 12–15, 17 Конвенції ООН про права дитини)

Свобода самовираження

Свобода об'єднань

Свобода мислення

Свобода совісті

Право на доступ до інформації – як воно реалізовується?

Яка небезпека існує від користування Інтернетом?

Право на висловлення власної думки. В чому воно полягає?

Яким чином воно реалізується дітьми конкретного віку?

Чи існують обмеження на висловлення власної думки?

Які? Що про це говорить Конвенція з прав дитини?

Засоби висловлення власної думки в школі (шкільна газета, дитячі ЗМІ, дитячі журнали).

Чи можуть виникнути суперечності між дітьми та дорослими у процесі висловлення власної думки? Які?

Дитячі організації. Дитячий Парламент.

Який ваш власний досвід щодо висловлювання своєї думки? Чи заважає вам хтось в цьому?

Заняття 7. Право на медичне забезпечення

(ст. 24 Конвенції ООН про права дитини)

Щеплення та його необхідність

Чому медичне забезпечення – це право?

Чи знають діти, де знаходиться їхня районна поліклініка?

У якого лікаря вони обслуговуються?

До кого потрібно звертатися, якщо захворів?

Який ваш власний досвід дотримання вашого права на медичне забезпечення?

Заняття 8. Право дітей с особливими потребами на особливу турботу

(ст. 23 Конвенції ООН про права дитини)

Чому варто використовувати термін „людина з особливими потребами” замість терміна „інвалід”?

Чому над такими людьми не можна сміятися?

Що таке особливі потреби? Чому саме вживається такий термін?

З якими складнощами можуть стикатися діти з особливими потребами?

Чи є у вас знайомі діти з особливими потребами?

Заняття 9. Право біженців та іноземних громадян

(ст.ст. 20, 22 Конвенції ООН про права дитини)

Чи є біженці в Україні?

З яких країн в Україні біженці?

Чому люди стають біженцями?

Чому біженці є вразливою категорією людей?

Чи маєте ви власний досвід спілкування з біженцями, які живуть в Україні?

Заняття 10. Право дітей на відпочинок, ігри та дозвілля

(ст. 31 Конвенції ООН про права дитини)

Які є проблеми вільного часу?

Чи означає, що безділля – це дозвілля?

Чому варто берегти час?

Чому мудреці кажуть, що „вільний час – це велике багатство”?

Скільки вільного часу ви маєте на день?

Як ви його проводите?

В які ігри ви граєте? Що вони розвивають?

Заняття 11. Право на захист від всіх форм насильства та зловживань

(ст.ст. 33–38 Конвенції ООН про права дитини)

Втягнення у злочинну діяльність.

Визначення насильства.

Робота телефону довіри.

Жорстоке поводження з дітьми.

Що вважати насильством?

Торгівля дітьми та комерційна сексуальна експлуатація дітей.

Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини

Хто захистить дитину від насильства?

Які стереотипи щодо насильства існують у суспільстві?

Чи маєте ви власний досвід щодо насильства?

Завдання 12. Право на свободу від рабської праці, експлуатації прав, найгірших форм дитячої праці

(ст. 32 Конвенції ООН про права дитини)

Визначення „дитяча праця”

Що підпадає під визначення „найгірші форми дитячої праці”?

Чому потрібно працювати? І як це відрізняється від експлуатації праці?

Що втрачають діти, які замість навчання працюють?

Чи варто допомагати батькам удома?

Чи знаєте ви, що дітей часто примушують жебракувати, а гроші відбирають дорослі. І що це є кримінальним злочином?

Чи є у вас власний досвід, коли вас примушували до праці?

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1. Основні суб'єкти захисту прав дитини

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

23 грудня 1997 р. Законом України „Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” було введено посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений).

Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб.

Діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не відміння їх і не тягне перегляду компетенції державних, органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод.

Ви можете звернутися до Уповноваженого за допомогою, але Уповноважений не має компетенції змінити вже прийняті рішення.

Уповноважений приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють в їхніх інтересах, відповідно до Закону України „Про звернення громадян”.

Звернення подаються Уповноваженому в письмовій формі протягом року після виявлення порушення прав і свобод людини і громадянина. За наявності виняткових обставин цей строк може бути подовжений Уповноваженим, але не більше ніж до двох років.

При розгляді звернення Уповноважений:

- відкриває провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина;
- роз'яснює заходи, що їх має вжити особа, яка подала звернення Уповноваженому;
- направляє звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, та контролює розгляд цього звернення;
- відмовляє в розгляді звернення.

Уповноважений не розглядає тих звернень, які розглядаються судами, зупиняє вже розпочатий розгляд, якщо заінтересована особа подала позов, заяву або скаргу до суду.

Повідомлення про прийняття звернення до розгляду або відмову у прийнятті звернення до розгляду надсилається в письмовій формі, яка його подала. Відмова у прийнятті звернення до розгляду повинна бути вмотивована.

Маючи широкі повноваження, які регламентуються відповідним Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», він недостатньо уваги, на думку і політиків, і науковців, і представників громадських організацій приділяє питанням захисту прав дітей. Саме тому, а також спираючись на найкращий міжнародний досвід, громадські організації рекомендують ввести окерму посаду Уповноваженого з прав дитини.

Зазвичай омбудсмени не забороняють дітям звертатися до них, проте й не беруться за вирішення проблем, що стосуються дітей, з власної ініціативи. Більше того, омбудсмани рідко здійснюють свої заходи таким чином, аби діти дізналися про існування цієї інституції. До того ж, часто вони навіть не усвідомлюють, що проблеми, з якими стикаються діти, значною мірою відрізняються від тих, що стосуються дорослих, і що сутність прав дитини та механізми підвищення поваги до них також інші.

Посада уповноваженог з прав дитини існує вже більш ніж у 20 країнах світу. Вперше посада дитячого омбудсмена була запроваджена 1981 р. в Норвегії, потім в Фінляндії. У 1987 р. парламентські фракції ФРН запровадили Комісію з прав дітей. У 1989 р. створено відомство комісара з прав дитини в Новій Зеландії та в Австрії. У 1990 р. неурядовою організацією засновано службу омбудсмена у справах дітей і молоді в Ізраїлі, а урядовим відомством – у Гватемалі. У 1991 р. запроваджено інститут дитячого омбудсмена в Колумбії. У 1993 р. – у Швеції, у 1994 – в Данії, а в 1995 р. – в Ісландії та на регіональному рівні – в Російській Федерації. На початку 21 ст. – в Молдові, Колумбії, Люксембурзі.

Необхідність такого спеціалізованого правозахисного органу фахівці пояснюють такими причинами: діти через особливості свого психічного і фізичного розвитку вимагають особливого підходу; через відсутність життєвого досвіду і певною мірою залежного становища вони не завжди самостійно можуть захистити свої права і законні інтереси; благополуччя і нормальний розвиток дітей визначають майбутнє будь-якої країни.

Дитячий омбудсмен покликаний домагатися не тільки дотримання законодавчо закріплених прав дітей, але й розширення обов'язків батьків перед дітьми і більш повного їх дотримання. Він повинен вимагати справедливого ставлення до дітей з боку різноманітних органів влади, допомагати дітям користуватися вже існуючими правами, а також сприяти визнанню за дітьми тих прав, які ще не знайшли свого законодавчого закріплення.

В Україні омбудсмен з прав дитини повинен захищати дітей не тільки від дискримінації, експлуатації, будь-яких форм насилля, жорстокості, викрадення, продажу, втягування в протизаконну діяльність, вживання алкоголю, наркотиків, незаконного утримання під вартою, фізичного насилля і тортур, необґрунтованого відлучення від батьків, шкідливих для здоров'я дитини традицій, звичок, але й від поганого поводження з нею у сім'ї, від розтліваючих душу бездуховності, аморальності, байдужості, цинізму.

Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту

Управління (відділи) у справах сім'ї, дітей та молоді

- здійснюють приймання та розгляд звернень і повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми.

- терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах дітей, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення.

- направляють дітей, які зазнали жорстокого поводження, та членів сім'ї, стосовно яких існує реальна загроза його вчинення, до спеціалізованих установ для надання до-

помоги (кризові центри соціально-психологічної допомоги, притулки, центри медико-соціальної реабілітації, прийомні сім'ї).

- проводять профілактичну, роз'яснювальну роботу серед громадськості щодо попередження жорстокого поводження з дітьми.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

Здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини.

Терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах дітей, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення.

У разі необхідності надають первинну (під час звернення) соціально-психологічну допомогу дітям, які постраждали від жорстокого поводження.

Надають правові, психологічні, соціально-медичні та соціальне послуги з метою збереження соціального статусу та повноцінної життєдіяльності, адаптування у суспільстві дітей, які постраждали від жорстокого поводження.

Притулок для дітей та центр соціально-психологічної реабілітації дітей:

Діти, які постраждали від жорстокого поводження, а також діти із сімей, перебування в яких загрожує їх здоров'ю чи життю, мають можливість цілодобово звернутися до притулку для дітей або центру соціально-психологічної реабілітації дітей.

Підставою для прийняття дитини є звернення дитини (усне або письмове) до адміністрації закладу за допомогою, яке обов'язково реєструється та невідкладно розглядається керівництвом закладу.

Служби у справах дітей

- Ведуть загальний облік дітей, які зазнали жорстокого поводження, та сімей, у яких діти зазнали жорстокого поводження.
- Координують діяльність органів освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ щодо профілактики та припинення фактів жорстокого поводження з дітьми.
- Надають необхідну допомогу дитині, яка зазнала жорстокого поводження, та в разі загрози його вчинення вживають заходів до попередження жорстокого поводження щодо дитини.
- Направляють дитину для обстеження стану її здоров'я до установ і закладів охорони здоров'я з метою документування фактів жорстокого поводження, надання дитині необхідної медичної допомоги, у тому числі лікування в стаціонарі.
- Вживають невідкладних заходів до ліквідації наслідків і загрози неправомірних дій щодо дитини; у разі потреби разом з кримінальною міліцією у справах неповнолітніх розв'язують питання про тимчасове вилучення дитини із

середовища, де вона зазнала жорстокого поводження, та про подальше її влаштування.

- Представляють, у разі необхідності, інтереси дитини в суді.

Міністерство внутрішніх справ України,

Кримінальна міліція у справах дітей (ст. 5 Закону України “Про органи і служби у справах дітей і спеціальні установи для дітей”)

Кримінальна міліція у справах дітей є складовою частиною кримінальної міліції органів внутрішніх справ і створюється на правах самостійного підрозділу в головних управліннях Міністерства внутрішніх справ України в Криму, місті Києві, Київській області, управліннях Міністерства внутрішніх справ міста Севастополя, областей, управліннях внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України на транспорті та Міністерстві внутрішніх справ України.

Кримінальна міліція у справах дітей зобов’язана:

- виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованні дітей;
- розшукувати дітей, які залишили сім’ї, навчально-виховні заклади (бродяжать) та спеціальні установи для дітей;
- виявляти дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво;
- виявляти осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту;
- повертати до місця постійного проживання, навчання або направляти до спеціальних установ для дітей у термін не більше восьми годин з моменту виявлення дітей, яких було підкинуто, або які заблукали, або залишили сім’ю чи навчально-виховні заклади;
- викликати дітей, їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а також інших осіб у справах та інших матеріалах про правопорушення і у разі ухилення без поважних причин від явки за викликом – піддавати їх приводу;
- відвідувати дітей-правопорушників за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їх батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками);
- отримувати від підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності відомості, необхідні у зв’язку з матеріалами про правопорушення, що перебувають у її провадженні;
- виявляти, вести облік осіб, які втягують дітей в антигромадську діяльність;
- проводити за наявності законних підстав огляд дітей, речей, які є при них, транспортних засобів;
- вилучати документи і предмети, що можуть бути речовими доказами правопорушення або використані на шкоду здоров’ю дітей;

- складати протоколи про адміністративні правопорушення дітей, а також їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), які не виконують обов'язків щодо виховання і навчання дітей;
- вносити підприємствам, установам та організаціям незалежно від форм власності обов'язкові для розгляду подання про необхідність усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми;
- доставляти в органи внутрішніх справ на строк до трьох годин дітей, які вчинили адміністративне правопорушення, але не досягли віку, з якого настає адміністративна відповідальність, для встановлення особи, обставин вчинення правопорушення та передачі їх батькам чи особам, які їх замінюють.

До припинення експлуатації дітей, а також профілактики використання дитячої праці може бути залучена також служба дільничих інспекторів (ст. 10 Закону України „Про міліцію”), а також працівники управлінь боротьби із злочинами пов'язаними з торгівлею людьми.

У разі усного звернення або телефонного повідомлення працівником органу внутрішніх справ складається протокол цього звернення чи повідомлення.

Усі звернення та інформації з приводу жорстокого поводження з дітьми, у яких вбачаються ознаки злочинних діянь або загроза їх учинення, обов'язково реєструються в черговій частині органу внутрішніх справ. Інші заяви та скарги, які надходять поштою, реєструються в канцелярії органу внутрішніх справ і, якщо вони потребують додаткової перевірки, розглядаються в терміни, визначені законодавством.

Усі звернення та повідомлення щодо жорстокого поводження з дітьми розглядає керівництво органу внутрішніх справ і дає конкретні вказівки працівникам кримінальної міліції у справах дітей щодо необхідних матеріалів для подальшого прийняття рішення згідно із законодавством.

Після перевірки викладених у зверненні фактів керівник органу внутрішніх справ приймає рішення про притягнення винних осіб до відповідальності.

Якщо питання, порушені в заяві дитини, не належить до компетенції органів внутрішніх справ, працівники кримінальної міліції у справах неповнолітніх переадресовують їх за належністю і повідомляють про це відповідну службу у справах неповнолітніх та автора звернення (повідомлення).

Працівники кримінальної міліції у справах дітей тісно співпрацюють із службами у справах дітей, центрами соціальних служб для молоді, органами прокуратури, освіти, навчальними закладами, закладами охорони здоров'я відповідно до законодавства.

У разі потреби термінового вилучення дитини із сім'ї, де батьки чи особи, що їх замінюють, жорстоко поводяться з нею, працівники кримінальної міліції у справах дітей спільно зі службами у справах дітей вирішують питання щодо подальшого влаштування дитини. За всіма фактами жорстокого поводження з дітьми та результатами розгляду працівники кримінальної міліції у справах дітей зобов'язані інформувати: заявника; службу у справах неповнолітніх; батьків дитини або осіб, які їх замінюють (за згодою дитини); у разі необхідності – органи прокуратури та суд.

Працівник міліції на території України незалежно від посади, яку він займає, місця знаходження і часу в разі звернення до нього громадян або службових осіб із заявою чи повідомленням про події, які загрожують особистій чи громадській безпеці, або у разі безпосереднього виявлення таких зобов'язаний вжити заходів до попередження і припинення правопорушень, рятування людей, подання допомоги особам, які її потребують, встановлення і затримання осіб, які вчинили правопорушення, охорони місця події і повідомити про це в найближчий підрозділ міліції.

Практична порада: звернення в органи МВС чи прокуратури

Міліція та прокуратура існують за кошти бюджету, тобто на кошти, сплачені як податки. Тому вони повинні захищати Вас і це обов'язково за Законом України „Про міліцію” та Законом України „Про прокуратуру”, згідно з якими вони не можуть відмовити Вам у допомозі, якщо Ви вимагаєте від них дій, що належать до їхньої компетенції.

Але досить часто виникають непорозуміння, викликані тим, що викладена Вами, історія плутана та незрозуміла (з точки зору правоохоронця). Тому, для того щоб не мати проблем мовного чи іншого характеру, бажано перед звернення пройти певну самопідготовку. Вона може складатися з таких кроків:

1. Чітко, бажано в письмовому вигляді, сформулюйте всі обставини справи. Ще з часів Римської імперії юристи визначили три основні питання, відповіді на які можуть окреслити все, що відбулося: Що? Де? Коли? Тому, сидючи перед аркушем паперу, Ви повинні викласти чітку картину дій, обставин та наслідків. Тобто, приготуйте «шпаргалку». Вона повинна містити коротеньку інформацію про подію: коли вона почалася, скільки тривала і коли закінчилася, які дії були з Вашого боку та з боку інших учасників події, хто був свідком, які є наслідки дій кожного з учасників.

2. Перед тим як потрапити на прийом до посадової особи правоохоронного органу, проведіть міні-репетицію Вашої зустрічі. Продумайте відповіді на можливі запитання, приготуйтеся до бесіди, під час якої Вам можуть поставити запитання, пов'язані з Вашим особистим життям (наприклад, у випадках згвалтування).

3. Налаштуйте себе на спокійну бесіду, тому що агресивна чи істерична поведінка не є кращим шляхом до порозуміння з людиною, обов'язком якої є допомога Вам. Пам'ятайте, що працівник правоохоронного органу теж людина з власними проблемами та стереотипами, тому толерантне ставлення до співрозмовника – це один із шляхів до вирішення Вашої проблеми.

4. Чітко сформулюйте свої вимоги до правоохоронного органу. Правоохоронець повинен зрозуміти, що Ви очікуєте від нього, настання яких наслідків бажаєте.

Тепер, коли Ви підготувалися до звернення, можете використати такі можливості повідомлення про проблему.

1. Безпосередньо звернутися до правоохоронного органу з усною заявою.
2. Звернутися до правоохоронного органу з письмовою заявою.

Яким саме способом скористатися – це Ваш вибір. Наслідки в будь-якому з них однакові. Але зверніть увагу: якщо Ви не впевнені в ретельності державних правоохоронців чи вже маєте певний досвід, коли Ваше звернення не було розглянуто, краще подати письмову заяву (поштою чи безпосередньо).

Термінове звернення до міліції

На жаль, життя не завжди дає можливість продумати всі свої кроки. Тому, якщо Ви опинилися в ситуації насильства і Вам загрожує небезпека, можете зателефонувати до міліції з вимогою захисту і повідомити про те, що відбувається.

Зверніть увагу, якщо Ви телефонуєте «02», а Вам рекомендують звернутися до районного відділку, то це – незаконно.

Запитайте в особи, з якою Ви розмовляєте, її прізвище, ім'я та по батькові, посаду (це дає можливість поскаржитися на цю особу і цим змусити її ретельно виконувати свої обов'язки). Не соромтеся передзвонити, якщо розмову було перервано.

Після звернення, на Вашу вимогу, представники міліції повинні виїхати додому, де повинні з'ясувати обставини, а в разі необхідності – припинити насильство. У випадку ознак злочину або адміністративного правопорушення – затримати насильника і обов'язково повідомити Вас про Ваші права та обов'язки. У разі необхідності – надати скерування на медичне обстеження чи викликати швидку допомогу.

Всі дії правоохоронці фіксують відповідними документами. Наприклад, протоколом огляду місця події, прийняття усної заяви, поясненнями.

Після закінчення втручання (наприклад, на ранок після події), але не пізніше ніж через 10 днів, представник міліції повинен повідомити Васнаслідки розгляду звернення.

Рішення може бути таким:

1. Порушити кримінальну справу.
2. Відмовити в порушенні кримінальної справи.
3. Направити матеріали для розгляду до іншого компетентного органу.
4. Притягнути порушника до адміністративної відповідальності.

Між іншим

1. Телефонне звернення повинно бути зафіксовано у відповідному журналі, де вказується час, особа та причина звернення, а також наслідки.

2. Представники міліції не можуть відмовити Вам у захисті від насильства, мотивуючи свої дії тим, що це Ваша сімейна справа. Такі дії є порушенням і можуть бути оскаржені Вами до керівника правоохоронців, які відмовили Вам у захисті.

3. Направлення на медичне обстеження надається тільки після прийняття заяви про нанесення тілесних пошкоджень. Пропозиція здійснити платну експертизу, тобто звичайний медичний огляд, після прийняття заяви, є порушенням. Якщо Ви все ж таки отримали таку пропозицію, зверніться з письмовою скаргою до керівника особи, що веде Вашу справу.

4. Після втручання, у районному (міському) відділку правоохоронці складають рапорт, де вказують всі обставини події. А інформація з рапорту записується до жур-

налу обліку подій та злочинів, що ведеться кожним районним (міським) відділком міліції.

5. Ви можете повідомити про скоєне над Вами насильство опосередковано – через лікаря. Якщо Ви звертаєтесь до медичного закладу (швидка допомога, травмпункт) зі скаргою на тілесні пошкодження, то таке звернення, якщо лікар з'ясує, що Ви отримали такі пошкодження від іншої людини, а не внаслідок нещасного випадку, повинно бути зафіксовано в спеціальному журналі. Після фіксації ця інформація обов'язково передається до відділку міліції. Таке повідомлення є підставою для прийняття рішення щодо відкриття кримінальної справи. Зробіть заяву про скоєний злочин, навіть якщо Вам здається, що ушкодження незначні.

Генеральна прокуратура України

(Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р.)

У здійсненні функції нагляду, в тому числі за дотриманням законодавства щодо захисту прав дітей, прокурор має право:

1) безперешкодно, за посвідченням, що підтверджує займану посаду, входити у приміщення державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, підпорядкованості чи приналежності, до військових частин, установ без особливих перепусток, де такі запроваджено; мати доступ до документів і матеріалів, необхідних для проведення перевірки, в тому числі, за письмовою вимогою, й тих, що містять комерційну чи банківську таємницю або конфіденційну інформацію. Письмово вимагати подання в прокуратуру для перевірки зазначених документів та матеріалів, видачі необхідних довідок, у тому числі про операції і рахунки юридичних осіб та інших організацій, для вирішення питань, пов'язаних з перевіркою;

2) вимагати для перевірки рішення, розпорядження, інструкції, накази та інші акти і документи, одержувати інформацію про стан законності й заходи щодо її забезпечення;

3) вимагати від керівників та колегіальних органів проведення перевірок, ревізій діяльності підпорядкованих і підконтрольних підприємств, установ, організацій та інших структур незалежно від форм власності, а також виділення спеціалістів для проведення перевірок, відомих і позавідомих експертиз;

4) викликати посадових осіб і громадян, вимагати від них усних або письмових пояснень щодо порушень закону. Здійснюючи нагляд за виконанням законів, органи прокуратури не підміняють органи відомчого управління і контролю і не втручаються в господарську діяльність, якщо така діяльність не суперечить чинному законодавству.

При виявленні порушень закону прокурор або його заступник у межах своєї компетенції мають право:

1) опротестувати акти Прем'єр-міністра України, Кабінету Міністрів України, уряду Автономної Республіки Крим, міністерств, державних комітетів і відомств, виконавчих і розпорядчих органів місцевих рад, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також рішення і дії посадових осіб;

2) вносити подання або протест на рішення місцевих рад залежно від характеру порушень;

3) порушувати в установленому законом порядку кримінальну справу, дисциплінарне провадження або провадження про адміністративне правопорушення, передавати матеріали на розгляд громадських організацій;

4) давати приписи про усунення очевидних порушень закону;

5) вносити подання до державних органів, громадських організацій і посадовим особам про усунення порушень закону та умов, що їм сприяли;

6) звертатися до суду або арбітражного суду із заявами про захист прав і законних інтересів громадян, держави, а також підприємств та інших юридичних осіб.

Протест прокурора зупиняє дію опротестованого акта і підлягає обов'язковому розгляду відповідним органом або посадовою особою у 10-денний строк після його надходження. Про наслідки розгляду протесту в цей же строк повідомляється прокурору. Письмовий припис підлягає негайному виконанню, про що повідомляється прокурору. У разі подання прокурора з вимогами усунення порушень закону, причин цих порушень і умов, що їм сприяють, не пізніш як у місячний строк має бути вжито відповідних заходів для усунення порушень закону, причин та умов, що їм сприяють, а про наслідки повідомлено прокурору. Постанова про порушення дисциплінарного провадження або провадження про адміністративне правопорушення підлягає розгляду повноважною посадовою особою або відповідним органом у 10-денний строк після її надходження, якщо інше не встановлено законом.

Установи та організації

Конституція України (ст.40) гарантує усім можливість *«направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк»*.

Порядок звертання до установ та організацій регулюється Законом України «Про звернення громадян».

Всі вищезазначені звернення можуть бути поданими в письмовій чи в усній формі.

Вимоги до звернення (ст. 5 Закону України “Про звернення громадян”)

Звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

У зверненні має бути зазначено Ваше прізвище, ім'я, по-батькові, місце проживання, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.

Звернення може бути усним (викладеним Вами і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим Вами до від-

повідного органу, установи особисто або через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства.

Особистий прийом громадян (ст.22 Закону України “Про звернення громадян”)

Керівники та інші посадові особи органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян зобов'язані проводити особистий прийом громадян. Ви можете звернутися до установи з запитанням про графік прийому громадян. Такий графік повинен бути затверджений керівником установи чи організації.

Усі звернення громадян на особистому прийомі реєструються. Якщо вирішити порушені в усному зверненні питання безпосередньо на особистому прийомі неможливо, воно розглядається у тому ж порядку, що й письмове звернення. Про результати розгляду, за Вашим бажанням, Вам повинні повідомити усно чи письмово.

Міністерство освіти та науки України

Органи та заклади освіти

- Здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми.
- Терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення в письмовій формі до служби у справах неповнолітніх, органів внутрішніх справ про випадки жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення.
- Уживають заходів до виявлення і припинення фактів жорстокого поводження з дітьми у навчальних закладах, притягують до дисциплінарної відповідальності співробітників, учнів та інших осіб, які допускають жорстоке поводження з дітьми.
- Керівники навчальних закладів зобов'язують педагогічних працівників, зокрема класних керівників, проводити попереджувальну роботу з батьками з метою недопущення випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також відстежувати подібні випадки з боку інших учнів.
- Класні керівники організовують роботу з батьками щодо роз'яснення наслідків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також з особами, що становлять найближче оточення дитини, яка постраждала від жорстокого поводження або потерпає від реальної загрози його вчинення.
-

Міністерство охорони здоров'я

Органи та заклади охорони здоров'я

Лікувально-профілактичні установи та заклади цілодобово здійснюють приймання дітей, які зазнали жорстокого поводження, та надають їм потрібну медичну допомогу.

При обстеженні дитини медичні працівники звертають увагу на ушкодження, що могли виникнути внаслідок жорстокого поводження з дитиною, та повідомляють про це дільничного педіатра, орган внутрішніх справ та відповідну службу у справах неповнолітніх.

У разі виявлення або надходження звернень чи повідомлень з приводу жорстокого

го поводження проводять медико-соціальну реабілітацію дітей, які потерпіли внаслідок жорстокого поводження.

Адвокатура

Важливу роль в системі правового захисту громадян, в тому числі дітей, відіграє **адвокатура**. Але послуги адвокатів є здебільшого платні, що унеможливлює для найбільш уразливих верств населення користування їх допомогою. При органах місцевого саморядування мають бути безкоштовні адвокати, ал ретельне знайомство з практикою організації їх роботи говорить про те, що дуже часто вони відсутні. Відповідно до Закону України «Про адвокатуру» адвокати мають широкі права та повноваження.

Адвокатура України є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу. Адвокати дають консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні і письмові довідки щодо законодавства; складають заяви, скарги та інші документи правового характеру; посвідчують копії документів у справах, які вони ведуть; здійснюють представництво в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами; подають юридичну допомогу підприємствам, установам, організаціям; здійснюють правове забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб, виконують свої обов'язки відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства.

Адвокат може здійснювати й інші види юридичної допомоги, передбачені законодавством.

При здійсненні професійної діяльності адвокат має право: представляти і захищати права та інтереси громадян і юридичних осіб за їх дорученням у всіх органах, підприємствах, установах і організаціях, до компетенції яких входить вирішення відповідних питань;

- збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази в цивільних, господарських, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення, зокрема:
- запитувати і отримувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, а від громадян – за їх згодою;
- ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для виконання доручення документами і матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом;
- отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань, опитувати громадян;
- доповідати клопотання і скарги на прийомі у посадових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;

- бути присутнім при розгляді своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів і давати пояснення щодо суті клопотань і скарг.

ДОДАТОК 2

Національна «гаряча лінія» 8 800 500 33 50

з питань захисту прав дитини та запобігання насильству:

Національна «гаряча лінія» працює на базі Центру «Ла Страда-Україна»

З яких питань можуть звертатись на Національну „гарчу лінію“ працівники освіти?

- отримати свіжу інформацію про проблеми порушення прав дитини, фахові коментарі та висновки;
- замовити лекції, семінари, тренінги;
- запросити фахівців Центру «Ла Страда-Україна» взяти участь у заходах;
- замовити безкоштовну навчальну, методичні та наукову літературу, інформаційні матеріали;
- дізнатися про заплановані навчальні, методичні, наукові та інформаційні матеріали; заходи.

Починаючи з листопада 2004 р. і до грудня 2008 р. на Національну гарячу лінію з питань запобігання насильству та захисту прав дітей надійшло близько 2403 дзвінків. 29% становлять дзвінки, що стосуються безпосередньо насильства в сім'ї, з них близько 14 % – дзвінки, в яких зазначається про факти насильства над дітьми. Також на „гарячу лінію“ надходять дзвінки, що стосуються наслідків, пов'язаних з проблемами насильства в сім'ї. Близько 10 % дзвінків стосуються розлучення та пов'язаних з цим проблемами. Крім вищезгаданих категорій, варто зазначити, що значна кількість дзвінків стосується проблем алко- та наркозалежних. Здебільшого з таких питань телефонують жінки, що є матерями, сестрами, дочками залежних осіб. У цих зверненнях досить часто (23%) йдеться про існування того чи іншого виду насильства або ж про існування реальної загрози його здійснення в стані алкогольного сп'яніння.

Кваліфіковані консультанти «гарячої лінії» безкоштовно, конфіденційно та анонімно надають консультації і психологічну допомогу дитині, яка постраждала від жорстокого поводження з нею.

Дитина також може отримати інформацію про роботу служби у справах дітей, відділу у справах сім'ї та молоді, про соціальні служби для молоді, органи опіки і піклування, освіти і науки, охорони здоров'я, кримінальної міліції у справах дітей, неурядових організацій, які працюють в інтересах дітей.

ДОДАТОК 3**Конвенція ООН про права дитини**

Конвенція ратифікована Постановою ВР N 789-XII (789-12) від 27.02.91)

Дата підписання Україною: 21 лютого 1990 р.

Набуття чинності для України: 27 вересня 1991 р.

Пreamбула

Держави-учасниці цієї Конвенції, вважаючи, що згідно з принципами, проголошеними в Статуті Організації Об'єднаних Націй, визнання властивої гідності, рівних невід'ємних прав усіх членів суспільства є основою забезпечення свободи, справедливості і миру на землі, беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи та сповнені рішучості сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі, визнаючи, що Організація Об'єднаних Націй у Загальній декларації прав людини та в Міжнародних пактах про права людини проголосила і погодилась з тим, що кожна людина має володіти всіма зазначеними у них правами і свободами без якої б то не було різниці за такими ознаками, як раса, колір шкіри, стать, релігія, політичні або інші переконання, національне або соціальне походження, майновий стан, народження або інші обставини, нагадуючи, що Організація Об'єднаних Націй в Загальній декларації прав людини проголосила, що діти мають право на особливе піклування і допомогу, впевнені в тому, що сім'я як основному осередку суспільства і природному середовищу для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей мають бути надані необхідні захист і сприяння, з тим щоб вона могла повністю покласти на себе зобов'язання в рамках суспільства, визнаючи, що дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння, вважаючи, що дитина має бути повністю підготовлена до самостійного життя в суспільстві та вихована в дусі ідеалів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, і особливо в дусі миру, гідності, терпимості, свободи, рівності і солідарності, беручи до уваги, що необхідність у такому особливому захисті дитини була передбачена в Женевській декларації прав дитини 1924 року і Декларації прав дитини, прийнятій Генеральною Асамблеєю 20 листопада 1959 року, та визнана в Загальній декларації прав людини, в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (зокрема, в статтях 23 і 24), в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (зокрема, в статті 10), а також у статутах і відповідних документах спеціалізованих установ і міжнародних організацій, що займаються питаннями благополуччя дітей, беручи до уваги, що, як зазначено в Декларації прав дитини, "дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження", посилаючись на положення Декларації про соціальні і правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо при

передачі дітей на виховання та їх всиновленні, на національному і міжнародних рівнях, Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх ("Пекінські правила") та Декларації про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів, визнаючи, що в усіх країнах світу є діти, які живуть у виключно тяжких умовах, і що такі діти потребують особливої уваги, враховуючи належним чином важливість традицій і культурних цінностей кожного народу для захисту і гармонійного розвитку дитини, визнаючи важливість міжнародного співробітництва для поліпшення умов життя дітей в кожній країні, зокрема в країнах, що розвиваються, погодилися про нижченаведене:

Частина I

Стаття 1

Для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до аної особи, вона не досягає повноліття раніше.

Стаття 2

1. Держави-учасниці поважають і забезпечують всі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я і народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин.

2. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дитини від усіх форм дискримінації або покарання на підставі статусу, діяльності, висловлюваних поглядів чи переконань дитини, батьків дитини, законних опікунів чи інших членів сім'ї.

Стаття 3

1. В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються они державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

2. Держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цієї метою вживають всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів.

3. Держави-учасниці забезпечують, щоб установи, служби і органи, відповідальні за піклування про дітей або їх захист, відповідали нормам, встановленим компетентними органами, зокрема, в галузі безпеки й охорони здоров'я та з точки зору численності і придатності їх персоналу, а також компетентного нагляду.

Стаття 4

1. Держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних та інших заходів для здійснення прав, визнаних у цій Конвенції. Щодо економічних, соціальних і культурних прав

2. Держави-учасниці вживають таких заходів у максимальних рамках наявних у них ресурсів і при необхідності в рамках міжнародного співробітництва.

Стаття 5

Держави-учасниці поважають відповідальність, права і обов'язки батьків і у відповідних випадках членів розширеної сім'ї чи общини, як це передбачено місцевим звичаєм, опікунів чи інших осіб, що за законом відповідають за дитину, належним чином управляти і керувати дитиною щодо здійснення визнаних цією Конвенцією прав і робити це згідно зі здібностями дитини, що озвиваються.

Стаття 6

1. Держави-учасниці визнають, що кожна дитина має невід'ємне право на життя.

2. Держави-учасниці забезпечують у максимально можливій мірі виживання і здоровий розвиток дитини.

Стаття 7

1. Дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування.

2. Держави-учасниці забезпечують здійснення цих прав згідно з їх національним законодавством та виконання їх зобов'язань за відповідними міжнародними документами у цій галузі, зокрема, у випадку, коли б інакше дитина не мала громадянства.

Стаття 8

1. Держави-учасниці зобов'язуються поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання.

2. Якщо дитина протизаконно позбавляється частини або всіх елементів своєї індивідуальності, Держави-учасниці забезпечують їй необхідну допомогу і захист для найшвидшого відновлення її індивідуальності.

Стаття 9

1. Держави-учасниці забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно з судовим рішенням, визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини. Таке визначення може бути необхідним у тому чи іншому випадку, наприклад, коли батьки жорстоко поведуться з дитиною або не піклуються про неї, або коли батьки проживають роздільно і необхідно прийняти рішення щодо місця проживання дитини.

2. Під час будь-якого розгляду згідно з пунктом 1 цієї статті всім заінтересованим сторонам надається можливість брати участь у розгляді та викладати свою точку зору.

3. Держави-учасниці поважають право дитини, яка розлучається з одним чи обома батьками, підтримувати на регулярній основі особисті відносини і прямі контакти

з обома батьками, за винятком випадків, коли це суперечить найкращим інтересам дитини.

4. У тих випадках, коли таке розлучення впливає з якого-небудь рішення, прийнятого Державою-учасницею, наприклад, при арешті, тюремному ув'язненні, висилці, депортації чи смерті (включаючи смерть, що настала через будь-яку причину під час перебування даної особи у віданні держави) одного чи обох батьків або дитини, така Держава-учасниця надає батькам, дитині чи, якщо це необхідно, іншому члену сім'ї на їх прохання необхідну інформацію щодо місцеперебування відсутнього члена (членів) сім'ї, якщо надання цієї інформації не завдає шкоди добробуту дитини. Держави-учасниці надалі забезпечують, щоб подання такого прохання само по собі не призводило до несприятливих наслідків для відповідної особи (осіб).

Стаття 10

1. Відповідно до зобов'язання Держав-учасниць за пунктом 1 статті 9 заява дитини чи її батьків на в'їзд у Державу-учасницю або виїзд із неї з метою возз'єднання сім'ї повинна розглядатися Державами-учасницями позитивним, гуманним і оперативним чином. Держави-учасниці надалі забезпечують, щоб подання такого прохання не призводило до несприятливих наслідків для заявників та членів їх сім'ї.

2. Дитина, батьки якої проживають у різних державах, має право підтримувати на регулярній основі, за виключенням особливих обставин, особисті відносини і прямі контакти з обома батьками. З цією метою і відповідно до зобов'язання Держав-учасниць за пунктом 2 статті 9 Держави-учасниці поважають право дитини та її батьків залишати будь-яку країну, включаючи власну, і повертатися в свою країну. Щодо права залишати будь-яку країну діють лише такі обмеження, які встановлені законом і необхідні для охорони державної безпеки, громадського порядку (order public), здоров'я чи моралі населення або прав і свобод інших осіб і сумісні з визнаними в цій Конвенції іншими правами.

Стаття 11

1. Держави-учасниці вживають заходів для боротьби з незаконним переміщенням і неповерненням дітей із-за кордону.

2. З цією метою Держави-учасниці сприяють укладанню двосторонніх або багатосторонніх угод чи приєднуються до чинних угод.

Стаття 12

1. Держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю.

2. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

Стаття 13

1. Дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право включає свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду незалежно від

кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини.

2. Здійснення цього права може зазнавати деяких обмежень, проте ними можуть бути лише ті обмеження, які передбачені законом і необхідні:

а) для поваги прав і репутації інших осіб; або б) для охорони державної безпеки, громадського порядку (order public), або здоров'я, або моралі населення.

Стаття 14

1. Держави-учасниці поважають право дитини на свободу думки, совісті та релігії.

2. Держави-учасниці поважають права та обов'язки батьків і у відповідних випадках законних опікунів керувати дитиною в здійсненні її права методом, що відповідає здібностям дитини, які розвиваються.

3. Свобода дотримуватися своєї релігії або віри може зазнавати лише таких обмежень, які встановлені законом і необхідні для охорони державної безпеки, громадського порядку, моралі та здоров'я населення або захисту основних прав і свобод інших осіб.

Стаття 15

1. Держави-учасниці визнають право дитини на свободу асоціацій і свободу мирних зборів.

2. Щодо здійснення даного права не можуть застосовуватися будь-які обмеження, крім тих, які застосовуються відповідно до закону та необхідні в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки, громадського порядку (order public), охорони здоров'я і моралі населення або захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 16

1. Жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність.

2. Дитина має право на захист закону від такого втручання або посягання.

Стаття 17

Держави-учасниці визнають важливу роль засобів масової інформації і забезпечують, щоб дитина мала доступ до інформації і матеріалів із різних національних і міжнародних джерел, особливо до таких інформації і матеріалів, які спрямовані на сприяння соціальному, духовному і моральному благополуччю, а також здоровому фізичному і психічному розвитку дитини. З цією метою Держави-учасниці:

а) сприяють засобам масової інформації у поширенні інформації і матеріалів, корисних для дитини в соціальному і культурному відношеннях та в дусі статті 29;

б) сприяють міжнародному співробітництву в галузі підготовки, обміну та поширення такої інформації і матеріалів, що надходять із

різних культурних, національних і міжнародних джерел; с) приймають видання і розповсюдження дитячої літератури;

д) сприяють засобам масової інформації у приділенні особливої уваги мовним потребам дитини, яка належить до якої-небудь групи меншостей або до корінного населення;

е) сприяють розробці належних принципів захисту дитини від інформації і матеріалів, що завдають шкоди її благополуччю, враховуючи положення статей 13 і 18.

Стаття 18

1. Держави-учасниці докладають всіх можливих зусиль до того, щоб забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини. Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування.

2. 3 метою гарантування і сприяння здійсненню прав, викладених у цій Конвенції, Держави-учасниці надають батькам і законним опікунам належну допомогу у виконанні ними своїх обов'язків по вихованню дітей та забезпечують розвиток мережі дитячих установ.

3. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб діти, батьки яких працюють, мали право користуватися призначеними для них службами й установами по догляду за дітьми.

Стаття 19

1. Держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину.

2. Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поводження з дитиною, зазначеними вище, а також, у випадку необхідності, для порушення початку судової процедури.

Стаття 20

1. Дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надаються державою.

2. Держави-учасниці відповідно до своїх національних законів забезпечують зміну догляду за дитиною.

3. Такий догляд може включати, зокрема, передачу на виховання "кафала", за ісламським правом, усиновлення або, за необхідності, направлення до відповідних установ по догляду за дітьми. Під час розгляду варіантів зміни необхідно належним чином враховувати бажаність наступництва виховання дитини, її етнічне походження, релігійну й культурну належність і рідну мову.

Стаття 21

Держави-учасниці, які визнають і/чи дозволяють існування системи усиновлення, забезпечують, щоб найкращі інтереси дитини враховувалися в першочерговому порядку, і вони :

а) забезпечують, щоб усиновлення дитини дозволяли лише компетентні власті, які визначають згідно з застосовуваними законом і процедурами та на підставі всієї інформації, що має відношення до справи і достовірна, що усиновлення допустимо з огляду на статус дитини щодо батьків, родичів і законних опікунів і що, якщо потрібно, зацікавлені особи дали свою усвідомлену згоду на усиновлення на підставі такої консультації, яка може бути необхідною;

б) визначають, що усиновлення в іншій країні може розглядатися як альтернативний спосіб догляду за дитиною, якщо дитина не може бути передана на виховання або в сім'ю, яка могла б забезпечити її виховання або усиновлення, і якщо забезпечення якогось придатного догляду в країні походження дитини є неможливим;

с) забезпечують, щоб у випадку усиновлення дитини в іншій країні застосовувалися такі самі гарантії і норми, які застосовуються щодо усиновлення всередині країни;

д) вживають всіх необхідних заходів з метою забезпечення того, щоб у випадку усиновлення в іншій країні влаштування дитини не призводило до одержання невідрядованих фінансових вигод, пов'язаних з цією особою;

е) сприяють у необхідних випадках досягненню цілей цієї статті шляхом укладення двосторонніх і багатосторонніх домовленостей або угод та намагаються на цій підставі забезпечити, щоб влаштування дитини в іншій країні здійснювали компетентні власті чи органи.

Стаття 22

1. Держави-учасниці вживають необхідних заходів, щоб забезпечити дитині, яка бажає одержати статус біженця або яка вважається біженцем, відповідно до застосовуваних міжнародним або внутрішнім правом і процедурами, як тій, що супроводжується, так і тій, що не супроводжується її батьками або будь-якою іншою особою, належний захист і гуманітарну допомогу в користуванні застосовуваними правами, викладеними в цій Конвенції та інших міжнародних документах з прав людини або гуманітарних документах, учасницями яких є зазначені держави.

2. З цією метою Держави-учасниці сприяють у випадках, коли вони вважають це за необхідне, будь-яким зусиллям Організації Об'єднаних Націй та інших компетентних міжурядових або неурядових організацій, що співпрацюють з Організацією Об'єднаних Націй, щодо захисту такої дитини та надання їй допомоги у пошуку батьків чи інших членів сім'ї будь-якої дитини-біженця, з тим щоб одержати інформацію, необхідну для її возз'єднання зі своєю сім'єю. В тих випадках, коли батьки або інші члени сім'ї не можуть бути знайдені, цій дитині надається такий самий захист, як і будь-якій іншій дитині, через якісь причини тимчасово або постійно позбавленій сімейного оточення, як це передбачено в цій Конвенції.

Стаття 23

1. Держави-учасниці визнають, що неповнолітня в розумовому або фізичному відношенні дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства.

2. Держави-учасниці визнають право неповноцінної дитини на особливе піклування, заохочують і забезпечують надання, за умови наявності ресурсів, дитині, яка має на це право, та відповідальним за турботу про неї допомогу, щодо якої подано прохання і яка відповідає стану дитини та становищу її батьків або інших осіб, що забезпечують турботу про дитину.

3. На забезпечення особливих потреб неповноцінної дитини допомога згідно з пунктом 2 цієї статті надається при можливості безкоштовно з урахуванням фінансових ресурсів батьків або інших осіб, що забезпечують турботу про дитину, та має на меті забезпечення неповноцінній дитині ефективного доступу до послуг у галузі освіти, професійної підготовки, медичного обслуговування, відновлення здоров'я, підготовки до трудової діяльності та доступу до засобів відпочинку таким чином, який призводить до найбільш повного по можливості втягнення дитини в соціальне життя і досягнення розвитку її особи, включаючи культурний і духовний розвиток дитини.

4. Держави-учасниці сприяють у дусі міжнародного співробітництва обміну відповідною інформацією в галузі профілактичної охорони здоров'я, медичного, психологічного і функціонального лікування неповноцінних дітей, включаючи розповсюдження інформації про методи реабілітації, загальноосвітньої і професійної підготовки, а також доступу до цієї інформації, з тим щоб дозволити Державам-учасницям покращити свої можливості і знання, і розширити свій досвід в цій галузі. В зв'язку з цим особлива увага має приділятися потребам країн, що розвиваються.

Стаття 24

1. Держави-учасниці визнають право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я. Держави-учасниці намагаються забезпечити, щоб жодна дитина не була позбавлена свого права на доступ до подібних послуг системи охорони здоров'я.

2. Держави-учасниці домагаються повного здійснення цього права, зокрема, вживають заходів щодо:

- а) зниження рівня смертності немовлят і дитячої смертності;
- б) забезпечення надання необхідної медичної допомоги та охорони здоров'я всіх дітей з приділенням першочергової уваги розвитку первинної медико-санітарної допомоги;
- в) боротьби з хворобами і недоїданням, у тому числі в межах первинної медико-санітарної допомоги, шляхом, поряд з іншим, застосування легкодоступної технології та надання достатньої кількості поживного продовольства та чистої питної води, беручи до уваги небезпеку і ризик забруднення навколишнього середовища;
- г) надання матерям належних послуг по охороні здоров'я у допологовий і післяпологовий періоди;
- д) забезпечення інформацією всіх прошарків суспільства, зокрема батьків і дітей, щодо здоров'я і харчування дітей, переваги грудного годування, гігієни, санітарії середовища перебування дитини і запобігання нещасним випадкам, а також доступу до освіти та підтримки у використанні цих знань;

і) розвитку просвітницької роботи та послуг у галузі профілактичної медичної допомоги та планування розміру сім'ї.

3. Держави-учасниці вживають будь-яких ефективних і необхідних заходів з метою скасування традиційної практики, що негативно впливає на здоров'я дітей.

4. Держави-учасниці зобов'язані сприяти міжнародному співробітництву і розвивати його з метою поступового досягнення повного здійснення права, яке визнається в цій статті. В зв'язку з цим особлива увага має приділятися потребам країн, що розвиваються.

Стаття 25

Держави-учасниці визнають права дитини, яка віддана компетентними органами на піклування з метою догляду за нею, її захисту або фізичного чи психічного лікування, на періодичну оцінку лікування, наданого дитині, і всіх інших умов, пов'язаних з таким піклуванням про дитину.

Стаття 26

1. Держави-учасниці визнають за кожною дитиною право користуватися благами соціального забезпечення, включаючи соціальне страхування, і вживають необхідних заходів щодо досягнення повного здійснення цього права згідно з їх національним законодавством.

2. Ці блага в міру необхідності надаються з урахуванням наявних ресурсів і можливостей дитини та осіб, які несуть відповідальність за утримання дитини, а також будь-яких міркувань, пов'язаних з одержанням благ дитиною чи від її імені.

Стаття 27

1. Держави-учасниці визнають право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини.

2. Батько (-ки) або інші особи, які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини.

3. Держави-учасниці відповідно до національних умов і в межах своїх можливостей вживають необхідних заходів щодо надання допомоги батькам та іншим особам, які виховують дітей, у здійсненні цього права і у випадку необхідності надають матеріальну допомогу і підтримують програми, особливо щодо забезпечення дитини харчуванням, одягом і житлом.

4. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів щодо забезпечення відновлення утримання дитини батьками або іншими особами, які відповідають за дитину як всередині Держави-учасниці, так і за кордоном. Зокрема, якщо особа, яка несе фінансову відповідальність за дитину, і дитина проживають в різних державах, Держави-учасниці сприяють приєднанню до міжнародних угод або укладенню таких угод, а також досягненню інших відповідних домовленостей.

Стаття 28

1. Держави-учасниці визнають право дитини на освіту, і з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей вони, зокрема:

а) вводять безплатну й обов'язкову початкову освіту;

b) сприяють розвиткові різних форм середньої освіти, як загальної, так і професійної, забезпечують її доступність для всіх дітей та вживають таких заходів, як введення безплатної освіти та надання у випадку необхідності фінансової допомоги;

c) забезпечують доступність вищої освіти для всіх на підставі здібностей кожного за допомогою всіх необхідних засобів;

d) забезпечують доступність інформації і матеріалів у галузі освіти й професійної підготовки для всіх дітей;

e) вживають заходів для сприяння регулярному відвіданню шкіл і зниженню кількості учнів, які залишили школу.

2. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів, щоб шкільна дисципліна була забезпечена методами, що ґрунтуються на повазі до людської гідності дитини та відповідно до цієї Конвенції.

3. Держави-учасниці заохочують і розвивають міжнародне співробітництво з питань, що стосуються освіти, зокрема, з метою сприяння ліквідації невігластва і неписьменності в усьому світі та полегшення доступу до науково-технічних знань і сучасних методів навчання. В цьому зв'язку особлива увага має приділятися потребам країн, що розвиваються.

Стаття 29

1. Держави-учасниці погоджуються щодо того, що освіта дитини має бути спрямована на:

a) розвиток особи, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини в найповнішому обсязі;

b) виховання поваги до прав людини та основних свобод, а також принципів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй;

c) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і національних цінностей країни, в якій дитина проживає, країни її походження та до цивілізацій, відмінних від її власної;

d) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння, миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між усіма народами, етнічними, національними і релігійними групами, а також особами з корінного населення;

e) виховання поваги до навколишньої природи.

2. Жодна частина цієї статті або статті 28 не тлумачиться як така, що обмежує свободу окремих осіб і органів створювати учбові заклади та керувати ними за умови постійного додержання принципів, викладених у пункті 1 цієї статті, та виконання вимоги того, щоб освіта, яку одержують в таких учбових закладах, відповідала мінімальним нормам, що можуть бути встановлені державою.

Стаття 30

У таких державах, де існують етнічні, релігійні або мовні меншини чи особи з числа корінного населення, дитині, яка належить до таких меншин чи корінного населення, не може бути відмовлено в праві спільно з іншими членами її групи корис-

туватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

Стаття 31

1. Держави-учасниці визнають право дитини на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку, та вільно брати участь у культурному житті та займатися мистецтвом.

2. Держави-учасниці поважають і заохочують право дитини на всебічну участь у культурному і творчому житті та сприяють наданню їй відповідних і рівних можливостей для культурної і творчої діяльності, дозвілля і відпочинку.

Стаття 32

1. Держави-учасниці визнають право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку.

2. Держави-учасниці вживають законодавчі, адміністративні і соціальні заходи, а також заходи в галузі освіти, з тим щоб забезпечити здійснення цієї статті. З цієї метою, керуючись відповідними положеннями інших міжнародних документів, Держави-учасниці, зокрема:

- а) встановлюють мінімальний вік для прийому на роботу;
- б) визначають необхідні вимоги щодо тривалості робочого дня й умови праці;
- с) передбачають відповідні види покарань або інші санкції для забезпечення ефективного здійснення цієї статті.

Стаття 33

Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів, включаючи законодавчі, адміністративні та соціальні, а також заходи в галузі освіти, з тим щоб захистити дітей від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, як вони визначені у відповідних міжнародних договорах, та не допускати залучення дітей до протизаконного виробництва таких речовин і торгівлі ними.

Стаття 34

Держави-учасниці зобов'язані захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. З цієї метою Держави-учасниці, зокрема, вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо запобігання:

- а) схиланню або примушуванню дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності;
- б) використанню дітей з метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці;
- с) використанню дітей з метою експлуатації у порнографії та порнографічних матеріалах.

Стаття 35

Держави-учасниці вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо відвернення викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди в будь-яких цілях і в будь-якій формі.

Стаття 36

Держави-учасниці захищають дитину від усіх форм експлуатації, що завдають шкоди будь-якому аспекту добробуту дитини.

Стаття 37

Держави-учасниці забезпечують, щоб:

а) жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поведінки чи покарання. Ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення, не призначаються за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років;

б) жодна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюються згідно з законом та використовуються лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу;

с) гуманне ставлення до кожної позбавленої волі дитини і повагу до гідності її особи з урахуванням потреб осіб її віку. Зокрема, жодна позбавлена волі дитина має бути відокремлена від дорослих, якщо тільки не вважається, що в найкращих інтересах дитини цього не слід робити, та мати право підтримувати зв'язок із своєю сім'єю шляхом листування та побачень, за винятком особливих обставин;

д) жодна позбавлена волі дитина мала право на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги, а також право оспорювати законність позбавлення її волі перед судом чи іншим компетентним, незалежним і безстороннім органом та право на невідкладне прийняття ними рішень щодо будь-якої такої процесуальної дії.

Стаття 38

1. Держави-учасниці зобов'язані поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх додержання.

2. Держави-учасниці вживають всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях.

3. Держави-учасниці утримуються від призову будь-якої особи, яка не досягла 15-річного віку, на службу до збройних сил. При вербуванні з числа осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, Держави-учасниці прагнуть віддавати перевагу особам більш старшого віку.

4. Згідно з своїми зобов'язаннями за міжнародним гуманітарним правом, пов'язаним із захистом цивільного населення під час збройних конфліктів, Держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними.

Стаття 39

Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини.

Стаття 40

1. Держави-учасниці визнають право кожної дитини, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поводження, що сприяє розвиткові у дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому враховуються вік дитини і бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві.

2. З цією метою і беручи до уваги відповідні положення міжнародних документів, Держави-учасниці, зокрема, забезпечують, щоб:

а) жодна дитина не вважалася порушником кримінального законодавства, не була звинувачена та визнана винною в його порушенні через дію чи бездіяльність, які не були заборонені національним і міжнародним правом на час їх здійснення;

б) кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, мала принаймні такі гарантії:

I) презумпцію невинності, поки її вина не буде доведена згідно із законом;

II) негайне і безпосереднє інформування її про звинувачення проти неї, а у випадку необхідності, через її батьків чи законних опікунів, та одержання правової й іншої необхідної допомоги при підготовці та здійсненні свого захисту;

III) невідкладне прийняття рішення з розглядуваного питання компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом у ході справедливого слухання згідно із законом у присутності адвоката чи іншої відповідної особи і, якщо це не вважається таким, що суперечить найкращим інтересам дитини, зокрема, з урахуванням її віку чи становища її батьків або законних опікунів;

IV) свобода від примусу щодо надання свідчень чи визнання вини; вивчення показань свідків звинувачення або самостійно, або за допомогою інших осіб та забезпечення рівноправної участі свідків захисту та вивчення їх свідчень; V) якщо вважається, що дитина порушила кримінальне законодавство, повторний розгляд вищим компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом згідно із законом відповідного рішення та будь-яких вжитих у цьому зв'язку заходів;

VI) безплатна допомога перекладача, якщо дитина не розуміє використовуваної мови чи не розмовляє нею;

VII) повна повага її особистого життя на всіх стадіях розгляду.

3. Держави-учасниці прагнуть сприяти створенню законів, процедур, органів і установ, що мають безпосереднє відношення до дітей, які, як вважається, порушили

кримінальне законодавство, звинувачуються чи визнаються винними в його порушенні, і зокрема:

а) встановленню мінімального віку, нижче якого діти вважаються нездатними порушити кримінальне законодавство;

б) у випадку необхідності і бажаності вжиття заходів щодо поведінки з такими дітьми без використання судового розгляду за умов повного дотримання прав людини і правових гарантій.

4. Необхідна наявність таких різних заходів, як догляд, положення про опіку і нагляд, консультативні послуги, призначення випробного строку виховання, програми навчання і професійної підготовки, та інших форм догляду, що замінюють догляд в установах, з метою забезпечення такого поведінки з дитиною, яке забезпечувало б її добробут і відповідало її становищу та характеру злочину.

Стаття 41

Жодне в цій Конвенції не торкається будь-яких положень, які більшою мірою сприяють здійсненню прав дитини і можуть міститися:

а) в законі Держави-учасниці, або

б) в нормах міжнародного права, що діють щодо даної держави.

Частина II

Стаття 42

Держави-учасниці зобов'язані, використовуючи належні та дійові засоби, широко інформувати про принципи і положення Конвенції як дорослих, так і дітей.

Стаття 43

1. 3 метою розгляду прогресу, досягнутого Державами-учасницями щодо виконання зобов'язань, взятих згідно з цією Конвенцією, засновується Комітет по правах дитини, який здійснює функції, передбачені нижче.

2. Комітет складається з десяти експертів, що відзначаються високими моральними якостями та визнаною компетентністю в галузі, охоплюваній цією Конвенцією. Членів Комітету обирають Держави-учасниці з числа своїх громадян, вони виступають в особистій якості, при цьому приділяється увага справедливому географічному розподілу, а також головним правовим системам.

3. Членів Комітету обирають таємним голосуванням із числа внесених до списку осіб, висунутих Державами-учасницями. Кожна Держава-учасниця може висувати одну особу з числа своїх громадян.

4. Первісні вибори в Комітет проводяться не пізніше ніж через шість місяців з дня набуття чинності цією Конвенцією, а надалі – раз на два роки. Принаймні за чотири місяці до дня кожних виборів Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй звертається до Держав-учасниць з листом, пропонуючи їм подати свої кандидатури протягом двох місяців. Потім Генеральний секретар складає в алфавітному порядку список всіх висунутих таким чином осіб із зазначенням Держав-учасниць, які висунули цих осіб, та представляє цей список Державам-учасницям цієї Конвенції.

5. Вибори проводяться на нарадах Держав-учасниць, які скликає Генеральний секретар у центральних установах Організації Об'єднаних Націй. На нарадах, де дві третини Держав-учасниць складають кворум, обраними до складу Комітету є ті кандидати, які дістали найбільшу кількість голосів і абсолютну більшість голосів представників Держав-учасниць, що присутні та беруть участь у голосуванні.

6. Члени Комітету обираються на чотирирічний строк. Вони мають право бути переобраними у випадку повторного висунення їх кандидатур. Строк повноважень п'яти членів, обраних на перших виборах, минає в кінці дворічного періоду; негайно після перших виборів імена цих п'яти членів визначаються голови наради шляхом жеребкування.

7. У випадку смерті або відставки якого-небудь члена Комітету або якщо він чи вона з якоїсь іншої причини не може більше виконувати обов'язки члена Комітету, Держава-учасниця, що висунула даного члена Комітету, призначає іншого експерта з числа своїх громадян на строк, що залишився, за умови схвалення Комітетом.

8. Комітет встановлює власні правила процедури.

9. Комітет обирає своїх службових осіб на дворічний строк.

10. Сесії Комітету, як правило, проводяться в центральних установах Організації Об'єднаних Націй або в будь-якому іншому відповідному місці, визначеному Комітетом. Комітет, як правило, проводить сесії щорічно. Тривалість сесії Комітету визначається і при необхідності переглядається на нарадах Держав-учасниць цієї Конвенції за умови схвалення Генеральною Асамблеєю.

11. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй надає необхідні персонал і матеріальні засоби для ефективного здійснення Комітетом своїх функцій відповідно до цієї Конвенції.

12. Члени Комітету, заснованого відповідно до цієї Конвенції, одержують схвалювану Генеральною Асамблеєю винагороду з коштів Організації Об'єднаних Націй в порядку та на умовах, встановлених Генеральною Асамблеєю.

Стаття 44

1. Держави-учасниці зобов'язані подавати Комітету через Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй доповіді про вжиті ними заходи щодо закріплення визнаних у Конвенції прав та прогрес, досягнутий у здійсненні цих прав:

а) протягом двох років після набуття чинності цієї Конвенцією для відповідної Держави-учасниці;

б) надалі – кожні п'ять років.

2. У доповідях, які подаються відповідно до цієї статті, зазначаються фактори і труднощі, якщо такі є, що впливають на ступінь виконання зобов'язань за цією Конвенцією. Доповіді містять також достатню інформацію, з тим щоб забезпечити Комітету повне розуміння дії Конвенції у даній країні.

3. Державі-учасниці, яка подала Комітету всебічну первинну інформацію, немає необхідності повторювати у наступних доповідях, що подаються відповідно до пункту 1 підпункту b цієї статті, раніше викладену основну інформацію.

4. Комітет може запитувати у Держав-учасниць додаткову інформацію, що стосується здійснення цієї Конвенції.

5. Доповіді про діяльність Комітету раз на два роки представляються Генеральній Асамблеї через Економічну та Соціальну Раду.

6. Держави-учасниці забезпечують широку гласність своїм доповідям у власних країнах.

Стаття 45

З метою сприяння ефективному здійсненню Конвенції та заохочення міжнародного співробітництва в галузі, охоплюваній цією Конвенцією:

а) спеціалізовані установи, Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй та інші органи Організації Об'єднаних Націй мають право бути представленими при розгляді питань про здійснення таких положень цієї Конвенції, які входять до сфери їх повноважень. Комітет може запропонувати спеціалізованим установам, Дитячому фонду Організації Об'єднаних Націй та іншим компетентним органам, якщо він вважає це за доцільне, подавати висновки експертів щодо здійснення Конвенції у тих галузях, які входять до сфери їх відповідних повноважень. Комітет може запропонувати спеціалізованим установам, Дитячому фонду Організації Об'єднаних Націй та іншим органам Організації Об'єднаних Націй подавати доповіді про здійснення Конвенції у галузях, що входять до сфери їх діяльності;

б) Комітет направляє, якщо він вважає за доцільне, до спеціалізованих установ, Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй та інших компетентних органів будь-які доповіді Держав-учасниць, в яких вміщені прохання про технічну консультацію чи допомогу або йдеться про потреби в цьому, зазначені зауваження та пропозиції Комітету, якщо такі є, щодо таких прохань чи зауважень;

с) Комітет може рекомендувати Генеральній Асамблеї запропонувати Генеральному секретарю провести від її імені дослідження з питань, що стосуються прав дитини;

д) Комітет може вносити пропозиції і рекомендації загального характеру, засновані на інформації, одержаній відповідно до статей 44 і 45 цієї Конвенції. Такі пропозиції і рекомендації загального характеру направляються будь-якій зацікавленій Державі-учасниці і повідомляються Генеральній Асамблеї поряд із зауваженнями Держав-учасниць, якщо такі є.

Частина III

Стаття 46

Ця Конвенція відкрита для підписання її всіма державами.

Стаття 47

Ця Конвенція підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 48

Ця Конвенція відкрита для приєднання до неї будь-якої держави. Документи про приєднання здаються на зберігання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 49

1. Ця Конвенція набуває чинності на тридцятий день після дати здачі на зберігання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй двадцятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цю Конвенцію або приєднується до неї після здачі на зберігання двадцятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, ця Конвенція набирає чинності на тридцятий день після здачі такою державою на зберігання її ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 50

1. Будь-яка Держава-учасниця може запропонувати поправку і подати її Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй. Генеральний секретар потім направляє запропоновану поправку Державам-учасницям з проханням повідомити його, чи висловлюються вони за скликання конференції Держав-учасниць з метою розгляду цих пропозицій і проведення по них голосування. Якщо протягом чотирьох місяців, починаючи з дати такого повідомлення, принаймні третина Держав-учасниць висловиться за таку конференцію, Генеральний секретар скликає цю конференцію під егідою Організації Об'єднаних Націй. Будь-яка поправка, прийнята більшістю Держав-учасниць, які присутні та голосують на цій конференції, подається Генеральній Асамблеї на її затвердження.

2. Поправка, прийнята згідно з пунктом 1 цієї статті, набуває чинності після затвердження її Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй та прийняття її більшістю у дві третини Держав-учасниць.

3. Коли поправка набуває чинності, вона стає обов'язковою для тих Держав-учасниць, які її прийняли, а для інших Держав-учасниць залишаються обов'язковими положення цієї Конвенції і будь-які попередні поправки.

Стаття 51

1. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй отримує та розсилає всім державам текст застережень, зроблених державами у момент ратифікації або приєднання.

2. Застереження, не сумісні з цілями і завданнями цієї Конвенції, не допускаються.

3. Застереження можуть бути зняті у будь-який час шляхом відповідного повідомлення, направленого Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй, який потім повідомляє про це всі держави. Таке повідомлення набуває чинності з дня отримання його Генеральним секретарем.

Стаття 52

Будь-яка Держава-учасниця може денонсувати цю Конвенцію шляхом письмового повідомлення Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй. Денонсація набуває чинності через рік після отримання повідомлення Генеральним секретарем.

Стаття 53

Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй призначається депозитарієм цієї Конвенції.

Стаття 54

Оригінал цієї Конвенції, англійський, арабський, іспанський, китайський, російський і французький тексти якої є однаково автентичними, здається на зберігання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ З ПРОБЛЕМИ

АНУЛЮВАННЯ ШЛЮБУ – визнання шлюбу недійсним. На відміну від розлучення, яке руйнує шлюб, анулювання означає, що у відповідності до законів держави чи церкви шлюб оголошується недійсним. Якщо можна довести, що жінку примусили силою чи обманом вийти заміж, що у шлюбі вона зазнає насилля, шлюб може бути анульовано. Це прийнятний і достатній вибір для жінки, чиї культурні та релігійні переконання не дозволяють розлучатися.

БІЖЕНЦІ – особи, які вимушено покинули своє місце проживання. Біженцями особи можуть бути як у межах власної країни, так і покидаючи її.

Особа може отримати статус біженця, якщо існує загроза переслідування через расові, релігійні, національні, політичні погляди чи за приналежність до певної соціальної групи. На міжнародному рівні були здійснені спроби досягти домовленостей, які б дозволили урядам надавати статус біженців жінкам, котрі прагнуть уникнути переслідувань на гендерній основі, але це поки що не знайшло відображення в офіційних документах.

Процедура визначення статусу біженця не є стандартною і відрізняється у різних країнах, хоча часто базується на Конвенції ООН про статус біженців. У країнах, які не підписали цю конвенцію, офіс Головного Комісара ООН з проблем біженців розглядає всі апікації на отримання притулку. У країнах, які ратифікували Конвенцію, Головний Комісар ООН повинен відсилати до відповідної урядової структури.

У більшості випадків люди, які намагаються отримати статус біженців, повинні подавати документи у певний період часу після прибуття до країни, незважаючи на те, в'їхали вони до країни легально чи ні. Тим особам, які подорожували іншими країнами до прибуття у цю країну, швидше за все, буде відмовлено, через те що вони не подали документи на притулок у транзитних країнах. Особу, яка прагне отримати притулок, можуть помістити у табір біженців до вирішення справи. У цей час вона може відвідувати мовні курси. Проте жінки у таборах біженців уразливі до насилля з боку інших біженців чи представників влади. Якщо особі відмовлено у проханні, вона має право подати апеляцію.

Існує два типи статусу біженців, які можуть бути надані особам, котрі потерпіли від торгівлі людьми, – економічний та політичний. Економічний притулок отримати дуже важко. Він надається тільки після того, коли особа, яка прагне отримати притулок, переконає представників влади, що він чи вона не буде мати економічної (матеріальної) можливості підтримувати своє існування в разі повернення додому. Особа, яка прагне отримати притулок, повинна показати, що він чи вона зможуть заробити достатньо грошей для прожиття і зробити внесок для суспільства. Економічний притулок надається дуже рідко. Політичний притулок також дуже важко отримати. Особа, яка прагне отримати притулок, повинна довести, що він чи вона особисто будуть підлягати переслідуванням на батьківщині.

ВЕРБУВАЛЬНИК – людина, яка займається вербуванням.

ВЕРБУВАННЯ – наймання, набір для яких-небудь робіт, залучення до якої-небудь діяльності, у тому числі протиправної, залучення до складу якої-небудь організації, у тому числі діяльність якої заборонена законом.

ВИКОРИСТАННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ОСОБИ – користування будь-якими властивостями неповнолітньої особи: фізіологічними (тілом, внутрішніми органами), соціальними (здатністю дитини бути усиновленою), розумом (навичками, уміннями).

використання, вербування та пропонування дитини для занять проституцією, для виробництва порнографічної продукції або для порнографічних вистав;

використання, вербування та пропонування дитини для протиправної діяльності, як-то виробництво та продаж наркотиків.

ВІЗА – дозвіл на перебування в країні на певний період часу для осіб, які не є громадянами країни. Візу можна отримати в посольстві іноземної держави в Україні. Ті держави, які не мають своїх представництв в Україні, видають візи в найближчих посольствах – у Москві або Варшаві.

ВСТУП В СИЛУ (НАБРАННЯ ЧИННОСТІ) – вступ в силу означає, що члени угоди повинні дотримуватися її змісту та процедур. Часто нові угоди мають умову (наприклад, кількість держав) набуття чинності. В угоді також може передбачатися, що в разі дотримання певних умов вона вступає в силу умовно (тимчасово).

ВТЯГНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ У ЗЛОЧИННУ ДІЯЛЬНІСТЬ – залучення неповнолітніх осіб до злочинної діяльності шляхом схилення, примушування, спонукання, умовляння, погрожування, підкупу, обману, розпалювання низьких почуттів чи мотивів або будь-яким іншим способом.

ВТЯГНЕННЯ У ПРОСТИТУЦІЮ (ПРИМУШУВАННЯ ДО ПРОСТИТУЦІЇ) – залучення до проституції доцільно визначати термінологічно як втягнення у проституцію і формулювати його поняття, поряд із примушуванням до проституції, виходячи з тлумачення ч. 2 ст. 303 чинного Кримінального кодексу України. Таким чином, примушування чи втягнення у заняття проституцією – це надання сексуальних послуг за плату шляхом застосування насильства чи погрози його застосування, знищення чи пошкодження майна, шантажу або обману.

ГЕНДЕР – соціальний вимір. Соціокультурна категорія і колективні уявлення, за допомогою яких біологічні розходження статей перекладаються на мову соціальної й культурної диференціації.

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ – стереотипи, усталені уявлення щодо ролі і місця жінок та чоловіків у суспільстві. Вони мають культурно-історичне підґрунтя. Здебільшого вони обмежують права жінок у суспільстві.

ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ ООН – один з основних органів ООН, що об'єднує представників усіх держав – членів ООН. ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ ООН приймає **ДЕКЛАРАЦІЇ** і затверджує **КОНВЕНЦІЇ** у галузі прав людини, на ній обговорюються питання і розглядаються заходи з покарання держав, що порушують права людини. ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ ООН діє у відповідності до **ХАРТІЇ ООН**.

ГЕНОЦИД – це систематичне знищення людей через їхню расову приналежність чи етнічне походження.

ГРОМАДЯНСТВО – правовий зв'язок між індивідом і державою, що виражається в існуванні їхніх взаємних прав і обов'язків.

ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА – права громадян на свободу та рівність, часом їх називають «права першого покоління». Громадянські права включають свободу віросповідання, думки та самовираження, право голосувати, брати участь у політичному житті і мати доступ до інформації.

ДЕКЛАРАЦІЯ – документ, в якому стверджуються погоджені стандарти, але який не є юридично зобов'язуючим. На конференціях ООН, наприклад, Конференція з прав людини 1993 у Відні чи Всесвітня конференція жінок у Пекіні 1995 р., зазвичай продукуються по два пакети декларацій: один підготовлений представниками урядів, а інший – **НЕУРЯДОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ (НУО). ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ ООН** часто приймає вагомі, проте не ПРАВОЗБОВ'ЯЗУЮЧІ декларації.

ДЕРЖАВИ-СТОРОНИ – це країни, що РАТИФІКУВАЛИ ПАКТ чи КОНВЕНЦІЮ і таким чином зв'язані юридична змістом і процедурами цієї угоди.

ДИСКРИМІНАЦІЯ ЗА ОЗНАКОЮ СТАТІ (гендерна дискримінація) – будь-яка відмінність, виняток або обмеження за ознакою статі, що послаблюють або зводять нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, громадській або будь-якій іншій галузі.

ДИТЯЧА ПОРНОГРАФІЯ – будь-яке, незалежно від форми, представлення дітей, що беруть участь у реальних чи уявних сексуальних діях, або показ статевих органів дитини із сексуальними намірами. Твори, зображення, в тому числі зарисовки з натури, аудіо-, кіно-, фото-, анімаційна або відеопродукція, комп'ютерні програми, інші предмети чи матеріали, які у вульгарно-натуралістичній, цинічній, непристойній формі детально фіксують реальні чи штучно змодельовані статеві акти з неповнолітніми, зокрема їх антиетичні сцени, самоцільно, спеціально демонструють гениталії неповнолітніх осіб, сексуальні збочення за участю неповнолітніх осіб, анатомічні чи фізіологічні особливості статевих актів за участю неповнолітніх осіб, які не відповідають моральним критеріям, ображають честь і гідність неповнолітніх осіб, побуджують низькі інстинкти.

Дитяча порнографія поряд із сексуальною експлуатацією дитини є однією з кінцевих форм торгівлі людьми. разом з тим дитяча порнографія є формою сексуальної експлуатації дитини.

ДИТЯЧА ПРОСТИТУЦІЯ – використання дитини з метою сексуальних дій для отримання оплати чи іншої винагороди у будь-якій формі.

Дитяча проституція не є самостійною формою торгівлі людьми, а втягнення до неї належить лише до однієї з цілей останньої. На відміну від торгівлі людьми, суть якої полягає у тому, що людина передається іншій особі безповоротно, проституція характеризується наданням послуг сексуального характеру. .

ДИТЯЧИЙ СЕКС-ТУРИЗМ – вид сексуальної експлуатації дітей, що може використовуватися як громадянами країнами, так і іноземцями переважно в курортних, прикордонних містах з метою отримання дешевих сексуальних послуг. Це поняття використовується багатьма представниками неурядових організацій, які працюють у сфері протидії

комерційної сексуальної експлуатації дітей, зокрема ЕКПАТ. Використовувати цей термін видається неефективно у зв'язку з тим, що він фактично означає різновид сексуальної експлуатації неповнолітніх осіб. Більш відповідним є термін **туризм з метою отримання секс-послуг від дітей (неповнолітніх)**.

ДОЗВІЛ НА ПРОЖИВАННЯ – процес подання документів для отримання дозволу на проживання, що має особливості у кожній країні. Інформація про правила отримання такого дозволу, про специфічні моменти, необхідні документи та витрати надається в імміграційних службах при посольствах. Взагалі існує два типи дозволу на проживання: тимчасовий та постійний.

ДОЗВІЛ НА РОБОТУ – необхідний для легального влаштування на роботу в інших країнах. Для отримання такого дозволу необхідно подати до посольства іноземної держави документ про факт запрошення на роботу. Дія дозволу на роботу закінчується одночасно з терміном працевлаштування. Цей дозвіл також є підставою для отримання робочої візи.

ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психічного (виходячи з ч. 2 ст. 1 Закону України від 15 листопада 2001 р. №2789-111 „Про попередження насильства в сім'ї” – психологічного) чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психічному здоров'ю.

ЕКОНОМІЧНЕ НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право. (Виходячи з ч. 2 ст. 1 Закону України від 15 листопада 2001 р. №2789-111 „Про попередження насильства в сім'ї” – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.)

ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА – права, що стосуються виробництва, розвитку та управління матеріалом для потреб життя. Це право на збереження та розвиток культурної ідентичності. Права, які дають людям соціальну та економічну захищеність, інколи називаються правами, зорієнтованими на безпеку, або «правами другого покоління». Приклади: право на їжу, житло та охорону здоров'я.

ЕКСПЛУАТАЦІЯ (з франц. exploitation – використання, визиск):

1. Безоплатне привласнення результатів чужої праці.
2. Розробка, використання природних багатств.
3. Використання засобів праці та транспорту.
4. Застосування певною соціальною групою різноманітних форм примусу по відношенню до інших груп з метою надбання або збереження економічного та політичного панування, завоювання тих чи інших привілеїв.

ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ – використання найманої праці неповнолітніх осіб без дотримання вимог чинного законодавства стосовно нормування її оплати та забезпечення нормативних вимог її безпеки для здоров'я, надання соціальних та інших гаран-

тій. (Виходячи з тлумачення ст. 150 чинного Кримінального кодексу України – експлуатація дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання їх праці з метою отримання прибутку.)

ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДІТЕЙ – використання дітей, яке виражається у формі комерційної чи некомерційної сексуальної експлуатації або експлуатації праці.

ЕМІГРАНТ (лат., той, що виселяється) – особа, що залишила батьківщину і виїхала в іншу країну на постійне чи тривале проживання.

ЕМІГРАЦІЯ (лат., виселення, переселення):

1. Масове переселення з батьківщини в іншу країну; тривале перебування за межами батьківщини внаслідок переселення.

2. Сукупність емігрантів, що живуть у якійсь країні.

3. Те саме, що й діapedез (проникнення, просочування).

ЖЕРТВА НАСИЛЬСТВА В СІМ'І – член сім'ї, який постраждав від фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства з боку іншого члена сім'ї.

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ – прийнята ГЕНЕРАЛЬНОЮ АСАМБЛЕЄЮ ООН 10 грудня 1948 р. Це головний документ ООН, в якому встановлені норми та стандарти у галузі прав людини. Всі держави – члени ООН погодилися дотримуватися Декларації. Хоча Декларація приймалася як неправозобов'язуючий документ, з часом різні положення ДОКУМЕНТА набули такого поширення та поваги, що укорінилися як частина **МІЖНАРОДНОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА**.

ЗАРОБІТНА ПЛАТА – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу.

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ – йдеться про винятки, які **СТОРОНИ ДОГОВОРУ** оговорюють (наприклад, певні положення, з якими вони не погоджуються і не виконують). Проте, застереження може не применшувати основного значення міжнародного договору.

ЗАЯВА (КЛОПОТАННЯ) – звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. Клопотання – письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

ЗВИЧАЄВЕ МІЖНАРОДНЕ ПРАВО – право, яке набуває обов'язкового характеру для держав, хоча і не є кодифікованим (тобто, офіційно задокументованим), а таким, яке встановлюється відповідно до звичаю, коли певне число країн починає притримуватися його, ніби закону, воно стає законом «через вживання». Це одне з головних джерел для міжнародного права.

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ (ПАКТ) – зобов'язуюча угода між країнами, застосовується в тому ж значенні, що й КОНВЕНЦІЯ ТА УГОДА, ДОГОВІР. Головні міжнародні зобов'язання в галузі прав людини прийняті в 1966 р., це **МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА** і **МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА**.

ІНША ОПЛАТНА ПЕРЕДАЧА (ОТРИМАННЯ) НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ОСОБИ – передача (отримання) неповнолітньої особи на невизначений або заздалегідь обумовлений тривалий строк за матеріальну винагороду у вигляді інших, крім грошей, цінностей (коштовностей, цінних паперів тощо) або за надання послуг матеріального характеру (передачі у користування будинку, транспортного засобу, надання освітніх, лікувальних чи оздоровчих послуг, путівки до круїзу тощо), а також отримання будь-якої матеріальної винагороди за тимчасову передачу неповнолітньої особи.

КЗпПУ – Кодекс законів про працю України.

КОЛЕКТИВНІ ПРАВА – права груп людей на захист своїх інтересів та ідентичності.

КОМЕРЦІЙНА СЕКСУАЛЬНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДІТЕЙ (КСЕД) – використання неповнолітніх для задоволення статевої пристрасті будь-яким способом з оплатою цього або без такої з метою отримання прибутку або будь-якою іншою корисливою метою. Разом з тим з сексуальної експлуатації дітей можна виділити сексуальне насильство. Відповідальність за нього фактично передбачена у Кримінальному кодексі України, зокрема за: 1) зґвалтування неповнолітнього або малолітнього (ч. 3 і ч. 4 ст. 152 КК України); 2) насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчинене щодо неповнолітнього, малолітнього (ч. 2 і 3 ст. 153 КК України); примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, зображень або кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру (ч. 3 ст. 307 КК України).

КОНВЕНЦІЯ – правозобов'язуюча угода між державами, використовується в тому ж значенні, що й **ДОГОВІР та МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ**. Конвенції мають більшу силу, ніж **ДЕКЛАРАЦІЇ**, тому що вони накладають юридичну відповідальність на уряди держав, що їх підписали. Коли Генеральна Асамблея ООН приймає конвенцію, вона встановлює міжнародні норми та стандарти. Якщо конвенція прийнята на **ГЕНЕРАЛЬНІЙ АСАМБЛЕЇ ООН, ДЕРЖАВИ-СТОРОНИ** після цього можуть **РАТИФІКУВАТИ** конвенцію, тим самим обіцяючи виконувати її вимоги. Після цього ООН може засуджувати уряди, котрі порушують стандарти, встановлені конвенцією.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ВСІХ ФОРМ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЩОДО ЖІНОК («Конвенція жінок», прийнята 1979 р.; вступила в силу 1981 р.) – перший правозобов'язуючий міжнародний документ, що забороняє дискримінацію жінок і зобов'язує уряди здійснювати відчутні кроки, щоб покращити якість життя жінок.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВА ДИТИНИ (прийнята 1989 року, вступила в силу у 1990 р.) – конвенція, яка встановлює повний спектр громадянських, культурних, економічних, соціальних і політичних прав людини.

КРАЇНА ПОСТАЧАННЯ – країна, де особа проживала до того, як мігрувала чи була продана.

КРАЇНА ПРИЗНАЧЕННЯ – країна, в якій проживає особа після міграції чи після того, як була продана.

КРАЇНА ТРАНЗИТУ – країна, через яку пролягає маршрут з країни постачання до країни призначення; дуже часто використовується для того, щоб отримати документи для в'їзду чи перебування в країні, документи на одруження чи для отримання віз.

МИГРАНТ (від лат. *migrans*, від. п. *migrantis* – той, що переселяється) – особа, що здійснює міграцію.

МИГРАЦІЯ (лат. *migratio*, від *migro* – переходжу, переселяюсь):

1. Переміщення, переселення.

2. Міграція населення – переміщення людей, пов'язані, як правило, зі зміною місця проживання. Поділяється на незворотну (з остаточною зміною постійного місця проживання), тимчасову (переселення на досить тривалий, але обмежений термін), сезонну (переміщення в певний період року). Відрізняють зовнішню (за межі країни) та внутрішню міграцію; до зовнішньої відноситься еміграція, імміграція; до внутрішньої – рух із села в місто, міжрайонні переселення та ін.

МІЖНАРОДНИЙ БІЛЬ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ – це поєднання **ЗАГАЛЬНОЇ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ, МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА** і Факультативного протоколу до нього, а також **МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ ПРО ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА**.

МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА – прийнятий ООН у 1966 р., набрав чинності в 1976 р. Даний пакт задекларував, що всі люди мають велике коло громадянських і політичних прав. Один із компонентів **МІЖНАРОДНОГО БІЛЯ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ**.

МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА – прийнятий у 1966 році, набрав чинності в 1976 році. Цей пакт задекларував, що всі люди мають велике коло економічних, соціальних і культурних прав. Один із компонентів **МІЖНАРОДНОГО БІЛЯ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ**.

НАЙГІРШІ ФОРМИ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ (НФДП) – всі форми рабства та практика, подібна до рабства, як наприклад, торгівля дітьми, боргова кабала та кріпосна залежність, а також примусова праця, в тому числі використання дітей у військових конфліктах.

Застосування цього терміна вважаємо проблематичне, оскільки означення „найгірші” відносить вказане поняття до категорії оціночних. У залежності від відправної точки будь-які дії, починаючи від домашньої праці дитини в межах нормального розподілу сімейних обов'язків і до рабської праці дитини, можна вважати найгіршими. Наприклад, праця дитини на сімейній присадибній ділянці або догляд за худобою є гіршими у порівнянні із звичайним миттям посуду.

НАСИЛЬНИЦЬКЕ ДОНОРСТВО ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ – вилучення у неповнолітньої особи крові або її компонентів для подальшого використання, поєднане із застосуванням щодо цієї особи насильства, примушування або обману.

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї стосовно іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і завдають йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психічному здоров'ю.

НАЦІОНАЛЬНІСТЬ ДІТЕЙ – у деяких країнах діти, народжені в країні, автоматично отримують громадянство незалежно від громадянства їхніх батьків. В інших країнах національність дитини залежить від національності матері чи батька та від того, чи були батьки одружені, коли народилася дитина. У деяких країнах діти, народжені громадя-

нами, які у цей час проживають за межами країни, отримують громадянство цієї країни, а в інших випадках – ні. Є випадки, коли ані країни походження, ані країни призначення не дають громадянства, і діти стають особами «без громадянства». Вони є нелегалами в будь-якій країні. У США кожна народжена у країні дитина отримує громадянство, незважаючи на громадянство та сімейний статус батьків. У Швейцарії діти, народжені від жінок-іноземок, які не перебувають у шлюбі з громадянами цієї країни, отримують громадянство матері.

Особа може отримати статус біженця, якщо існує загроза переслідування через расові, релігійні, національні, політичні погляди чи за приналежність до певної соціальної групи. На міжнародному рівні були здійснені спроби досягти домовленостей, які б дозволили урядам надавати статус біженців жінкам, котрі прагнуть уникнути переслідувань на гендерній основі, але це поки що не знайшло відображення в офіційних документах.

НЕПРАВООЗОВ'ЯЗУЮЧИЙ ДОКУМЕНТ – це документ, який, як ДЕКЛАРАЦІЯ, не тягне ніяких офіційних юридичних зобов'язань. Проте, він може накладати моральні зобов'язання чи мати силу закону як частина **МІЖНАРОДНОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА**.

НЕУРЯДОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ (НУО, громадські організації, англійською «NGOs») – організації, сформовані людьми поза рамками чи участю уряду. НУО здійснюють моніторинг таких органів з прав людини, як **КОМІТЕТ ІЗ ПРАВ ЛЮДИНИ** і виступають у ролі «сторожових собак» дотримання прав людини в межах своїх повноважень. Деякі з НУО є великими, міжнародними (наприклад, Червоний Хрест, Міжнародна Амністія тощо), деякі є невеликими та місцевими (наприклад, такі, що адвокатують права людей з особливими потребами на рівні конкретного міста). НУО відіграють головну роль у формуванні впливу на політику ООН, багато з них мають офіційний статус консультативного органу на рівні ООН.

ОСОБИ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА – деякі особи не мають громадянства тієї країни, де вони народились. Якщо «особи без громадянства» залишають свою країну без дозволу та легальних документів, дуже часто уряд не хоче співпрацювати, щоб допомогти їм повернутися. Деякі країни не визнають дітей своїх громадян, які були народжені в іншій країні, чи тих, які мають батьків різного громадянства.

Особи без громадянства, які проживають за межами своєї країни, визнаються біженцями у відповідності до Конвенції ООН «Про статус біженців» [ст. 1 (2)]. Країни, які підписали цю Конвенцію, зобов'язані допомагати із розселенням, у питаннях освіти та соціальної допомоги без дискримінації щодо раси, релігії чи країни походження. Країни зобов'язані забезпечувати адміністративну допомогу, гарантувати свободу пересування, особисті документи та документи для подорожі.

ПІДПИСАННЯ, ПІДПИСУВАТИ – у сфері прав людини це перший крок з ратифікації міжнародного договору. Підписання ДЕКЛАРАЦІЇ, КОНВЕНЦІЇ ЧИ МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ означає надання обіцянки дотримуватися принципів документа і його духу. Також підписання демонструє обіцянку просуватися вперед у процесі вступу чи ратифікації угоди.

ПОВЕРНЕННЯ ОФІЦІЙНЕ ТА НЕОФІЦІЙНЕ – офіційне повернення пов'язане із співпрацею представників урядових структур обох країн. Якщо особа приїхала з дійсними документами, але строк дії її візи скінчився, це буде легкою справою. Вона може заплатити штраф за недотримання строку дії візи. Однак, якщо імміграційна служба буде переконана, що це випадок работоргівлі, і поставиться із розумінням, штраф можуть відмінити.

Якщо особа в'їхала до країни за підробленими документами чи зовсім без документів, необхідно зв'язатися з посольством для оформлення необхідних документів. Особі потрібно довести, що вона є громадянкою країни. Під час розслідування можна зв'язатися з членами її родини з метою підтвердження її особи. Можливо, буде виставлений рахунок за оформлення документів. Краще зв'язатися з представниками влади заздалегідь, щоб мати точну інформацію про процедуру, оформлення документів та витрати перед тим, як з'явиться необхідність у такому виді допомоги. Оплата авіаперельоту чи будь-якого іншого виду транспортування та проживання може бути забезпечена посольством чи консульством, релігійними організаціями, приватними особами, урядовими чи неурядовими організаціями. Міжнародна організація з міграції може забезпечити фінансування транспортування.

Неофіційне повернення організовується без співпраці з представниками урядових структур та без легальних документів на повернення. Неофіційне повернення є ризикованим, бо воно незаконне.

Трефікери та їх агенти дуже часто знаходяться у місцях перетину кордонів. Якщо жінку ніхто не супроводжує та не зустрічає її на кордоні, вона знову може бути продана.

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА – право людини на участь у політичному житті своєї громади і країни. Наприклад, право голосувати на виборах чи право на певну посаду. Див. також **ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА**.

ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'І – система соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, які сприяють вчиненню насильства в сім'ї, припинення насильства в сім'ї, яке готується або вже почалося, притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні насильства в сім'ї, а також медико_соціальна реабілітація жертв насильства в сім'ї.

ПОТЕРПІЛИЙ (ПОТЕРПІЛА) – особа, якій внаслідок злочину завдано моральної, фізичної або майнової шкоди.

ПРАВА ЛЮДИНИ – права, які люди мають через те, що вони є людськими істотами, незалежно від їхнього громадянства, національності, расової приналежності, етнічного походження, мови, статі чи здібностей. Права людини набувають чинності, коли вони **КОДИФІКОВАНІ** у вигляді **КОНВЕНЦІЙ, ЗОБОВ'ЯЗАНЬ чи ДОГОВОРІВ** (УГОД) або вони визнаються як частина **ЗВИЧАЄВОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА**.

ПРАВА, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ДОВКІЛЛЯ, КУЛЬТУРНІ ПРАВА І ПРАВО НА РОЗВИТОК – інколи їх називають «правами третього покоління». Ці права визнають, що люди мають право на проживання у безпечному та здоровому навколишньому середовищі і що групи людей мають право на культурний, політичний і економічний розвиток.

ПРАЦІВНИК-МІГРАНТ – особа, яка мігрувала до іншої країни з метою працевлаштування. Працівники-мігранти дуже часто зазнають насилля. Ці особи можуть мігрувати як легально, так і нелегально. Конвенція ООН «Про захист прав усіх трудящих мігрантів та членів їх родин», яка не набула чинності через те, що тільки декілька країн ратифікували її, поширюється на громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права всіх працівників-мігрантів, включаючи нелегальних мігрантів. Вона не включає біженців та осіб без громадянства. Серед інших положень Конвенція наголошує на тому, що працівники-мігранти повинні мати такі ж права, як і громадяни країн: без дискримінації щодо заробітної плати, умов роботи і мати право вступати до профспілок. Вона визнає, що діти мають право на ім'я, реєстрацію народження, громадянство та освіту, всі працівники-мігранти та члени їхніх родин повинні мати право на працю, відпочинок, соціальні та медичні послуги.

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ – виконання робіт чи надання послуг у ситуації, коли особа працює проти бажання, заробітна плата виплачується лише частково або зовсім не виплачується. Особи, яких примушують працювати, дуже часто зазнають психологічного та фізичного насилля.

ПРИРОДНІ ПРАВА – права, що належать людям, оскільки вони є людськими істотами.

ПРОТОКОЛ – договір, який вносить доповнення до іншого договору (наприклад, доповнення про додаткові процедури чи важливі положення).

ПРОЦЕДУРА КРИМІНАЛЬНА – вид юридичної процедури, яку можна використати для отримання компенсації особам, які постраждали від торгівлі людьми, та видачі трєфікерів. Держава засуджує особу за порушення кримінального законодавства. У таких справах позивачем виступає держава. Потерпілі не мають жодних прав щодо вирішення цієї справи. Однак вони можуть вплинути на результат справи, допомагаючи під час проведення слідства, виступаючи в ролі свідка. Особи, які потерпіли від торгівлі людьми і дають свідчення, можуть отримати тимчасовий дозвіл на проживання на період судового процесу. Якщо вину обвинуваченого не доведено, особа може подавати прохання на отримання компенсації через невивплату зарплату, завдані травми, витрати на лікування, біль та страждання під час процесу.

ПРОЦЕДУРА ЦИВІЛЬНА – вид юридичної процедури, яку можна використати для отримання компенсації особам, які постраждали від торгівлі, та видачі трєфікерів правосуддя, коли одна особа порушує справу проти іншої особи. Позивач (особа, яка подає скаргу) має право прийняти рішення щодо форми порушення справи та в деяких випадках юрисдикції погодитися вирішити справу «без суду».

У деяких країнах краще подавати цивільний позов про порушення контракту, ніж розпочинати кримінальну справу про застосування насилля. Дуже часто буває важко довести факт застосування насилля. Працюючи у хатньому господарстві, жінки можуть мати контракт, у якому обумовлені умови праці, – він може бути використаний як доказ проти роботодавця. У деяких країнах іноземцям не дозволяється залишатися в країні на час розгляду цивільної справи. Більшість цивільних справ можуть бути вирішені без судового розгляду шляхом виплати боргу із зарплати та певної додаткової компенсації.

ПСИХІЧНЕ (ПСИХОЛОГІЧНЕ) НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї – погроза застосування одним членом сім'ї фізичного насильства щодо іншого члена сім'ї. (Виходячи з ч. 5 ст. 1 Закону України від 15 листопада 2001 р. №2789-111 „Про попередження насильства в сім'ї” психологічне насильство – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю).

РАБСТВО – ситуації, які супроводжуються: борговою кабалою, тобто становищем або станом, що виникає внаслідок застави боржником у забезпечення боргу своєї особистої праці або праці залежної від нього особи, якщо обумовлена цінність виконуваної роботи не зараховується в погашення боргу або якщо тривалість цієї роботи не обмежена і характер її не визначений; кріпацьким станом, тобто таким користуванням землею, при якому користувач зобов'язаний за законом, звичаєм або угодою жити і працювати на землі, що належить іншій особі, і виконувати визначену роботу для такої іншої особи або за винагороду чи без неї, і не може змінити цей свій стан; умовами будь-якого інституту або звичаю, за якими:

1) жінку обіцяють видати або видають заміж, без права відмови з її боку, її батьки, опікун, сім'я або будь-яка інша особа або група осіб за винагороду грошима або натурою;

2) чоловік жінки, його сім'я або його клан мають право передати її іншій особі за винагороду або без неї;

3) жінка по смерті чоловіка передається в спадщину іншій особі;

4) будь-якого інституту або звичаю, за якими дитина або підліток, молодші 18 років, передаються одним або обома своїми батьками або своїм опікуном іншій особі, за винагороду чи без такої, з метою експлуатації цієї дитини або підлітка чи його праці.

РАДА ООН З ЕКОНОМІЧНИХ І СОЦІАЛЬНИХ ПИТАНЬ – Рада ООН з 54 членів, в основному розглядає питання, що стосуються населення, економічного розвитку, прав людини і кримінального правосуддя. Цей орган з високим міжнародним статусом отримує та видає звіти з прав людини в різних ситуаціях.

РАННІЙ ШЛЮБ – шлюб за участю дітей та підлітків молодше 18 років.

РАТИФІКАЦІЯ, РАТИФІКУВАТИ – процес, завдяки якому законодавчий орган (або інший правоуповноважений орган) держави підтверджує дію держави з підписання міжнародної угоди (договору). Це офіційна процедура, яка узаконює участь у договорі (угоді).

РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ЦЕНТР – спеціалізований заклад, діяльність якого спрямована на надання комплексу соціально-реабілітаційних послуг та медичної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми, для виведення їх з кризового психологічного стану (постанова Кабінету Міністрів України від 27.06.03 № 987 «Про затвердження Типового положення про центр реабілітації для осіб, які постраждали від торгівлі людьми»).

РЕАЛЬНА ЗАГРОЗА ВЧИНЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї – погроза вчинення одним членом сім'ї стосовно іншого члена сім'ї умисних дій, якщо є реальні підстави очікувати

її виконання. Робота, яка за своїм характером та умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці або моральності дітей.

РОБОЧИЙ ЧАС – час, протягом якого працівник виконує свої трудові обов'язки.

САМОВИЗНАЧЕННЯ – визначення членами територіальної спільноти власного політичного майбутнього без втручання зовнішніх сил, що походять з-поза меж цього регіону.

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО – протиправне посягання на статеву свободу та недоторканість іншої особи, вчинення стосовно особи будь-яких дій сексуального характеру всупереч її волі.

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву свободу та недоторканість іншого члена сім'ї, а також вчинення щодо нього будь-яких дій сексуального характеру всупереч його волі. *(Виходячи з ч. 4 ст. 1 Закону України від 15 листопада 2001 р. №2789-111 „Про попередження насильства в сім'ї” – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також: дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї.)*

Сексуальне насильство не обов'язково збігається із примусовою проституцією. Насильство тут може виходити як від сексуального партнера, так і від третьої особи. Примусова ж проституція характеризується примусом з боку третьої особи – сутенера. У випадку сексуального насильства з боку партнера мова може йти про зґвалтування або про змахи на зґвалтування.

СКАРГА – звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

ТОРГІВЛЯ ДІТЬМИ – означає здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передачу, переховування або одержання дитини шляхом погрози силою чи її застосуванням, або інших форм зловживання владою чи уразливістю становища, або шляхом підкупу, у вигляді платежів чи вигод, для одержання згоди особи, що контролює дитину.

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ – усі дії, пов'язані з вербуванням та/або перевезенням особи в межах або за межі країни з метою продажу, працевлаштування чи надання послуг, шляхом застосування прямого чи непрямого насильства, погрозою насилля, приниженням гідності, зловживанням владою, боргової залежності, ошукуванням чи будь-якими іншими видами примусу. Торгівля людьми не є формою комерційної сексуальної експлуатації дитини. Дитину можна продати, наприклад, з метою усиновлення, експлуатації праці, тощо. (В торгівлі людьми мова не обов'язково йде про секс).

ТРЕФІКЕР (торговець) – особа чи група осіб, які (у випадку торгівлі людьми) продають інших осіб чи особу.

ТРУДОВИЙ ДОГОВІР – це угода між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, дотримуватись правил внутрішнього трудового розпорядку, а роботодавець зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати всі умови праці, передбачені законодавством України.

ТРУДОВА КНИЖКА – основний документ про трудову діяльність.

УГОДА (ДОГОВІР) – офіційна угода між державами, яка визначає та змінює їхні спільні обов'язки та зобов'язання, застосовується як синонім до **КОНВЕНЦІЇ** і **ПАКТУ**. Коли **КОНВЕНЦІЇ** затверджує **ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ ООН**, вони утворюють міжнародні правові зобов'язання для **СТОРІН**, що підписали цей договір. Коли національні уряди **РАТИФІКУЮТЬ** угоду, її статті стають частиною їх національних правових зобов'язань.

УСИНОВЛЕННЯ (УДОЧЕРІННЯ) З КОМЕРЦІЙНОЮ МЕТОЮ – оформлене відповідним юридичним актом входження неповнолітньої особи до сім'ї на формальних правах сина (дочки) без наміру реального встановлення сімейних відносин виключно для подальшого використання потерпілої особи з будь-якою корисливою метою.

ФІЗИЧНЕ НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, ударів, тілесних ушкоджень або вчинення іншого фізичного впливу. *(Виходячи з ч. 3 ст.1 Закону України від 15 листопада 2001 р. № 2789-111 „Про попередження насильства в сім'ї” – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності.)*

Наукове видання

Соціально-педагогічні основи захисту прав дитини

Навчально-методичний посібник

За загальною редакцією

ЛЕВЧЕНКО Катерини Борисівни та УДАЛОВОЇ Ольги Адамівни.

Редактор: М.М. Ілляш.

Коректор: І.С. Мирловець, І.О. Микитчина.

Комп'ютерна верстка та дизайн: І.Є. Мещерякова.

Підписано до друку: 30.12.2008 р.

Реквізити видавництва: ФОП «Чальцев»

Свідоцтво про внесення Державного реєстру суб'єктів видавничої справи

ДК №123 від 15.10.2004 р.

61120, м. Харків, вул. Тимурівців, 40 а/36.

Віддруковано на типографії: ТОВ “КЛГЗ”, Номер св-ва 3633213

м. Київ, 03148, вул. Сім'ї Сосніних, 3.

ДЛЯ НОТАТОК